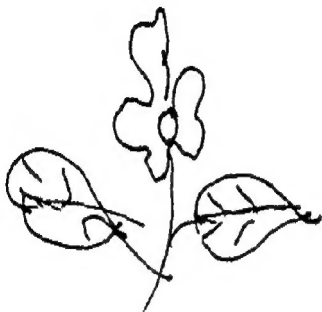

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

हर्षमिस्मयविशाग्नराक्षी मदी वा।

उ. या. मं. प्रकाशन ६ धें

उत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ उम्हरेसिद्धे

चरणव्यूह-भाष्य

(मराठी भाषांतरासहित)

— भाषांतरकार —

रेणुकाशम गजेश्वर तथा दासंभट्टयात्री अयाचित

५ रुपये (कापडी)

४॥ रुपये (अर्ध कापडी)

शके १८७६]

[सन १९५४

प्रकाशक
सर्वोत्तम रघुनाथ पाण्डे.
कार्यवाह
उत्पलशैल वाङ्मयमंडळ,
उम्बरसेड (बऱ्हाड).

(सर्व हक प्रकाशकाचे स्वाधीन)

: मुद्रक -
रा. धे. जोशी,
भीष्मावदा मुद्रणालय,

श्री

प्रकाशकाचे दोन शब्द

श्रीउत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळ या उबरखेड येथील सस्थेचे प्रस्तुत प्रथम हे सहोपे प्रकाशन होय.

स्वातंत्र्योत्तर भारतवर्षाची सर्वाङ्गाने उन्नति करावयाची तर भारतीय प्राचीन विद्या-कलांचा अभ्यास व उत्कर्ष आधी होणे अत्यंत आवश्यक आहे त्यातहि 'सर्वज्ञानमयो हि सः' असे भगवात् मनूने ज्याव्यावृत्त प्रेमादरपूर्वक गौरवाचे उद्गार काढले आहेत त्या उद्गाराङ्गमाचा अभ्यास तर नितान्त आवश्यक आहे.

प्रस्तुत चरणव्यूहमाध्य-भाषांतर हे वेदाभ्यासकास अत्यंत उपयुक्त असे पुस्तक आज वाचकाच्या हाती देताना प्रकाशक या नात्याने मंडळ्यास अत्यंत आनंद तर होत आहेच, पण त्यानरोबरच अशा प्रथांचे प्रकाशन करण्याची सध्या मंडळ्यास लाभली याबद्दल धन्यताहि वाटत आहे आणि म्हणूनच या प्रथाचा फारसा खर्च होण्याची शक्यता नसतानाहि मंडळ्याने तो प्रकाशित करण्याचे ठरविले. कारण केवळ द्रव्यार्जनासाठी प्रथप्रकाशन करण्याचे पंथ मंडळ्यापुढे येव्हाच नव्हते व नाही.

उबरखेड येथील चतुरस्रविद्वान्, वेदविद्याभ्यासगी व यथार्थतेने वेदशास्त्रसंपन्न असणारे श्री. दासभट्टशास्त्री यांनी हे भाषांतर करून वेदिक लोकास फार उपयुक्त करून ठेवले आहे श्रीउत्तमश्लोक वाङ्मयमंडळाचे संस्थापक व आजपर्यंतचे अध्यक्षहि तेच असल्यामुळे मंडळ्याकडून त्याचा प्रथम प्रकाशित होत असलेला पाहून दुधात साखर पडल्याचाच आनंद मंडळ्यास होत आहे.

जाजक्योद्भिष्ट, माननीय मा.म. श्रीहरि ऊर्फ वापुजी अणें याची प्रेरणा या प्रयत्नसंशान्ना मुळाशी आहे ही गोष्ट प्रसिद्ध करता-
नाहि मोठा आनंद व अभिमान वाटतो शब्द टाकताच त्यांनी या
प्रयास आशीर्वाद मिळून दिला व प्रयत्नपूर्ण करण्यास अनुज्ञा दिली
याबद्दल त्यांना नम्रमात्रे मंडळ अभिवादन करीत आहे.

प. गुरुदेवशास्त्री जोशी यांनी प्रथम निर्माण करण्यापासून
तो उपून बाहेर पडपर्यंत अमोल असे साहाय्य केले आहे. त्यामुळे
प्रारंभी मंगळचरणांत प्रयत्नकर्त्यांनी त्यांना नमन केले असले तरी
त्यांच्या या उपकृतीबद्दल मंडळ अरुणी होणार नाही असे त्यांचे
मर्मोत्तरी साहाय्य झाले आहे.

पंडित रामचंद्रशास्त्री जोशी, घनी श्रीशारदामुद्रणालय, पुणे, यांना
ज्या आपुलकीचा भावनेने या प्रयास मुद्रणकार्य स्वतःच्या अण्णर
धेऊन ठरविक वेळेच्या आत पूर्ण केले, त्याबद्दल त्यांना कितीहि धन्य-
वाद दिले तरी ते अपुरेच होतील. प. रामचंद्रशास्त्री जोशी व त्यांच्या
मुद्रणालयातील इतर कर्मचारी यांच्या अमोल साहाय्याबद्दल मंडळ
त्यांचे सदैव ऋणी राहील.

शब्दी उल्लेख असो निर्देश करून मंडळाचा हा स्वाध्याय-
यज्ञ ज्याच्या कृपेने पूर्ण होत आहे त्या मनातनवेदपुर्यास नमन
करून हे प्रास्ताविक संपवितां.

उत्तरमेड,
पाचुन सु. १३
शके १८७७
दि १७/११/१९०४

समोत्तम रघुनाथ पाडे,
नायक,

श्रीउत्तमसुंदरनाथमंडळ

सूचना — या पुस्तकात पृ. ४४ वर आलेले सुत्रवेद खण्ड
नौवव्या संस्कृत मीरिज क पुस्तकालय येथे आहे

माननीय
लोकनायक माधव श्रीहरि
तथा
बापूजी भणे

यास
ह्यांच्या ज्वलंत घेदनिष्ठेबद्दल
आदरपूर्वक समर्पण.

ग्रंथकर्ता

FOREWORD

Dr. M. S. Aney, Ex-Governor of Bihar.

Charana Vyuha with Bhashya of Mahidas is being published with Marathi translation by Pandit Dasambhataji Ayachit of Umarkhed, a town in Vidarbha, (Madhya Pradesh), under the Auspices of the Urtamshlok Wangmaya Mandal, Umarkhed.

The edition of Charana Vyuha with commentary published previously at Banaras is, now, not available. It was last published in 1902. Those who desired to study all the four Vedas and the various systems of Vedic recitation prevalent among the Vedic Brahmins feel the necessity of having a text-book of Charana Vyuha with them, in order to have at a glance a full picture of the mighty tree of the Vedas with its four main branches and ramifications of each into a large number of sub-branches known as Shakhas.

Importance of Charana Vyuha in the system of Vedic Studies can be easily realised from the fact that it is included among the 18 shodules (अष्टादशपरिशिष्ट), the knowledge of which is insisted on Vedic student by the Rishis. The names of the shodules have been given in the Katyayana Sutra also. In the Text of Charana Vyuha the passage referring to the 18 shodules comes immediately after the name of Katyayana Shakha. An emphatic reference to Charana Vyuha as a book in the course of Vedic Studies in the Katyayana Sutra itself is a proof of its antiquity. It cannot be brought to a period later than the period to which the works, included in the Shadangas such as Ashtadhyayi, Shiksha and Vedanga Jyotish, are assigned. It will have to be assigned to some date before the invasion of India by the Greeks.

That the work was considered as of great importance for the full understanding of the Vedic literature and for the prosecution of the Vedic studies, according to approved usage, is also evident from the fact that renowned Pandits have written elaborate commentaries or Bhashyas on the same. Mahadas says at the end of the commentary that he was approached by the learned men of Kashi to write this work. He completed his commentary in the year 1618 of the Shalivahana Shaka corresponding to 1691 A.D., on the 10th day of the bright fortnight of Chaitra, i.e. on the next day of Ramnavami of that year.

Vedas are the revelations. The entire fabric of the Hindu religion, culture and social life derives its sustenance from the teachings of the Vedas including the Brahman and Upanishadas. The Gotras and the Pravaras as well as Shakhas of the Vedas form a living link connecting the present day Hindus with the Rishis—the pioneers of their religious and cultural life. A Hindu cannot call himself an enlightened and cultured gentleman if he has not even a bare skeleton knowledge of the Vedas, its Shakhas and the Rishis who founded these different schools. Charana Vyasa is a work written in a simple style to introduce the readers to the Genealogy of the Vedic tree under whose shade the Hindu culture has grown and preserved itself intact defying the thundering storms and devastating cyclones that had blown over it for thousands of years.

The passion for Vedic study and their preservation shown by the Indian scholars has no parallel in the history of the civilised world. They have not only enumerated the various sub-branches of each of the four Vedas but most minutely calculated the number of Adh-

yayas, Suktas, Anuvakas or Vargas of each compilation of the four Vedas. They have not only counted the number of Mantras, but even the total number of words and letters in them. In the case of Yajur-Veda they have given the total of the letters in that Veda, by creating groups of fifty in the following passage.

"There are two branches of the Taitiriyas (तैत्तिरीय)
(1) Oukheya (औकेया) and Khandikeya (खांडिकेया)
Khandikeya has five sub-branches such as Apastambj,
Baudhajani, *Satyashadh*, *Hiranyakeshi* and *Oudheya*."
The extent of the Yajur-Veda to be studied by them is
as follows.

Kandas : 7.

Prashnas : 44,

Anuvakas : 651

Group of fifty Padas—(Pannashi) 2198

Words : 192000

Total letters of Samhita 258868.

Total number of groups of eight sentences in the
Taitiriyā Brahmana is 19480.

In the case of Rigveda the number of Adhaya is 64, that of Mandals 10, of Vargas 2006, of Suktas 1017 and Pada 152385. This calculation excludes the Valkhilya Suktas and Mantras.

In Sama Veda there are 8814 Sama Mantras to which 970 Mantras known as Suparna-Prekshya and Valkhilyas have to be added. In the Kauthumi, Jaimini, and Ranayaniya branches of Sama which are the only existing

Shakhas, the number of Mantras is 8000 and their Sama-Mantras are 14810. Besides the Brahman and Upanishads of the Sama contain- 1000 Mantras

There are 9 Shakhas of Atharvana. The total number of mantras for study is given as 12000. They are grouped under five Kalpas each having a total of 500 Mantras. I am unable to reconcile the figure of 12000 with the total of the five Kalpas which comes to 2500 only. The Commentator did not throw any light to reconcile this obvious discrepancy.

Having given some points of the Charana Vyuha, I like to make a passing reference to the Second part of this book which deals with the definitions of the eight Vikritis and explains the process of their recitation. Their names are given in the following Karika

“जटामाला शिवा रेखा व्यञ्जो दण्डो रथो यतः”

The Brahmin is expected to study one Veda in its triple form v.z., Samhita, Pada and Krama. These eight Vikritis of recitation are mainly based on the जटामाला and रथपाठ by prescribing certain definite method of juxtaposition of the Padas and the number of times of their repetition without violating the rule of Itkaran (इतिकरण). The author has explained every rule regarding each Vikriti by giving illustration of it. This portion will be of great help to the Vedic reciters in qualifying themselves as Jata pathi and Ghanapathi without actually going to any Guru to take his lessons. If he is a tripadi reciter of the Samhita, Pada and Krama, he would be able to prosecute his studies generally without the help of any preceptor by carefully following the rules of Sandhi and the instructions

regarding the order of the Padas given in the Karikas and illustrated in the sample passages from the Vedas.

A reader will find in the Bhashya much interesting information regarding the various schools of Vedic recitation. Information regarding the various parts of India in which the various shakhas of four Vedas is given in eleven verses, quoted in the Bhashya from an old work called Maharanava. The river Narbada is described there as an equitorial line dividing the World into two hemispheres the Northern and the Southern. It is also stated that those shakhas of the four Vedas which are in the South can have inter-marriages amongst them and can invite Brahmins of those shakhas to participate in sacrificial ceremonies of one another. (यस कस्या विमागिनः ॥) The same rule holds good as regards the shakhas of the four Vedas which are being studied in the Northern India. Evidently the modern practice of excluding for the purpose of marriage and sacrificial ceremonies persons belonging to different Vedas or shakhas seems to be a later innovation. It has no justification under the rules mentioned in the portion of the Bhashya referred to above. In another portion of the Bhashya, the story of the struggle between Vaishampayan and Yajnavalkya is narrated in great detail. It throws light upon the origin of the new Veda called Vajasaneya Veda (वाजसनेय वेद) which is also otherwise known as Shukla Yajurveda of which the Kanva Samhita is mentioned as the first branch (प्रथमशाखा). In another place some points regarding distinction between Shukla Yajurveda and Krishna Yajurveda have been clearly given. It is obvious from what is stated in Charana Vyuha Bhashya and Puranas and Epics like Ramayana and Maha-Bharat,

that what is known as Krishna Yajurveda is the original Yajurveda which was taught to Vaishampāyan by Veda-Vyas, the author of the Maha-Bharat. Therefore, all references to Yajus in Rigveda, Samaveda and Atharvaveda have to be read as references to Krishna-Yajurveda.

I will not like to write any thing further about the contents of the Bhashya in this foreward. I recommend the readers to read the text and the Bhashya for themselves for the same.

At last, I wish in the end to record my appreciation for the great pains taken by Pandit Dasambhataji for preparing this edition of Charana Vyūha with Bhashya. In fixing the text of Charana Vyūha and the Bhashya of Mahīdāy, he seems to have made use of all the existing printed editions of Charana Vyūha and of certain manuscripts also. The present text is undoubtedly an improvement in the matter of the Bhashya on the edition published in Banaras several years ago. Pandit Dasambhataji is one of the few learned Brahmins in Vidarbha who are not only reciters of the Vedas but qualified to explain and interpret them also. He has kept up his studious habit throughout his life. He published many years ago, the Saptashati with Prakrit commentary by the famous poet Uttamshloka. That work was very much appreciated by the public then. Recently, he has collaborated with Pandit Vasudeva Shastri Joshi in compiling Maha-Bharatsar i.e. the abridged version of the Maha-Bharata. Dr. Pattabhi Sitaramayya, the scholarly Governor of the Madhya Pradesh, has described that work as an admirable one in the note of appreciation. *This is the third important work which Dasambhataji is offering to the public as a result of his studies. May*

he be spared long and in sound health to continue his literary labours and render service to the Vedic Culture by publication of similar works in future.

The Uttam Shloka Wangmnya Mandal-the literary institution of Umarkhed of which, Shri Sarvottamrao Pande is the Mainstay and the Chief guiding spirit, under whose auspices this work is being published, is rendering very valuable service to the people of Maharashtra and I am sure, they will ever remain grateful to the members of this institution, for the same.

Laxmi Vilas,
342, Sadashiv Peth Poona 2. }
Dated 21-12-1954.

M. S. ANEY

श्री उत्तमश्लोक वाङ्मय मंडळ,

(उमरखेड)

— कार्यकारी मंडळ —

- (१) अध्यक्ष-वे. शा. सं. रेणुकादास राजेश्वर तथा
दासमठ शास्त्री अयाचित
(संस्थापक सभासद).
- (२) उपाध्यक्ष-आयुर्वेद विहारद गणपत अंबादास जोशी,
साहित्य विहारद.
- (३) कार्यावाह-श्री. सर्वोत्तम रघुनाथ पांडे, बी. ए.
(संस्थापक सभासद.)
श्री. बळिराम नागोराव एकवोटे,
साहित्यविहारद.
- (४) सभासद-(१) श्री. कामन राजाराम उत्तरवार.
(२) श्री. गोविंद महादेव देशपांडे
(३) श्री. गोविंद व्यंकटेश साकळे.
(४) श्री. मंगपाधर रंगनाथ वानरे.
(५) श्री. लक्ष्मण राजाराम गारुडी.
(६) श्री. शंकर गोपाळराव देशमुख.
(७) श्री. मिथुनाथ सखाराम पोफाळकर.

॥ श्रीशंकरो विजयते ॥

आचार्योः शंकराचार्यः सन्तु जन्मनि जन्मनि ।

श्रीमज्जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य संस्थान मठ संकेतधर-करवीर

॥ श्रीशंकर ॥

मिति -मार्ग- कृ. १०१८७६ मानु, वास्तव्य पुष्पवत्तनम्

श्रीमत्तु वेदविद्याभ्यस्तपःसंपत्तिशालिपु अस्मदत्यंतप्रियशिष्य
श्रीदासंमद् अयानितमहाभागेषु—अनुदिनमेवमानमव्यजनकानि
श्रीनारायणस्मरणानि विराजन्ताम् ।

‘‘ धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं भुक्तिः ’’ इत्यत्रिहि धर्मप्रमापक-
इत्यनितरप्रमाणसाधारणमाध्यायस्यैव भट्टपादैरभ्यधाये । अतएव तदध्ययन-
स्य बाह्यमयतपस्य जगो गीतासु गोविन्दः । तदेतास्मिन् प्रमाणमूर्धन्ये, संपाति
करालकलिकालवशाद्वा, अप्येतृणांछारिकघृतिदूष्यतया वा विदुततामुपे-
युपि कथमिव तत्प्रमेयधर्मस्य यथार्थावगमः, कथं वा तदनुष्ठानादभ्युदयानि-
भेयसंप्राप्तिः भद्रायत्तमिति मगधानेव विजानाति । कुलनिद् वेदाध्ययनं
विरलं संहृदये । ‘ योऽर्पयद्वात् सकल भद्रमश्नुते ’ इति यजनानुष्ठारेण
तदर्थज्ञाने निधिवदध्ययनपूर्विकाप्रशस्तिस्तु सर्वत्रैव विरलतरा । एवंत्वेपि यथा-
सम्प्रदाय साङ्गमां वेदविद्या समवाप्य श्रीदासंमद्भद्रोदयैः महाराष्ट्रभाषवा
शरणभूहमाध्यानुवादस्म वेदविकृतिविषेचनात्मकं च अंवरत्न निर्माय सत्कृत-
भाषानमिदं सभद्रं जिज्ञासुर्दम् अधगर्णताम् आरादितम् । भतः तान्
‘ वेदविद्याकोविदः ’ इत्युपाधिदानेनवयं संभावयामः ।

इत उत्तरमपि नित्यमेवेता वेदनिष्ठाशास्रणः । सर्वानेताश्चकस्यायमार्गं
प्रदर्शनेन निखिब्धेयोदानेन च सुखिरं सुखयतादिति भीषारदाम्नाचद-
मोलीधरचरणरतीहृदोः अनवरतसम्बर्षवान्हे

महानुशासनं वरीवर्ति

मुद्रा

' INTRODUCTION

By—Shri. P. D. Kulkarni

Since the immemorial moment on which the mortals made their appearance on this momentary world, there existed the immortal knowledge of Spiritual and Temporal things. This was perceived in pure form by Seers and Saints of Aryavarta. They call it a call of Heaven. It is in itself an Encyclopaedia and hence the term Veda is appropriately applied to this unique collection of infallible truth. This came out in the signal word only fit to give expression of the same subject. अतिदत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संवद्यः is the principle point in this. In view of this collection of truth it is called Apaurusheya. It is our Veda. It is handed down from one generation to another unceasingly in each era. True knowledge is above space, time and things—limited as they are by nature. This rule of Truth is applicable to our Vedas only. They are everlasting and therefore defined as अनन्ता वै वेदाः. When all other sources of securing knowledge fail, Vedas give their helping hand and throw flash light to make out what is right path to grapple the problems of life before us.

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एनं विदति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

Though the Vedas are अनन्ता still the necessary portions are made available to us. These are required to be followed by cultured men to take them to the right path. The Seers i.e. मंत्रद्रष्टारः क्षत्रियः have arranged these selections in a manner which goes to satisfy our Spiritual and

Temporal wants. These are our Arya's Sacred Scriptures. They are known as ऋक्, यजुस् and सामन् and are collectively called त्रयी. Each of the Vedas has two distinct parts - मेघब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्. भाष. परि. १-३३. It is a direct revelation. They are grouped in innumerable branches as occasion and requirements demanded. To acquaint ourselves with this grouping, it is essential to study the works specially written by the experts, like कात्यायन, शैबक and others on the subject. They are called चरण-व्यूह's. The glosses of महीदास, कनकाकर etc. on these, make the matter more clear. चरण means a school or branch of any of the Vedas, and व्यूह means the arrangement of the same in certain recognised order. Consequently it comes to this that this work shows how and on what line the various groups of the त्रयी, now available to us, are arranged.

When the art of writing was unknown to us, recital was the only source left open to the Seers of संहितामंत्रस. They kept them intact by applying many modes of recitation. This has come to us in an unfilthy condition. The details of these systems are explained with some instances of the kind in these works i.e. चरणव्यूह. The present work is one of them. Besides, the work is adorned with वैदिक छंदोमंजिरी a rare work of immense value which helps the students in grasping the subject thoroughly. यो ह वा अक्षि-दिताप्यच्छन्दोदेवत. भाष. घा. १. १. supports the statement made above. The mode of recitation of अष्टविकृति of Vedas is shown here with apt illustrations which is commendable in every point of view. This whole literature is made available in our colloquial language of बृहन्महाराष्ट्र, by erudite Pandit Shree Dasambhat Shastree Ayachit of Umarkhed.

There are some translations of the work and some Sanskrit printed texts of it also. But they are now rare and out of print. The versions of this work have also seen light of the day in the garb of German and Telugu languages but they are also not free from defects. They give wrong readings. Pandit Shree Dasar'mbhat Shastree Ayachit has given this flawless text of चरणव्यूह with a corrected commentary of महीदास and its true version in pure Marathi. This is all essential to each and every student of वैदिक वाङ्मय. His untiring efforts can only be repaid by our unbiased appreciation of his meritorious achievements in this connection. This is his most valuable gift both to the students and scholars.

This work is the sixth achievement of उत्तमश्लोक वाङ्मय मंडळ of डेवरगेड in विदर्भ. This मण्डळ spared no pains in bestowing these boons on महाराष्ट्र in this form. This is really creditable to the selfless members of मंडळ. We offer our hearty thanks to the मंडळ for these rare gifts of great merit.

Ajand, Dewachi,
29-12-1954

P. D. Kulkarni

“ वेदविद्याकोविद ”

ये. शा. सं. रे. रा. तथा दासंमहशास्त्री मयाचित,
चरणन्यूहमाप्य-भार्यातरकतै.
उम्बरसेड (पन्हाड)

लेखकाचें हृदय

धीमंजुलमयी आदिशक्ति जगज्जनीच्या कुपेनें हें चरणव्यूह-भाष्य-भाषांतर प्रसिद्ध होऊन वाचकांसमोर येत आहे हें पाहून आनंद होत आहे.

आमच्या घराण्यांत परंपरेनें पुष्कळ काल वेदविद्याध्ययन चाळू राहिल्यामुळे बालवयांतच मनावर जे संस्कार झाले त्यामुळे वेदपुरुषाविषयी परमादराची दृढ भावना उत्पन्न होऊन वेदवाक्याविषयी निहाळा बाढत गेली व आपल्या हातून कांहीं तरी वेदसेवा घडावी असें मनांत येऊ लागले. शके १८४६ मध्ये संस्थान बडोदा येथें उत्तमश्लोकविरचित प्राकृत ग्रंथाचें मुद्रणकार्य संपवून परत येतांना चाटेंत मुफ्फाम धनगरदाक-लीत माह्या वडिलांचे अत्यंत स्नेही, परंपरागत सुप्रसिद्ध वैदिक आणि सिद्धपुत्र कै. द जीमहाराज यांचे दर्शनाचा लाभ घडला. त्या वेळीं संभा-वणप्रसंगां त्यांनीं च 'चरणव्यूहांतील 'ऋचा दशसहस्राणि' या कारिकेंत पारायणासाठीं (बालसित्यसूक्तारहित) जी संख्या सांगितली आहे, (१०५८० ऋचा व एक वाद) तीं बरोबर आहे का ? असा प्रश्न मला केला. तेव्हां मी घरी गेल्यावर आमच्या घरी वडिलांच्या संग्रहात एक चरणव्यूह-भाष्याची लेखी प्रत आहे ती घालून पाहून नंतर कळवितों असे उत्तर देऊन घरी आलों व माष्याची प्रत काढली, वाचली व पारायणार्थ दिलेली संख्या बरोबर कशी आहे याचें टिप्पण सविस्तर लिहून त्यांच्याच-कडे पाठविलें. तेव्हां त्यांनीं हें माष्य वैदिकोपयोगी द्रव्येच नव्हे तर संशोधकांनाही आवश्यक आहे; करिता तूं याचें संपूर्ण भाषांतर कर अशी आज्ञा केली. तदनुसार हें भाषांतर लिहवें असा मनाचा निश्चय ठरला.

११) त्या वेळची माझी सासारिख स्थिति अत्यंत खडबडीची असल्याने नरेच दिवस हे माय झाले नाही. पुढे स्वतःच ज्याच्यावर ग्रहप्रपन्नाचा सर्व भार होता ते माझे कनिष्ठ बंधु व प्रियवती या उभयतांचे निधन इत्यादि अनेक कारणामुळे हे कां० पंचवीस वर्षे लागले.

नंतर जगदम्बरपेने सर्व बडयळे दूर होऊन मी प्रपन्नातून भोकळा झालों. इतक्यातच बाह्यभागात कायमचें वास्तव्य करून राहिलेले वेदाध्ययन झालेले व शास्त्रज्ञ ११ प्राध्यापकांमुळे वे. धा. उ. धामुदयशास्त्री ज्योती याच्या सहवासामुळे दुर्मिळ अशा योग आला व उपर्युक्त मुम-कार्यांत चालना मिळाली. त्यावेळेवरच त्याने सावित्र्यात काही काळ घालवून चरणधूझाव्य व सालादि विद्वतींचे “ जटापति ” नामक ग्रंथातील संस्कृतविरण या दोन्ही ग्रंथांचे लक्षपूर्वक अर्थ वाचन केले. त्यामुळे माघांतर लिहिण्याचा निश्चय अधिक पक्का झाला.

ऋग्वेदलक्षणविरणसारखा महत्त्वाचा विषय व त्याचें मराठीत सोदाहरण माघांतर करणेंच अति कठीन, परंतु शास्त्रीशुभान्ता सावित्र्यात पुष्कळ दिवस मेले असल्यामुळे त्याच्यापासून जो शानाचा लाभ झाला त्यामुळे हे माघांतर पूर्णतेस पोचले. या सर्व कार्यांचे अथे न्यानाच आहे मी केवळ नामवारी लेखक आहे एवढे समितकें म्हणजे पुरे.

पुढे माघान्तर लिहून वाढण्यालाटी एकान्तरस्थान मिळाले अशी इच्छा उत्पन्न झाली. म्हणून उभयरेखेड हे शान सोडून जवळ दोन कोठावर असलेल्या विठ्ठल (ता. पुसद. मध्य घ) या गावीं जाऊन त्या कुलाचे कणानुक्करी श्री. बाह्य गोपाळराव देशमुख यांनी आपल्या स्वतःच्या मळ्यात उत्तम सोय करून दिली म्हणून तेथे राहून आपल्या अभिप्रेत अशा इष्टकार्यांत अधिष्ठान असावे याकरिता सादर मागणीपुरवण केले. पुरवणकारांनी जवातरिक्त काळ न्यर्थ जाऊ नये म्हणून इतर वेळात हे माघमाघांतर लिहून तयार केले व ग्रंथ पुरा केला.

ग्रन्थाच्या सुवाच्य व शुद्ध प्रतीसाठी येथील मुख्याध्यापक श्री. रा. रा. गोणाल रामचन्द्र देवधर यांना विनंति करण्यांत आली. त्या वेळी त्यांनी आपल्या अमूल्य वेळ घालवून विनामूल्य प्रथम प्रत तयार केली. मारदल ते धन्यमादास यात्रा आहेत. याप्रमाणे हे सर्व कार्य पूर्ण होतांच ग्रन्थाची पहिली प्रत प्राचीन वाळण्याचे अभिमानी वैदिक संस्कृतिनिष्ठ व माननीय लो. ना. मापूजी अणे यांच्याकडे पाठविली. त्यांनी त्या वेळी त्यांची प्रकृति अत्यंत अस्वस्थ असतांनाही पाचली एवढेच नव्हे तर परमारे “ वैदिक संशोधन-मंडळ ” पुणे, या संस्थेकडे पाठवून येथील एक सुप्रतिष्ठित विद्वान् भोवा-चार्य वे. शा. सं. हुंदिराजशास्त्री बापट यांना प्रस्तावना लिहिण्यानदल विनंति केली. त्यांच्या विनंतीत मान देऊन लेखकाचा पूर्वपरिचय नसतांही आपला अमोल वेळ पाच करून त्यांनी प्रस्तावना लिहून दिली ही गोष्ट त्यांची निरभिमानिता व ज्ञानापिपासचे प्रेम दर्शयिते. लेखकाच्या विनंतीशिवाय आदेशेदे गेतां भोग्य चार दण्ड लिहून देशारा पुरुष सामान्य जनांत सांपडणे कठीण. म्हणून त्यांच्या रूपेविषयां कितीही आमार मानले तरी त्यांचे फण किटपासारखे नाही. याप्रमाणे पुणे येथील वैदिक संशोधन मंडळाचे सक्रिय साहाय्य व प्रोत्साहन मिळाल्यानंतर त्यांनी बहुकाल वेदग्रंथा-घर परिश्रमपूर्वक व्यासंग करून अनेक प्रमारचे लिखाण प्रविष्ट केले असे त्याच्याय मंडळाचे चालक श्री. श्रीपाद दामोदर सावरलेकर यांच्याकडे पुरस्कार लिहिणेसाठी पत्ताने विनंति केली. त्यावर त्यांनी वे. शा. सं. अनंत यशोवर्धन धूपकर, विद्याविहारमंदिर, मासेव गोवा (पोर्तुगीज) यांचे नांव मुचविले. त्यांच्या सूचनेनुसार त्यांना पत्र लिहून विचारणा केली. त्यांनी ‘ मी सगळा आध्यात्मिकग्रंथसूवावरील उपलब्ध सर्वा व्याख्यांचे संपादन करण्यांत गुंतलो आहे. चार महिने अवकाश लावा. प्रस्तावना लिहीन ’ असे उत्तर दिले; वग गोवा हे ठिकाण पर्यांतीप असून तेथे सध्या चळपळीचा संपर्क मुद्द आहे. त्यामुळे पोस्टाची गैरसोय, पत्रे मिळत नाहीत.

तुमचें एकच एक हस्तलिखित गदाढ होण्याचा समज. असा काही प्रेमी मित्राचा सद्भा मिळाल्यामुळे तो वेत मित्रास म्हणून रहित करों भाग पडलें.

नंतर वें माझे हस्तलिखित अनेक विद्वान् शास्त्री व वैदिक याना दाखविलें त्या सर्वांनींच मुद्रित करून प्रसिद्ध करावें असा आग्रह केला व द्वि येकानीं आपले अभिप्राय व मनोगत पत्रद्वारा कळविले. त्यात पुणें येथील वैदिक संशोधन-मंडळाचे सती धी. श्रीपाद नारायण सोनटके, सरहस पाठशालाध्यापक ये. शा. स. शंकरशास्त्री माहककर, नांदेडचे संस्कृत पाठशालाध्यापक ये. शा. स. यशधरशास्त्री कटुरे व आचार्य बाळशास्त्री, काशीस येथील ये. शा. स. आवाजीमहाराज गिरोलीकर व पुसदचे ये. शा. ए. चिन्तेछात्री, नागपूरचे साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास, ये. शा. स. ब्रजजी दीक्षित अधिष्ठात्री, काव्यतीर्थ व साहित्य मनीषी शंकरशास्त्री आर्षाकर व त्यांचे बन्धु वैदिकभूषण ये. अग्रदास महर्षी हत्यादि विद्वान् शहस्य आहेत. दुसरे, नागपूर येथे श्री समक्ष जाऊन प्रिन्सिपल करताच वैदिक संस्कृतीचा तौलनिक दृष्टीने अभ्यास करण्यातच त्यांनीं आपणें सर्वोपुष्य स्थिती केंडे आहे असे विद्वान् श्री. अग्रबुद्ध याना प्रवृत्तिस्थाय्य नसताही या पुस्तकाला अल्पवर्षीत निदृष्टापूर्ण धरी प्रस्तावना लिहून दिली. शिवाय अनायासे ज्याचे दर्शनाचा लाभ मिळाला ते ए. ए. तनार्दनस्वामीमहाराज, योमिराजमंडळ, नागपूर, यांनीं प्रथ स्वतः राहून आधीर्वाद दिना आहे. उपारनिर्दिष्ट विद्वानांच्या आशीर्वाचनानें हे पुस्तकप्रकाशनाचे कार्य होत आहे म्हणून सर्वांचाच मी कृणी आहे.

दुसरे, हे माघांतर लिहिण्याचे वेळीं नांदेड येथील कस्तुरेशास्त्री व विनायकबाबाशास्त्री यांनीं आग या खखळीचवरण-बूदमाभ्या-या लेखी प्रती मला देऊन साहाय्य केलें. तसेच लेखनकार्य ये. शा. स. शिखरामशास्त्री जिजे शोगावळा, यांनीं लिहिलेल्या प्रातिपद्याख्यमाघातराचा आणि नाम-

पुढे निवृत्तशिक्षक श्री कोडेकर, एम् ए, यांनी दिलेल्या चरणधूहाच्या श्रवकभाष्याचा व काशी येथील मुद्रित चाखभाषणीचा फार उपयोग झाला म्हणून मी सर्वांचे सर्व अभिनंदन करतो. कोणतेही कार्य करताना " सर्वारमास्तुला प्रत्यमूला " या न्यायाने द्रव्याची अडचण येतेच, परंतु माझेवर नितान्त भक्ता व प्रेम देणारे माझे स्नेही आणि उत्तम श्रोकमंडळाचे सदस्य यांनी आत्मीयतेने ग्रंथप्रकाशनाचे काम आपले अमावर घेऊन माझी इच्छा पूर्ण केली वानदल मी न्याया सदैव कृणी आहे व परमेश्वराने अशी प्रार्थना करतो की, अशीच त्याची सरकारी सवधी भक्ता विवेकादयस बुद्धिगत होणे इतके सर्व झाले तरी मद्रगासाठी दुसरी मुवाच व शुद्ध मत करी होईल ही शिंता निर्माण झाली, एव मुद्दयाने माझे मुक्ति व प्रेमळ शिष्य काव्यतीर्थ दामोदर रामदृग कोराने, काशीमकर, यांनी स्वतःच्या सैद्धिक परीक्षेच्या अभ्यासाची निरुद्ध असताही मुद्दाम येऊन वेळ काढून उत्तम अशी मुद्रणमत लिहून दिली, यामुळे ते सर्वथैव धन्यवादाई आदेतच.

आमच्या भागात संहृत पुस्तकाच्या मुद्रणाची योग्य सोय नसल्या मुळे व पूर्ण-मुक्दसारख्या दूरच्या भागात प्रवृत्तित्यात्म्याभावा आजून राहणे शक्य नाही म्हणून शुद्ध व सुवाच्य मुद्रण करु होईल हा प्रश्न आमच्यापुढे दस्त म्हणून उभा राहिला. वेदा आमचे पूर्ण कणानुबन्धी, शास्त्रज्ञ व सब विषयाची माहिती असलेले वदित ये. शा स. रामचंद्र-भास्त्री जोशी यांनी मुद्रिते उपासण्यापासून मुद्रणसमाप्तिपर्यंतचे सब काम व्यवस्थित आपल्या स्वतःच्या 'सारदा मुद्रणा'च्यात करून देण्याचे कथूल वेत्यामुळे हा प्रश्न याचपासमोर येऊ शास्त्रा याबद्दल त्याने जितके आगार मानावे तितके थोडेच आदेत

येथीं माझ्या जीवामावाने स्नेही, कणानुबन्धी, मित्र व शिष्य याचे श्रम, सदिष्टा व विद्वत्त माननीय वेदाभिमानी श्री माधव भीदरी

१
ऊर्फ गाणूजी अगे यांचें सक्रिय साहाय्य व आशीर्वाद मिळाला नसता तर हा ग्रंथ मुद्रित होऊन वाचकांसमोर आल्याच नसता याची मला पूर्ण जाणीव आहे; पण या ल्हानशा लेखांत सर्वांचाच नामनिर्देश करणें शक्य नसत्या मुळें या कार्यांत ज्यांचें ज्यांचें साहाय्य कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत मिळालें त्या सर्वांचे मी मनःपूर्वक आमार मानतों.

सारांश, सामान्य वैदिकांना व संशोधकांना घेदविस्तार व जटादि अष्टविक्रतिलक्षणांची मोड समजून त्यांची पूर्ण ओळख होण्यासाठी या ग्रंथाचा उपयोग व्हावा अशी आशा ठेवून व जगन्नाथक परमेश्वरचरणानें स्मरण करून लेखणी चालीं ठेवीत आहे.

मु. विह्वळ, परगणे उमरखेड.

ता. पुसद, शके १८७५.

मि. फा. शु. १३ शुभवार,

विजयनामसंवत्सर.

आपला सर्वांचा कृपामिलाफी,

दासंभट्टजी अयाचित.

श्रीताचार्य महामहोपाध्याय धुंडिराज दीक्षित बापट, सोमयाजी, पुणे

चरणव्यूह (भाष्यार्थासह)

प्रस्तावना

वे शा. सं. दासोपेत राजेश्वर अयाचित यांनी चरणव्यूह-
भाष्याची नवी आवृत्ति मराठी भाष्यार्थासह परिश्रमपूर्वक तयार
केली आहे. चरणव्यूहाची मूल सूत्रे, त्यांवरील भाष्य व त्याचा
मराठी अर्थ आरंभी दिला असून त्यापुढे ऋग्वेदसंहितेतील
मंडलांतर्गत अनुवाकांची त्यांतील सूक्तसंख्येसह सूत्रां व संज्ञान-
सूक्त छापले आहे. नंतर ऋग्वेदाच्या अष्टक, अध्याय, वर्ग या
गणनेप्रमाणे प्रत्येक अध्यायांत तीन ऋचा असलेले वर्ग कोणते,
चार, पांच, सहा, सात, आठ इत्यादि क्रमजारीत ऋचा असलेले वर्ग
कोणते पांच कोष्टक प्रयत्नपूर्वक दिले असून प्रत्येक अध्यायांत
वर्ग व ऋचा किती यांची बेरीजहि दिलेली आहे. कांडीं वर्गांत
एकच ऋचा असते, असे वर्गहि नमूद केले आहेत. जटावलि
नांवाच्या ग्रंथांत जटा, माला, शिखा, रेखा इत्यादि आठ विकृतींच्या
लक्षणकारिका दिल्या असून त्यांवरील विवरणही उपलब्ध आहे.
प्रस्तुत ग्रंथांत सदर कारिका, संस्कृत विवरण व त्याचा मराठी
अर्थ ही सोदाहरण दिली आहेत. यानंतर वैदिक छदांची नावे,
उदाहरणे व प्रत्येक पादांतील अक्षरसंख्या दिली आहे. शेवटी
चरणव्यूहाचा मूलपाठ आणि कात्यायनाच्या सर्वानुक्रमणीतील
छंदःपरिभाषा दिली आहे.

चरणव्यूह या ग्रंथाच्या अनेक आवृत्ति आजपर्यंत छापल्या
गेल्या आहेत. प्रथमतः इ. स. १८४५ मध्ये कलकत्ता येथे चरणव्यूह
छापला गेला. त्यानंतर त्याच्या समाख्य आवृत्ति बनारस येथे

१८७९, १८८८ व १९०२ सालीं छापल्या गेल्या. राजा राधाकान्त देव यांच्या शब्दकल्पद्रुम या प्रसिद्ध संस्कृत कोशांत 'वेद' या शब्दाखालीं समग्र चरणव्यूह छापला आहे. प्रसिद्ध जर्मन पंडित प्रो. वेबर याने इ. स. १८५५ मध्ये आपल्या भारतीय ग्रंथमाले-मध्ये तिसऱ्या भागांत अनेक लिखित ग्रंथांच्या भाषां चरणव्यूहाची चिकित्साप्रधान आवृत्ति रोमन लिपींत जर्मन भाषेंतील टिप्पणीसह छापली आहे.

कात्यायनश्रौतसूत्राचीं अठरा परिशिष्टे आहेत. त्यांपैकीं चरणव्यूह हें पांचवें परिशिष्ट आहे. चरणव्यूह हा ग्रंथ पारशर-व्यासविरचित आहे असें सदर ग्रंथाच्या शेवटीं म्हटलें आहे. कांदींच्या मतें तो शौनकाचें रचला. कोणत्याहि धार्मिक अथवा शास्त्रीय ग्रंथाचें कर्तृत्व प्राचीन कर्षीकडे सोंपविण्याची जी प्रवृत्ति भारतीयोंंत प्राचीन काळापासून वास करीत आहे तीच प्रवृत्ति प्रस्तुत ग्रंथाच्या बाबतींतहि लागू आहे वस्तुतः हा ग्रंथ इतका प्राचीन नाहीं. मध्यपुराण काळान त्याची रचना झाली असली पाहिजे. हेमाद्रीच्या सतुर्वर्णवितामणीच्या दानखंडांत वेददान सांगितलें आहे. त्यांत दधीपुराणांतील एक उतारा उद्धृत केला आहे. त्या उताऱ्याशीं चरणव्यूहाचें अर्धदृष्ट्या व शब्ददृष्ट्या पुष्कळ साम्य आहे. चरणव्यूहावर महीधर किरा महीदास याचें भाष्य आहे. हा महीदास संवत् १६१३ (इ. स. १५५५-५६) या काळांत होऊन गेला. चरणव्यूहावर कमलाकरमहोदयींनी एक टीका आहे. या टीकेसह चरणव्यूहाची वेल्गू लिपींतील आवृत्ति मद्रास येथें इ.स. १८९६ मध्ये छापली आहे.

चरणव्यूह हा ग्रंथ फारसा प्राचीन नसल्यामुळें आणि शुद्ध यजुःशाखेचें अंग म्हणून तो रचला गेला असल्यामुळें त्यांत वेदशाखांची निर्दोष आणि संपूर्ण माहिती आलेली नाहीं. कांदीं प्राचीन वेदशाखांचा निर्देश त्यात आढळतो. तेथेंपि पुराणांची रचना झाली त्या काळांत भारतामध्ये वेदशाखांसंबंधी कोणती माहिती

होती हे समजून घेण्याला या ग्रंथाचा निःसंशय उपयोग आहे. पाटण्ट्या चरणव्यूहाचे दोन संप्रदाय आढळून येतात. या दोन संप्रदायांत वेदशाखांसंबंधी मतभेद आढळून येतो एवढेच नव्हे तर वेदमंत्रांचे विभाग आणि मंत्रसंख्या याबाबतहि मतभेद दिसून येतो. प्रो० सीगलिन नांवाच्या जर्मन संस्कृतज्ञाने या संप्रदायाचा विशेष विचार केला आहे. (Die Rezensionen des Caranavyuha, Berlin, 1900. हे जर्मन भाषेंतील पुस्तक पाहा.) पारस्कर गृह्यसूत्राचा एक टीकाकार रामकृष्ण यांनी आपल्या टीकेच्या प्रस्तावनेत वेदशाखासंबंधी घरीच माहिती चरणव्यूहाच्या आधारे दिली आहे. ही प्रस्तावना प्रो. सायमन् या जर्मन पंडिताने विस्तृत आणि विशेष्क प्रस्तावनेसह स्वतंत्र रीतीने इ. स. १८८९ मध्ये छापली आहे. (Beitrage zur kenntnis der vedischen schvlen, Kiel 1889) अशा प्रकारे या ग्रंथाचा आणि विषयाचा अभ्यास आजपर्यंत पुष्कळ झाला आहे.

वे. शा. सं दासोपेत अयाचित यांनी या विषयामध्ये बरेच परिश्रम करून सदर ग्रंथ तयार केला आहे. चरणव्यूह आणि त्यावरील भाष्य या ग्रंथद्वारां प्रथमच मराठी भाषेत अवतरत आहे. आधिभौतिक विद्यांचा धोलवाला असलेल्या प्रस्तुतच्या काळांतहि प्राचीन संस्कृति आणि परंपरा यांचे संरक्षण करण्याचे जे काही रतुन्य प्रयत्न होत आहेत त्यांमध्ये प्रस्तुत पुस्तकाची गणना करावी लागेल. परिशिष्टांच्या योगाने या ग्रंथाचे महत्त्व वाढले आहे. परिशिष्टांसह हा ग्रंथ केवळ वेदिकांच्याच उपयोगी पडणारा नसून आधुनिक वेदाभ्यासकांसहि त्यांतून पुष्कळ माहिती मिळण्यासारखी आहे. फादीचे पं. सुचिप्रर मीमांसक यांनी एका लहान हिंदी पुस्तिकेत श्रग्वेदाच्या मंत्रसंख्येसंबंधी खोळ विचार केला आहे तोहि जिज्ञासूंनी अचक्षु नजरेखालून घालावा.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या कर्त्यांनी वेदरक्षणासाठी हे जे प्रयत्न केले आहेत त्याच लाम वैदिकांनी खरोखरीच घेतल्यास त्यांचे आणि समाजाचेहि कल्याण होणार आहे. वैदिकांची परंपरा भारतांत

आणि महाराष्ट्रांत बदलत्या परिस्थितीमुळे किती क्षपाट्याने न्हास पावत आहे हे विचारचंतांना मागण्याची आवश्यकता नाही. हा न्हास थांबविण्याचे वेळीच प्रयत्न झाले तर हजारों वर्षांची प्राचीन वैदिकपरंपरा समाजांत बीजरूपाने कां होईना टिकून राहील. ही परंपरा नष्ट होऊं घाघयाची कां काय याचा भारतीयांनी अवश्य विचार केला पाहिजे. विशेषतः आतां भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारतीयांच्या जीवनाविष्टेला संस्कृतीचें स्थिर अचिष्टान देण्याचें कार्य स्वरेनें बहावयास पाहिजे. सुधारलेल्या देशांतील जनताहि आपल्या परंपरा किती कसोशीनें जपून ठेवते हें पाहून तरी आपल्या प्राचीन संस्कृतीतील संश्लेष अंशांचा प्रत्येक भारतीयाला यथार्थ अभिमान वाटला पाहिजे. वैदिक-परंपरेची आज जी अवनति झाली आहे, तिला सुद्धा वैदिक पुरोहितहि काहीं अंशीं जबाबदार आहेत, ही गोष्ट नारकूल करून घ्याल्यार नाही. वैदिक काळांतील ब्राह्मणवर्गाची उच्च समाजकल्याणविषयक आणि निःस्वार्थी भावना आम्ही विसरलों. आमच्या मूळच्या साधिक आणि कर्तव्यनिष्ठ जीवनाची जाणीव आम्हांला उरली नाही. त्यामुळे वैदिकपरंपरेवर आणि वैदिकवर्गावर आजचा प्रसंग येऊन ठेपला आहे. अजूनहि वैदिकमार्गाने आपलें अध्ययन, विशुद्ध जीवन, त्या अध्ययनाने आणि विशुद्ध जीवनाने प्राप्त झालेल्या स्वतःच्या योग्यतेची यथार्थ जाणीव या मोठी आचरणांत आणल्या तर वैदिकपरंपरेचें आणि वैदिक वर्गाचें पुनरुज्जीवन झाल्यापरीज रहाणार नाही.

ये. शा. सं. अयान्वित यांनी या ग्रंथद्वारा केलेल्या परि-
भ्रमांचें चीज येदाभिमानां जनतेकडून दोरल अशी आशा वाळगून
य प्रस्तुत ग्रंथ तयार केल्याबद्दल प्रयक्त्यांचें अभिनंदन करून
रजा घेतां.

ज्येष्ठ शुद्ध १ धनिवार शुके १८७४ } शुद्धिपत्र गणेशाशीक्षित वापट,
(अमृतलिंगियोग) } सोमयात्री,
अभिहोमेश्वर २९४ भाद्रपद, पुणे २. } औताचार्य, महामहोपाध्याय

॥ श्री ॥

पुरस्कार

“ वेदोपिलं धर्ममूलम् ” अशी प्रतिज्ञा करणाऱ्या भारतवर्षांनं त्या धर्ममूलाचें रक्षण करण्याची अत्यंत फाळणी प्यावी हें माहाविकच आहे. तसें पाहिलें तर जगांतील प्रत्येक राष्ट्र आपलें धार्मिक टिकविण्याची रक्तरदाती घेतच आले आहे. मिसरचा पर्णलितितें आणि राल्ट यांचे इष्टिका-लेख होच मोठे दर्शयितात; परंतु त्यांच्यात आध्वपकारक असें विशेष काय आहे ! ऋग्वेदाच्या अनादिकालापासून भारतीयांना लेखननद्या माहीत भणल्याचा पुरावा आढळून येतो. (दहावें मंडल-सूक्त ७० ऋग्वेदाचा संदेश पान १७६) असें असूनहि आपलें वाङ्मय अवाधितपणें जिवंत ठेवण्याकरिता भारतीयांनी ज्या कुकीचा अपलंघ केला ती पाहिली म्हणजे मन आश्चर्यानें थकू होतें. त्याच्या श्रद्धेश्मानें ज्या शब्दांत विनंत सामर्थ्य आहे त्या शब्दाची चैतन्ययुक्त परंपरा माती, दगड, धोंडे आणि पाने काय दिवविणार ! त्याकरितां सजीव मनुष्यप्राण्याची योजना करणें हेंच तर्कशुद्ध आहे. अगदीं परवा-परवापर्यंतही वेदासर लिहून वाढण्याचें भारतीयांच्या जिवावर येत असे. युरोपियन पांडितांनीं लिहिलें आहे की, लेखन-कलेचें ज्ञान असूनही वेद लिहून वाढण्यापेक्षां पाठ करण्याचीच प्रवृत्ति भारतीयात जास्त दिसून येते.

या प्रवृत्तीचें मुख्य कारण असें आहे की, प्रो. वेननें म्हटल्याप्रमाणें भारतीयांच्या दृष्टीनें वेदवाणी ही नुसती अर्थवती नसून सामर्थ्यवती आहे. मग्नमध्ये काही सामर्थ्य असतें ही कल्पना पृथ्वीच्या पाठीवरील यज्ञयादत्

प्राचीन लोकात आढळून येते, परंतु त्या कल्पनेत आणि भारतीय कल्पनेत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. मनाच्या उच्चारान एखाद्या देशातें सगु व्हायें आणि आपल्या सामर्थ्यानें चापफाचे मनोरथ पुरवारे इतरीन इतराच्या कल्पनेची पार आहे. भारतीय कल्पनेत ही तर अतर्भूत आहेच, परंतु मनाक्षरेच प्रत्यक्ष कर्मरूप व पदार्थरूप होतात ही मुख्य कल्पना आहे. कर्माचा आणि मनाचा असा सगळ्या असल्यामुळे भारतीयाच्या सर्व मिश्रित कर्मांत मनाचे विनियोग वेगळे आढळतात मनाचा वैगिर विनियोग हें काय प्रकरण आहे, या सोड विचारात न धिरता येथें वेगळेच म्हणतां की, मनाचा आणि कर्माचा सर सांगितल्याप्रमाणें सगळ्या असल्यामुळे जे घात्र उत्पन्न होतें त्यातून हे विनियोग निघालेले आहेत. कर्माच्या स्तमरा प्रत्येक मनाच्या ठिकाणीं तीं कर्म दिसलीं म्हणून तसे विनियोग टाळे गेले आजच्या मरणा कल्पनेप्रमाणें मानरी कल्पनेनें न हे “ तदेतत्सत्य मनेषु यान कर्माणि कृत्य अपश्यन् तानि चेताया गृह्णा सत्तानि ” या मुद्रकश्रुतींत मवान्श रदत्तानरोत्तरच हेंही सांगितलें आहे की, त्याला नेतायुग म्हटलें जातें तो एक प्राचीन काळ असा होता की, त्यात हे घात्र निरास पावें होतें भारतीयाच्या सर्व याज्ञयात एखात आढळून येणारी एक व पना ही आहे की, त्या प्राचीन काळापासून सर्व गोष्टींचा उत्तरोत्तर प्रसारणा व्हासच होत आहे हा व्हासातून आपली विश्वसल्याप्रकार सृष्टि तद्विनिष्ठा विस्तार त्यानीं त्या अनेक युगा या योक्त्या, त्यातील वेदवाणी ऐकविनिष्ठ न करता पडनाने जिरत ठेना- वयाची ही पार उदात्त व घाटमी कल्पना आहे

अद्या रीतीनें वाढ्य निज ठेवायाचें म्हटलें म्हणजे आणि हजारों वर्षांच्या परंपरेंत जिरत ठेवायाचें म्हटलें म्हणजे त्या याज्ञयाचें मोन्माप वरून वाही निविष्ट साऱ्यात त्याच पडीत आजार दिव्यातेरीत उगाय नाही. वेदापराधी असें मोन्माप वरून त्यानीं त्याच त्या पडीत साऱ्यात

रसायिले, त्यांनाच व्यूह व विकृति असे नांव आहे. अलौकिकच्या भाषेत
 ज्याला संहिताकाल म्हटले जाते त्या अत्यंत प्राचीन काळापासूनच हा प्रयत्न
 चाला असावा असे दिसते. कारण या व्यूहाची इतकी माहिती सांगणारा
 एकमात्र ग्रंथ जो चरणव्यूह तेच इण्डी सनापूर्वी हजार-वाराशें वर्षा
 पूर्वीचा असावा असे म्हणावे लागते. पुराणनिरीक्षणकारांनी दालविल्या-
 प्रमाणे वेदरक्षणाच्या दुसऱ्या एका युक्तीची माहिती सांगणारा विकृति-
 चत्तीकार ज्याडो आणि त्याच चव्हेची दुसरी माहिती सांगणारा ग्रंथकार
 यौनक यांचाच काल इसवी सनापूर्वी हजार-वाराशें वर्षांपेक्षा कमी नाही.
 चरणव्यूहकार कात्यायन कोण हा प्रश्नच आहे. याजवल्स्यान्ना पुत्र कात्या-
 यन हाच जर चरणव्यूहकार असला तर त्याचा काल इसवी सनापूर्वी
 निदान चौवीसवें शें तरी असला पाहिजे. (रु. संदेश परिशिष्ट ४)
 निदान एवढी गोष्ट तरी खास फी, चरणव्यूहकार पाणिनीच्या पूर्वी असला
 पाहिजे. कारण काव्य बाधवा इतर कोणत्याही दृष्टीने आवश्यकता नसतांना
 “ तन्मासगगं स्मृतम् ” अशा प्रकारचे अपाणिनीय प्रयोग त्याने केले
 आहेत. वेदसूक्तांच्या ऋषींची निश्चित नावे पाहिशी तरी देखील अत्यंत
 प्राचीन काळाचाच बोध होतो; परंतु त्याभावीरिल ज्या भाष्याचे भाषांतर
 ये. शा. सं. दासमट्ट अवाचित यांनी केले आहे ते मात्र अतिशय अर्वा-
 चीन म्हणजे शके १६१६ तील आहे. भाष्यकाराने तत्कालीन उपलब्ध
 माहिती गोळा करूनच ते लिहिले आहे हे उघड आहे. तरीदेखील मूळ
 ग्रंथ आणि भाष्य यांमध्ये पार मोठे काळाचे अंतर असल्यामुळे काही
 बाबतीत भाष्यकारालाही अडचण पटली असेल यांत शंका नाही. त्यामुळे
 त्याला पुष्कळसा भर पौराणिक माहितीवरच याचा लागला आहे. असे
 करीत असतां पुराणांतील कित्येक भाषमान विरोधांचा परिहार करणे
 अशक्य असते. तसे न घडल्यामुळे अर्वाचीन वाचकाला भाष्य अपुरे वाटणे
 साहजिक आहे. ही उणीव आगल्या मराठी भाषांतरात ये. शा. सं.
 अवाचितशाम्नी यांनी काढून दाखली असली तर बरे झाले असते.

उदाहरणार्थ, ब्रह्मदेवाच्या चार मुलातून चार वेद निर्मले, असे पुराणात म्हणून आहे आणि पूर्वी एक वेद असून त्याचे चार विभाग द्रापाटाच्या अर्ती वेदव्याखाना वेळे, असेही म्हणून आहे शास्त्रदृष्ट्या या दोन्हीही कल्पनात अतिरोध कसा आहे, हे समजून सांगणे अवश्य आहे 'चरण' शब्दाचा अर्थ नुसता वेदाचा भाग इतकाच नसून प्रत्यक्ष वेद असाच हा होतो हेही माहाण्याजोगत आहे अथर्ववेदाच्या नमूद्या भेदाचे नाव 'चरणशिरा' असेच आहे. अलीकडे Supersonics ने शास्त्र पार पाडले आहे व डॉ. मॅन्नेरसारखे अगोपनीय शास्त्रज्ञ तर असे म्हणू लागले आहेत की, विश्वातील प्रत्येक वस्तु म्हणजे निरनिराळ्या आंदोलनांमुळे (Vibrations) उत्पन्न होणा या स्वरमैलांचे गीतच आहे 'चरण' शब्दाचाही मूळ अर्थ आंदोलन (Vibration) असाच आहे 'चरणम्बूह' म्हणजे आंदोलनाच्या सहेतुक बनविलेल्या मोठी अशा प्रकारे आंदोलनाचे शास्त्र बनवाययाचे म्हणजे त्याची एक परिमाणा उत्पन्न होणे अवश्य आहे वेदवर्णन करीत असताना चरणम्बूह ज्या वेळेला अनेक वेदाचा अनेक रंग आहे, त्याची उंची इतरी, त्याच मात्र, त्याची देवता, त्याचा छंद अशा प्रकारचे वर्णन करतो त्या वेळस ती एक तत्वात्मित शास्त्रीय परिमाण आहे हे न समजल्यामुळे हल्लीच्या ग्रहाग्या माणसास वैदिक ऋषाचा अटायीपणा दिसून येतो या सर्व गोष्टींचा विचार नीट केण चार्ल्स जेम्स रिचरणात्मक अथ होण्याची जागरूकता आहे ते या स अज्ञातित याच्यासारख्यांनी ते काम हाती घेतल्यास जागृतेच होईल प्रस्तुतचा त्याचा प्रयत्नही जमिनदनीपच आहे हल्लीच्या काळी प्रत्येक मोठ पाश्चात्याच्या विचारातून जणू काही माझून घेतल्यानेरीत परिपूत होत नाही, परंतु आता हे अनेक रीतींनी मिळ शास्त्र आहे की, पुष्कळ वेळा पाश्चात्यांच्या शास्त्रीय म्हणण्यात जाणाऱ्या कल्पनाही भाष्यरचनांच्या, उद्देश्यगमांच्या व दृष्टीच्या नमूनात येऊ

पाश्चात्य ओहेत म्हणूनच त्या डोळे मिटून स्वीकारल्या जातात. प सात बळेकरानी आपल्या अथर्ववेदाच्या प्रस्तावनेत विवाहसूक्तातील 'देवकामा' या शब्दाचा थोडासा इतिहास दिला आहे तो या दृष्टीने वाचण्याजोगता आहे. भारतीय परंपरेत 'देवकामा' असा कोठेही पाठ नसताना मॅटपिटर्स बर्ग कोझाने दटेलीने तसा पाठ दिला आहे म्हणून आमच्याकडच्याही क्रिस्त्येक क्रमेदाच्या प्रकाशकाना तसेच पाठ मुळाटवाने स्वीकारला आहे. प्रस्तुत कोपकाराची भारतीय परंपराना अन्वेषून टाकण्याची प्रतिज्ञा लक्षात घेण्याचे कारण काय ?

अशा काळी जेथे आपला वेद काय, शाप्ता कोणती, सूत्र कोणते हेंदेखीच चामस्या सुशिक्षित म्हणविणा यानाही सांगता येत नाही, इतकेच नाही तर छात्रा, सूत्र हें काय प्रकरण आहे हेंही ठरकक नसते, तेथे त्याची सगळी माहिती देणारा एखादा ग्रंथ मराठीत असणे अत्यंत आवश्यक होत. शालिवाहन शक १४८० च्या सुमारास लिहिल्या गेलेल्या सरस्वती गंगाधराच्या श्रीगुरुचरित्रात याविषयी पुष्कळ माहिती आहे. परंतु श्रीगुरुचरित्र भक्तीने वाचणारे जाणते लोकही या अज्ञात प्रदेशातला आपला प्रवास बसामेस संपवून दुःख चरताना आढळतात कारण ती माहिती समग्र सांगणारे नैदिकही आता दुर्मिळ होत आहेत. चरण ज्यूहातील माहितीचा व तिचा सर्वसा मेळ आहे असे मात्र नाही. त्यावरून असे दिसते की, या विषयासंदर्भीहि पूर्वोपासून काही मतांतरे असारीत अशा परिस्थितीत मराठी वाचकाना ही माहिती उपलब्ध होत आहे ही गोष्ट अभिनंदनीय आहे.

वेदरक्षणाकरिता भारतीयाना मुख्य दोन यत्न केले. एक तर मंडल, एत, अष्टक, वर्ग व अनुवाक, खंड, कांड, प्रश्न, छंद अशा निरनिराळ्या रीताने त्याची विभागणी करून त्यातील गद्य भागाची तर 'पत्रास'

ऐक्षराच्या परिमाणान जपरसरयाहि भोगून ठेविली मगचा विद्युत
 वर्गात विनियोग असल्यामुळे त्याचेहि रक्षणस सहाय्य झाले, परंतु मज हे
 उच्चारार्थे शास्त्र असल्यामुळे नुसते जसे रक्षण होऊनहि उपयोग नव्हता
 त्याचा प्रत्येक स्वर ना स्वर शास्त्रोक्त रीतीनेन उच्चारला गेला पाहिजे
 म्हणून पन्न करिताना काहीं पद्धतद्वारे रीतीने पदे सोडून साध्या क्रमाने
 अथवा तब तेच शब्द पुन्हा पुन्हा मार्गेपुढे मेळून वेदाचे अभयन कर
 व्याची परंपरा बघी चोहोवटून खिले मारून जशी एखादी गोष्ट
 भितीस पकी खिलून टाकावी तशी हा व्यवस्था चला गेली म्हणूनच आज
 हजारे वर्षांपूर्वीचे शब्दोच्चार ऐनापवाण मिळत आहेत अशा तऱ्हेच्या
 वेदपठनास 'निवृत्ति' जसे नाव आहे सदिता म्हणजे काय, तिची पदे
 उर्दी पांथी जातात अति साधा व सम्यक्से ती न म्हणता जडा, माला,
 पन ह्यादि आज प्रचारच्या निवृत्तीनी वशा म्हणपी पाचा सुसोध साहसा
 प्रस्तुत पुस्तकाने साम्राज्य पाचनाकाद होऊ झाले वस्तुतः 'चरण'
 आणि 'निवृत्ति' यावरचे निरनिराळ ग्रंथ अमताही त्यांना समग्र द्वाक
 नैला आहे हे पार चांगले झाले आहे या मर्म माहितीमुळे वेद
 वाङ्मयाचा विशालता, सखोलपणा, भारताचाची बदामिपत्ती आस्था
 आणि त्याच्या प्रदनाची भायता उत्तम प्रकारे मजगून येने चरणव्यूहाचे
 पल सामाना 'अपिरो लभने त्रिा', अति स्मरो भरति 'जत्रती
 मनी मनति', अन्नचारी प्रलचारा भगि' जसे म्हटले जाई
 थोड्यासा वेगळ्या अर्थाने म्हणून व्यक्तांना दृष्टी नव्हे तर चारद्वित
 दान्या आपल्या नातीची आश्वय हे वाचून प्रियेपत म्हाप्राणीय प्राप्तास
 तर हादर ब आपल्या वस्तूच्याची चागीर होऊन त्याचारिता मतमालन
 करण्याची आणि जातमममन करण्याची त्यांना मुक्ति हारत असा आशा
 मागे

भाषांतरकारांनी विकृतींचे नमुने दिलेले आहेत, त्याचा उपयोग वैदिक मंडळींना तर चांगलाच होईल. इतरांच्या दृष्टीने हा भाग अर्थातच केव्हाही दुर्योधन असणार. विकृतींचा साचा ठरला असताना घनपाठा-तच दोन प्रकार का उत्पन्न झाले व ते वेव्हा झाले अशाचे हा मोठा विचारार्ह प्रश्न आहे. अथर्ववेदांचे विवरण करीत असता मगवान् व्यासबरोबरच मगवान् स्कदाचाही आधार माध्यकारांनी दिला आहे. त्यावरून चोर हे स्कदपुत्र आहेत आणि चोरचा परमगुरु कार्तिकेय आहे, ही केवळ शुद्धकायारख्या कवींची कल्पना नसून त्यात काही तथ्य असावेत वाटते. 'अरुनी', 'प्रदेश' इत्यादि वैदिक परिमाणाचा वाचकाना नव्यानेच बोध होईल. त्याचप्रमाणे वेदकालीन तैत्तिरीयाना वेद पठणाबरोबरच त्याच्या त्याच्या वेदाला अनुसरून मायुर्वेद, धनुर्वेद, गार्ग्यवेद अशी काही उपयुक्त विद्या निरूपवर्मांचा अलक्ष्य भाग म्हणून शिकायी लागे, हीहि माहिती प्रत्येक वेदाचे जे उपवेद दिले आहेत त्यावरून समजून येईल. न्यक्तीची उपयुक्तता घालून तितकी वाढविण्यावर त्या वेळीं किती कटाक्ष होता हे त्यावरून दिसून येईल.

आणखीहि एक पायदा यापासून होईल. नारी म्हटले तरी ऋग्वेद, कृष्णयजुर्वेद, वाजसनीय संहिता इत्यादि निरनिराळ्या वेदपरंपरेतील प्राज्ञाण उघड नसले तरी अतर्थाभी हा वेद मोठा का तो वेद मोठा, हा भाषींचा का तो मागासूनचा अशा नाना प्रकारच्या विकल्पनांनीं उघ नीच भाव बाळगतांना बाढळतात आणि सूक्ष्म निरीक्षण करणाराला ब्राह्मणवर्गांच्या एकीकरणात त्याचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष अडथळे होत असलेले आढळून येतात. प्रणवश्री एका बीजातून निघालेल्या वेदाचे चार विभाग श्रीवेदव्यासानीं केवळ लहरीप्रमाणे केले नसून काही शास्त्रीय तत्त्वात अनुसरून केले आहेत हे ऋग्वेदाची क्रियाशक्ति, यजुर्वेदाची इच्छाशक्ति,

(८)

सामवेदाची शानशक्ति आणि अथर्ववेदाचे क्षुद्र कर्म असे म्हटले आहे. त्यावरून लक्षांत येईल आणि मनुष्य-जीवनास या चारी शक्तींच्या वाढीची जशी एकराखी आवश्यकता असते त्याप्रमाणेच या चार वेदांचे आहे. त्यांच्यांत उच्चनीच भाव नसून विराट्पुरुषास त्या सर्वांची सारखी आवश्यकता असल्यामुळे त्यांत उच्चनीच भाव शक्यच नाही हे मनांत ठेवून ब्राह्मणमात्रांत एकात्मता होईल तर मोठेच भेय संपादिले जाणार आहे.

हल्ली ठिकठिकाणी वेदशाळा चालविण्या जात आहेत त्यांना तर हा प्रंथ बहुमोल आहे. त्यांच्या अभ्यासक्रमात याची योजना करून वेद-भिमानी लोकांना वेदशास्त्रसंपन्न अयाचितशास्त्री यांच्या परिभ्रमाचे चीज करणे अवश्य आहे. मला स्वतःला या विषयावर लिहिण्याचा काही अधिकार नाही, परंतु वे. शा. सं. दासप्रभू यांच्या विनंतीचा अन्वेर करणे अवश्य झाल्यामुळेच हे चार शब्द लिहिण्यास मी प्रवृत्त झालों. ही अल्पशी वेदसेवा त्या वेदपुरुषास समर्पण करून या भाषांतराचे वेद-भिमानी जनतेने चीज करावे अशी मी त्यांना नम्र प्रार्थना करतो.

नागपूर,

मिति माघ वद्य ९ शके १८७५.

दिनांक २७-२-१९५४.

—अप्रभुद

— अनुक्रमणिका —

पृ.	पृ.
माध्यानुसारी रोधित	१३. मालादि विकृतींची मूळ
चरणध्यूह मूतसूत्र. १-८	स. लक्षणें. १५
अग्नेद्वयपट्ट	१४. ऋग्वेदाच्या शाखा. व
१. मंगलाचरण श्लोकार्थ. १	त्यांचें समानाध्ययन १६
२. चरणध्यूह शब्दार्थ. २	१५. आश्वलायन व सांख्यायन
३. धीमदभागवतस्यवेदविभाग- वर्णन. ३	यांचा अध्ययनभेद. १९
४. ५४ ते ६० श्लोकाचा महीदासकृत अर्थ. ४	१६. खिलमलत्त्याख्या व त्र्यंबक
५. विष्णुपुराण व आ. गृहसूत्र वचनार्थ. ६-९	६. मंताना खैलिकत्यनाही
६. ऋग्वेदाच्या आठ भेदांची नावें. १०	याविषयी उपलब्धप्रमाण
७. अध्ययनपूर्तिचिह्नपत्र. ११	१७. ऋग्वेदतत्त्वज्ञाना, वेदना नियम
८. पारायणप्रकार व नावें. १२	व उदाहरणें. २०
९. ऋग्वेदशब्दार्थसंहिता. १३-१४	१८. चालीखिलसूत्रादित ऋ.
१०. ऋग्वेदप्रतिपाद्यसूत्रार्थ. १३-१४	संख्या. २२
११. अष्टविकृति, जटा व दण्ड या दोन विकृतींची माधान्य १४	१९. द्विपदेचे प्रकार, लक्षणें, नित्य द्विपदेचीं मन्त्रप्रतीकें
१२. जटारुश्लोकांचें विवरण. १४	संख्या व स्थळनिर्देश. २३-२४
	२०. त्रीण्यर्धचें किंवा सप्तपदा
	यांची वर्गीकरण, प्रतीकें
	संख्या व स्थळनिर्देश. २३-२४
	२१. पारायणसंख्येची मोजणी. ३०

पृ.	पृ.
२२ विराट्छात्री सर्वे छन्दोभाति. २८-२९	६. अठरा पौण्ड्रिशाची नावे व विषय. ५६
२३. पारायणांत "सज्जनसूक्त" ३१-३२	७. शुक्ल्यजुर्वेदाध्ययन प्रथ व सख्या. ५६ ५७
२४. एकर्चादि वर्गसख्या व धाष्कलशास्त्राध्ययनक्रम. ३२	८. तैत्तिरीय शास्त्राभेद व मुख्य यजुर्वेदलक्षा. ५७-५८
२५. पारायणफल महार्णवस्य पारायणविधि ३९ ते ४८	९. कृष्णयजुर्वेदाध्ययनाचे वर्णन व इतर माहिती ५९-६०
२६ पारायणनियम, पापपरत्वे पारायणसख्या ४०-४१	सामवेदखण्ड
२७. गायत्रीचे महत्त्व. ४१	१. सामवेदाच्या शाखा नव होण्यांचे कारण व उर्वारित शाखांची नावे ६१
यजुर्वेदखण्ड	२. त्याचे अध्ययनप्रथ व सख्या. ६४-६५
१. यजुर्वेदाच्या ८६ मेदार्चकी चरकाच्या १२ मेदाची नावे. ४६	अथर्ववेदखण्ड
२. मैत्रायणी शास्त्रेचे भेद, त्याची नावे, अध्ययन प्रथ. ४६	१. अथर्ववेदाच्या शाखांची नावे व अध्ययनप्रथ, उप वेदवर्णन, कव्वेदादि वेद- चतुष्टयाचे स्वरूप, गोत्र, देवता व छंद याचे वर्णन. ६८-७१
३. कोगत्या देशात कोगत्या शास्त्रेची परस्पर यत्न व निवारणप्रथ होतो. ४७ ४८	२. चरणव्यूह श्रवणपठणफल. ७४-७५
४. शुक्लयजुर्वेदोत्पत्ति ४९-५१	चरणव्यूह भाग २ रा
५. वाजसनेयशास्त्रेच्या पथ्या मेदाची नावे. ५५	१. आलादि सात विकृतींचे छोदाहरण स्पष्टीकरण ७८ ८२

१.	४.
१. दशग्रंथांची नावे व पंच- संघिलक्षण. ८३-८४	
भाग ३ रा	
१. गावण्यादि सप्तछंदांचे भेद व त्यांची नावे, उदाहरण मंत्र व त्यांचे संदितास्य स्थलनिर्देश. ८५-९८	
२. प्रगापभेदाची नावे, उदा- हरण, स्थलनिर्देश. ९८-१००	
३. अतिजगत्यादि छंदाचीं नावे, स्थलनिर्देश १०१-१०३	
प्रथमभाग परिशिष्ट १	
— १ अनुवाकतत्पसुक्त संख्या निदर्शक कारिका १-३	
— २ मंडलानुवाकतत्पसुक्त प्रतीकानि (संख्या) ४-५	
— ३ ऋगवेदीय बाष्कल संहिता क्रम ६	
— अनुशाकसूत्र ७	

४;	
ऋगवेद संहितेच्या अष्टकांच्या- प्रत्येक ऋष्याचा वृत्तादिसंख्या- क वर्गांची अंकसूची व ऋक्संख्या निदर्शक कोष्टक	
प्रथम अष्टक	१-४
द्वितीय अष्टक	४-८
तृतीय अष्टक	८-११
चतुर्थ	१२-१५
पंचम	१६-१९
षष्ठ	१०-२३
सप्तम	२४-२७
अष्टम	२८-३१
प्रथम भाग द्वितीय परिशिष्ट संपूर्ण ऋगवेद संहितेचे अष्टकानुक्रमानें एकर्चादि वर्गांचें योग सूचक कोष्टक १-२	

ऋग्वेदीय साख्यायन संहिता क्रम ३	बालीखिल्यसूक्ताची मंत्रसख्या	
संहानसूक्त १-२	ष छंद दर्शक कोष्टक	४
पाठभेद— ३	द्वितीय भाग परिशिष्ट	२
ऋग्वेद गायत्र्यादि	अष्टयिकृतीत “यज्ञेनयज्ञ”	
छंदाची मंत्रसख्या	मन्त्रांचे सस्वर पठनप्रकार. १-१८	
अक्षर सख्यादर्शक	ग्रंथावरील विद्वानांचे	
कोष्टक ३	अभिप्राय	

१. चरणव्यूहः (ऋग्वेदखण्डः)

(भागः चतुर्थः)

श्रीगणेशाय नमः। अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामस्तत्र यदुक्तं
चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्वानानि भवन्ति चर्चा
श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्ड-
श्चेति चतुष्पारापणमेतेषां शाखाः पञ्च भवन्त्याद्यलायनी सांख्या-
यनी शारुला बाष्कला मांडूकेयौश्चेति तेषामध्ययनम्। अध्यायाश्च-
चतु पष्टिर्मंडलानि दशैव तु। वर्गाणां परिसंख्यातं द्वेसहस्रेष्वष्टोत्तरे।
महस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं निरुत्पितम्। दश सप्तसु पठ्यन्ते
संख्यातं वै पदक्रमम्। एकशत-सहस्रं वा द्वित्रिपंचाशत्सहस्रावि-
मतानि चतुर्दश वाशिष्ठानामितरेषां पंचाशीतिः क्रमशाले तु षेष्ट-
व्यम् चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि तु द्विसंख्यानां सहस्राणां द्वाविंशत्
षोडशोत्तरा। चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वाविंशतंचाक्षरसहस्राणि
द्वाविंशतं चाक्षरसहस्राणि ॥ १ ॥

ऋचां दशमहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च।

ऋचामशीतिः पादर्थतत्पारापणमुच्यते ॥ १ ॥

१. एकर्च एकमर्गश्च एतश्च नयस्तथा ।
 द्वौ वगो तु द्वौचौ ज्ञेयौ ऋक्त्रयस्य^१ शतं स्मृतम् ॥ २ ॥
 चतुर्गचा^२ पञ्चसप्तत्यधिकं च शतं तथा ॥
 पचमचा^३ तु द्विशतं सहस्र रुद्रसंख्यया ॥ ३ ॥
 पञ्चचत्वार्यधिकं^४ तु षडृचा च शतत्रयम् ॥
 सप्तर्चस्य शतं ज्ञेयं त्रिंशत्त्रिंशदधिका स्मृता ॥ ४ ॥
 अष्टमचा तु पञ्चाशत्पञ्चाविकास्तथैव च ।
 दशाधिरद्विसहस्रा पचशाखा मुनिश्चिता^५ ॥ ५ ॥
 नर्गा^६ संज्ञानमूक्तस्य चत्वारश्चात्रमीलिता ।
 एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचा संख्येन न्यूनत ॥ ६ ॥

१. न्यून तृचशत स्मृत २ चतुष्क शतनरु च चत्वार सप्ततिसया
 ३ पञ्चकाना द्वे सहस्र तु द्वेसप्तोच्चरेशते ४ शतमूनविंशति (११९)
 सप्तकाना न्यूनषष्टिरष्टकाना (५९) त्रीणि शतानि षट्काना चत्वारि
 शत्षट्चवर्गा (३४६) ऋग्वेदसंहिता- सातवलेरुप्रथमावृत्ति पान-
 ८२८

२. चरणव्यूहः (यजुर्वेदखण्डः)

यजुर्वेदस्य पदशीतिभेदा भवन्ति तत्र चरकानां द्वादशभेदा भवन्ति तत्र चरका आव्हरका कटाः प्राच्यकटाः कपिष्ठलकटाश्चारायणीया वारायणीया वार्तान्तेया^१ श्वेताश्वेततरा औपमन्यवः पातण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानां षड्भेदा^२ भवन्ति मानवा वाराहा दुन्दुभाश्लेया हारिद्रवेयाः श्यामायनीयाश्चेति । तेषामध्ययनमष्टौशतं यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति षडंगान्यधीत्य षडंगमित् भवति । (तत्र षडंगानि) शिक्षारूपो व्याकरणं निरुक्तं छंदोज्येति प्रमिति षडंगानि । तत्र प्राच्योदीच्यनैरुत्पानाजसेनयानां पंचदशभेदा भवन्ति । काण्वा^३ माघ्यदिना श्यावीया स्थापायनीया कापाला पौण्ड्रवत्सा

पाठभेदा १ वार्तान्तेया २ सप्तभेदाः मानवा दुन्दुभाश्लेया वाराहा हारिद्रवेया श्यामा श्यामायनीयाश्चेति ना. प्रत ३ जवाला बौदायना काण्वा माघ्यदिनेया श्यावेया स्थापनीया वेपाला पौण्ड्रवत्सा आवटिका परमावटिका पारासरा वैणया अद्वा बौधेयश्चेति, चौ प्र.

भौवटिका परमावटिका पाराशर्या वैधेया वैनेया औधेया गालवा
 वैजना कात्यायनीयाश्चेति । प्रतिपद मनुपद छंदो भाषावर्गो
 मीमांसा न्यायस्त्वर्क इत्थुपायानि । यूयञ्छग^१ छागलक्षणं प्रतिज्ञा-
 नुरासंख्या चरणव्यूहश्चाद्वकल्पशुल्कानि यार्पदमृग्यजुंषीष्ट-
 कापूरणं प्रपराध्यायोक्थशास्त्रकतुसंख्यानिगमा यज्ञपार्थहौतक
 प्रसन्नोत्थानं कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । द्वे महसो
 शते न्यूनं मंत्रे वाजसनेयके । ऋग्गणः परिसंख्यातमेतत्सर्व-
 मशुक्रियम् ॥ त्राद्वगं च चतुर्गुणं ॥ तत्र तैत्तिरीयकानां द्विभेदा-
 भवन्ति औत्थ्याकांडिकेयाश्चेति । कांडिकेयानां पंचभेदा^२ भवन्ति
 आपस्तंबी^३ बौधायनी सत्यापाढी हिरण्यकेशी औग्रेयी^४ चेति तत्र
 कठानां उपगायतु चतुश्चत्वारिंशदुपग्रंथाः । मंत्रत्राद्वगणयोरेदं द्वि-
 गुणं यत्र पठ्यते । यजुर्देवः सविज्ञयो अन्ये शास्त्रावरा^५ स्मृता^६ ।
 तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति ॥ २ ॥

१ उपज्योतिष सागलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकं परिसंख्या चरणव्यूह
 चाद्वकल्प प्रपराध्यायश्च शास्त्रकतुसंख्यानुगमयज्ञपार्थानि हौत्रिक पञ्चवो
 स्यान्ति कूर्मलक्षण २ औत्थ्या स्वाडिकेयाश्चेति ३ कालेता स्यात्प्रायनी
 हिरण्यकेशी भारद्वाजी आपस्तंबी चेति चो प्रत

३. चरणव्यूहः (सामवेदखण्डः)

सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीदनघ्यायेन्वधोयानास्ते शक्रेणा-
मिहताः प्रनष्टा शेषान्प्रवक्ष्यामि असुरायणीया वासुरायणीया घाता-
तरेयाः प्राञ्जलभृग्वैनामिधा प्राचीनयोम्या राणायणीयाश्चेति । राणा-
यनीयानां नवभेदा भवन्ति-राणायनीयाःशाड्यायनीयाःसात्यमुद्रलाः
खल्वला महाखल्वला लांगला कौशुमा गौतमा जैमिनीयाश्चेति ।
(प्रकारान्तरं)राणायणीयानां सप्तभेदा भवन्ति राणायनीयाः सात्य-
मुद्राः कालेया महाकालेया लांगलायना शार्दूला कौशुमाश्चेति । तत्र
कौशुमानां पद्मेदा भवन्ति कौशुमा आसुरायणा घातायना प्राञ्ज-
लिद्वैतभृतः प्राचीनयोम्या नैगभीया इति तेषामध्ययनम् ।
अशीति शतमाग्रेयं पावमानं चतुःशतं ॥ ऐंद्रं तु पड्विंशतिर्यानि
गायन्ति सामगाः । तान्यधीत्य चण्डात् प्रचण्डतरो भवति शिष्टा
न्यधीत्य शिष्टाविंशतिहो भवति । तत्र केचित् पुनर्नृत्तत्रं साम-
तत्रं संज्ञालक्षणं घातुलक्षणमिति विधीयन्ते ।

पाठभेदा ओळ १ शतकं नृत्तत्रं चो- प्रत. ओळ १ प्रकारा-
तरेण वर्णितो भाग- चौखम्बापुस्तकपुरतः मूले विद्यते इतरत्र पुरतः
नास्ति पर भाग्ये तस्य व्याख्यानं कृतं इति कृत्वा मूले पाठार्थं उद्धृत. (ओळ

अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश ।
 अष्टौ गतानि नयति दशतिरालापित्यकम् ॥ १
 सरहस्यं ससुपर्णं प्रेक्ष्यस्तत्रालापित्याः ।
 सारण्यकानि सौर्याणि ह्येतत्सामगणं स्मृतम् ॥ २

१४ अष्टौ सामसहस्राणि छन्दोगार्चिकचङ्कितानि । गानानि तस्य वक्ष्यामि
 सहस्राणि चतुर्दश । अष्टौ गतानि ज्ञेयानि दशोच्चस्तथैव च । ना ग्र

४. चरणव्यूहः (अथर्ववेदखण्डः)

अथर्ववेदस्य नवभेदा भवन्ति पैपला दान्ता प्रदान्ता औता जावाला शौतका ब्रह्मपलाशा कुनर्खीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति । तेषामध्ययनं पंचकल्पा भवन्ति । द्वादशैव सहस्राणि पंचकल्पानि भवन्ति कल्पे कल्पे पचशतानि भवन्ति । नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव वेदानामुपवेदामवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदउपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गांर्ववेद उपवेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान् व्यासः स्कंदो वा । य इमे वेदाश्चत्वारस्तेषां एकैरस्य कीदृशं रूपं वर्णं विधोच्यते । ऋग्वेदः पत्रपत्रास्यतालः । सुविभक्तग्रीवः । कुंचितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णोवर्णेन कीर्तितं प्रमाणं ताम्रचिष्टनिवेतस्तीः पंच यजुर्वेदः पिंगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलः । ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा । प्रादेशमात्रः पट्टदीर्घत्वेन सामवेदो नित्यं सग्मी सुप्रपतः शुचिवासाः क्षमी दान्तो घृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयनः कांचननयनो वा आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रोऽथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डः क्षामरूपी मिश्रकर्ता क्षुद्रकर्मा स्वशास्त्राध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पलवर्णोवर्णेन दशारत्निमात्र ऋग्वेदस्याग्निगोत्रं सौमदैवत्यं गायत्री छंदो यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रं इंद्रदैवत्यं त्रिष्टुप् छंदः । सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछंदोऽथर्ववेदस्य वैजानगोत्रं ब्रह्मदैवत्यं अनुष्टुप् छंदः ॥ ४ ॥

टीपः— अस्मिन् चरणव्यूहग्रन्थे माध्यानुसारेण प्रतिखण्डे पाठो गृहीतः ।

५ चरणव्यूहः (पञ्चमः खण्डः)

॥ फलश्रुति ॥

य इदं वेदानां नामरूपगोत्रप्रमाणछन्दोदैवतगणं वर्णयति ।
अग्निद्यो लभते विद्यां जातिस्सरोऽथ जायते जन्मजन्मवेदपारगो
भरति अत्रती प्रती भरति । अन्नक्षचारी ब्रह्मचारी भवति । नमः
शौनकाय नमः शौनकाय ॥

य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं आपोत्स्त्रियम् ॥

पुमासं जायते पुत्रमृषिभिर्वेदपारगम् ॥ १ ॥

य इदं चरणव्यूहं श्राद्धशाले पठेद्विजः ।

अक्षय्यं तद्भूमेच्छादं पितृन्धैरोपतिष्ठते ॥ २ ॥

य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पक्तिपावनः ।

तारयेत् प्रमृतीन्पुत्रान् पुरुषान्सप्त सप्त च ॥ ३ ॥

य इदं चरणव्यूहं पठेत्परसु परसु ।

विधूतपाप्मा न सार्गो ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ४ ॥

यो नामानि पुरा वेद अमृतत्वं च गच्छति ।

लोकातीतं महाशान्तममृतत्वं च गच्छति

ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्यः । ॐ नमः परमशक्तिभ्यो नमः ॥

तं वेदशास्त्रपरिनेष्टितुद्रुद्धिं

चर्माम्बरं सुरसुर्नद्रुतं कर्माद्रम् ।

कृष्णात्पिपं कनकपिपङ्गुलापम् ।

व्यासं नमामि गिरसा तिलकं मुनीनाम् ॥ ५ ॥

॥ इति चरणव्यूहमूर्धं समाप्तम् ॥

श्रीचरणव्यूहभाष्यं भाषान्तरञ्च

ऋग्वेदवर्णनम्

प्रथमखण्डः

श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

श्रीकुलदेवतारेणुकायै नमः ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीगणेशं शारदां च रेणुकां कुलदेवताम् ।

विद्यागुरुं च पितरौ वासुदेवसरस्वतीम् ॥ १ ॥

मम साहाय्यकर्तारं वासुदेवाख्यशशिणम् ।

एतान् सर्वान् प्रणम्यादौ चरणव्यूहविभूतिम् ॥ २ ॥

अयाचितोपनामाहं दासो राजेश्वरात्मजः ।

महीदासकृतं भाष्यं प्रातिशाय्यं बिलोकय च ॥ ३ ॥

सामान्यजनबोधार्थं कुर्वे लौकिकमाशया ।

भाष्यकारकृतमंगलाचरणश्लोकप्रारंभः ॥

ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म नादबिन्दुकलान्वितम् ।

त्रिदेवं त्रिमात्रं च स्फुटं त्रिणुं सनातनम् ॥ १ ॥

त सर्वज्ञं जगत्सेतुं परमात्मानमीश्वरम् ।

यन्दे नारायणं देवं निरवयवं निरंजनम् ॥ २ ॥

*कृष्णद्वैपायनं चन्द्रे गुरुं वेदमहानिधिम् ।

येन चरणव्यूहेषु शास्त्राभेदांमतं कृतम् ॥ ३ ॥

तच्छिष्यं शौनकगुरुं वेदज्ञं लोकविभूतम् ।

नत्वा तु शाकलाचार्यं तथैव चाश्वलायनम् ॥ ४ ॥

एव परम्पराप्राप्तं बाळकृष्ण महागुरुम् ।

यस्य प्रसादात् व्याख्यामि चरणव्यूहसंस्कृतम् ॥ ५ ॥

अर्थ — नाथविन्दुकलास्त्री व्याख्या तीन माता (अ + उ + म्) व तीन देवता आहेत असें जे एकाक्षर ॐ व्याख्या सनातन व्यापक ग्रंथ म्हणतात त्या जगदाधार, सर्वज्ञ, निर्लेप, स्वयंप्रकाश व समर्थ अशा परमात्म्या आणि ध्याने चतुष्पाद असलेल्या वेदाच्या शाखेच्या भेदाचे परिमाण (मापन) केले, त्या वेदमहानिधि व्यासाला व व्यासशिष्य लोकप्रसिद्ध वेदज्ञ शौनकगुरु, शाकलाचार्य व आश्वलायनकवि आणि त्याच परंपरेतील माही (महीदासाचे) गुरु बाळकृष्ण ह्यांना नमन करून, त्यांच्याच कृपेने, मी चरणव्यूहग्रन्थाचे व्याख्यान करतो.

मूलसूत्रम्:—अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

भाष्यः—अथ शब्दो मंगले प्रस्तावे च । अथशब्दः पूर्वमेव मंगलार्थ इत्यर्थः अतः शब्दो हेत्वर्थः । चरणव्यूहः वेदाशेषश्चतुर्विभागात् चरण उच्यते । तस्य व्यूहः समुदाय चतुर्वेदानां समुदाय त व्याख्यास्याम इत्यर्थः ॥ कथमेकवेदः ? तदुक्तम् आरण्यके “ सर्वे वेदा सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः, प्राण एव प्राण क्रुच इत्येव विधात् ” (ए. अरण्यक १ खण्ड १०) इति तस्य चतुर्विभागाः

अर्थ — सतारमी असलेल्या “अथ” शब्दाचे दोन अर्थ, १ मंगल व २ आरम. त्यापैकी पहिलाच अर्थ म्हणजे मंगलार्थ समजावा. अतः म्हणजे म्हणून-वेदशास्त्राचा विस्तार अथवा केल्याने सर्व पातकांचा नाश होतो

पा. मे. १ वेद १ “सर्वेवेदा” यावरील विस्तृत टीप पान ४ वर मज भाष्य लिहिले आहे तेथे पाह्यावी.

कृताः । तथा चोक्तम् द्वादशस्कन्धे षष्ठाध्याये भागवते— 'तेनासी
चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वेदेभ्यो विभुः । सव्याहृतिकान् सौकारांश्चातुर्द्वौ
विचक्षणः ॥ ४४ ॥ पुत्रानध्यापयन्तास्तु ब्रह्मर्षिप्रहकोविदान् । ते तु
धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समदिशन् ॥ ४५ ॥ ते परस्परया ग्राप्ता-
स्तत्तच्छिष्यैर्भूतव्रतैः । चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ४६ ॥
क्षीणायुष क्षीणसत्त्वान्दुर्मेधान्भीक्ष्य ब्रजत । वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्य-
न्वदिस्थाच्युतचोदिताः ॥ ४७ ॥ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् मगधोलोक-
भावन । ब्रह्मेशाचैलोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥ परशरात्स
त्यवश्यामंशाशकलया विभुः । जवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतु-
र्विधम् ॥ ४९ ॥ अरुणधर्वयशुःसाम्ना राशीनुदघृत्य वर्गशः ॥ चतस्रः
संहिताश्चक्रे मंत्रैर्मणिमणा इव ॥ ५० ॥ तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय
महामतिः । एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मे ददौ विभुः ॥ ५१ ॥ पैलाय
संहितामाद्या बद्धुवाल्यामुवाच ह । वैशम्पायनसम्पाय निगदाख्यं
यजुर्गणम् ॥ ५२ ॥ साम्ना जैमिनये ग्राहः तथा छन्दोगसंहिताम् ।
अथर्धाङ्गिरसां ताम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ ५३ ॥ पैलः स्वां
संहितामृष ईद्वप्रमितये मुनि । यास्कलाय च सौप्याह शिष्येभ्यः
संहितां स्वकाम् ॥ ५४ ॥ चतुर्धा व्यस्य चोप्याय याज्ञवल्क्याय
भार्गवे । पराशरायाश्चिमित्रे ईद्वप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥ अथ्यापय-
त्संहितां स्वा माण्डूकेयमुपि कविम् । तस्य शिष्यो वेदमित्रः सौम-
र्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥ (ईद्वप्रमितिसुतो माण्डूकेय माण्डूकेय-
सुत शाकल्यः शाकल्यशिष्यः वेदमित्रः) शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु

मह्यून-आम्ही चरणभूहन्त्रे व्याख्यान करतो. चरण मूत्रजे वेद, कारण पूर्वी
वेदराशि एक अमून जगादि-भिन्नित चतुष्पाद होता म्हणून प्रत्येक
बदला चरण ही सहा प्राप्त झाली आहे. आता चरणाचा म्हणजे वेदाचा;
चूड म्हणजे समुदाय होव आता एक वेद कसा ? अग्रे म्हणाल तर ऐतरेय
दुसरे आरण्यक खण्ड १० मध्ये सर्व वेद सर्व घोष (नाद) एकच, व्याहृति
ही प्राण, प्राणच सचा व्याघाती असें वर्णन आहे, म्हणजे एक व्याहृतिरूप

पञ्चधा व्यस्य सहिताम् । यात्समुद्रलशालीयगोखल्यशिशिरेष्व-
घात् ॥ ५७ ॥ जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
यलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥ चाष्कलिः प्रति
शाळाभ्यो घालखिल्याख्यसंहिताम् । चक्रे घालाय निर्भज्य फासा-
रश्च तां दधुः ॥ ५९ ॥ बद्धुचाः छेता एभिर्महर्षिभिर्धृताः । श्रुत्यै-
तच्छ्रद्धां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ भागवत—स्कंध १ अ. ६

भाष्यः—अस्यार्थः व्यासापैलः संहितां पदक्रमं च त्रिविधरूपं
पठित्वा इन्द्रप्रमितये ददौ इन्द्रप्रतिश्चतुर्धा जटान्तं व्यासं कृत्वा चाष्क-
लादिअग्निमित्रान्तपदशिष्येभ्यः स्मृतताय माण्डूकेयाय च ददौ ।
माण्डूकेयशिष्यः घेदमित्र तस्य पुत्रेभ्य सौभयादिभ्यस्तैः स्मृतताय
शाकल्याय ददौ ॥ शाकल्यः संहितापदक्रमजटादण्डरूपं पचया
व्यासं कृत्वा शास्त्रमुद्रलशालीयगोखल्यशिशिरेभ्यः ददौ शाक-
ल्यशिष्यः जातूकर्ण्यः सनिरुक्ता संहिता यलाकपैजवैतालविरजेभ्यः
ददौ । पूर्वोक्तचाष्कलपुत्रो चाष्कलिः पूर्वोक्तसर्वशाळाभ्यः उद्धृत्य
घालखिल्यसंहिता चक्रे ॥ तां घालखिल्यसंहितां घालायनिर्भूतयोऽ
र्घातयन्त इति पदेषु सदिनास्त्वमितिकरणं वेष्टनं उदात्तनुदात्त-
स्वरितस्वराणां संधिः । एतत् छन्दसा व्यास विस्तारं धृत्वा सर्व-
पापैः प्रमुच्यते इत्यर्थः ।

वेदाधी प्राण गृह्यत उपासना करावी असें विधान केले आहे. त्या एका
वेदाचे चार विभाग व्याख्यान केले. हे श्रीमद्भागवत द्विअस्कन्ध पद्याव्याख
श्लोक ४४ ते ६० यात सांगितले आहे. ते असे:—

१ मंत्रभाष्य — अग्निमीळे पुरोहितमित्यारभ्य 'यथाव मुत्तहासति'
इत्यन्ता समाप्ताता मन्त्रो या. सन्ति च एता सर्वा अप्येकैव व्याहृतिरेक-
शब्दात्मिका “ तथा च ऋग्वेदपुरुषादयो सन्ति ये च घोषा (झ, भ,
प, ट भादयो) घोषयुक्तवर्णा सन्ति ते एकैव व्याहृति । कोऽसौ एक-
शब्द इति स उच्यते, प्राण एव शब्देन सर्वशब्दजातमग्रहीत् प्राणशक्त्यैव

मर्वेयानुस्चार्यमाणतयापायेऽन्तर्भावात् ॥ उत्सात् प्राण ऋगुपलक्षितं मर्वे-
यान्दजातं महर्षिजातं च प्राणस्वरूपमित्येव उपसितव्यम् ।

अर्थः— (त्या ओंकांच्या पूर्वोक्त्या ओंकांत ब्रह्मदेवाने ओंकारा-
पासून अक्षरसमाम्नाय निर्माण केला असे वर्णन आहे.) त्या अक्षरसमा-
म्नायाच्या साहाय्याने भगवान् ब्रह्मदेवाने आपल्या चारही पुत्रांना चार मुहूर्तांनी
चार वेद व्यादृति व ओंकारसहित पदविले. ते पदविण्यांत ब्रह्मदेवाचा हेतु
असा की, चार वेदांच्या चार कृतिजांकडून होणाऱ्या यज्ञाचे अनुष्ठान
योग्य व्हायें. त्याचे पुत्र ब्रह्मज्ञानी ऋषीच होते. पुढे ते घर्मोपदेशक होऊन
त्यांनी आपल्या पुत्रांना त्या वेदाचा उपदेश दिला. ४४ ते ४५. अशा परं-
परें चारी युगांत शिक्षणाचे ऋत घेतलेल्या शिष्यांनी ते मिळविले. नंतर
द्वापारयुगारंभी त्या महर्षींनी निराळी व्यवस्था केली. ४६. कालभृताभ्यामुळे
लोक अस्पायुषी, अल्पवृक्ष व अल्पबुद्धि झालेले पाहून महर्षींच्या मनांत
अन्तर्बांनीरूपाने असणाऱ्या परमेश्वराने प्रेरणा केली. त्या प्रेरणेनुसार ब्रह्म-
धींनी वेदाचे विभाग केले. ४७. हे शौनकमुने, या वैष्णवत-मन्वंतरात ब्रह्मदेव,
शक्र इत्यादिक देवांनी व इंद्रादि लोकापालांनी ओंकाररूप मगस्ताची धर्म-
रक्षणार्थ प्रार्थना केली. ४८. हे भाग्यशाली मुने, त्या विनतीप्रमाणे परमे-
श्वराने स्वतःच्या अल्पांशाने पराशर मुनींचा पुत्र म्हणून सत्यवतीच्या उदरी
अथवा वेतला व एका वेदाचे चार विभाग केले. ४९. रत्नाभ्या राशींनु
निरनिराळ्या जातीचीं रत्ने वेगवेगळीं वरून त्याचे वर्ग घनवाचे त्याप्रमाणे
कहू, यज्ञ, साम अशा विविध प्रकारच्या मंत्रांनी भरलेल्या वेदराशींनु
व्यासांनी निरनिराळ्या प्रकारचे मंत्र वेगळे वरून चार (४) संहिता केल्या.
५०. हे शौनका, मग त्या विशालबुद्धि व समर्थ व्यासांनी आपल्या चार
शिष्यांना शोळावून चार संहितांपैकी एकेक संहिता एकेराला पदविली. ५१.

१. भाष्यः— तथा च विष्णुपुराणे-ब्रह्मणा नोदितो व्यासो वेदान्त्यस्तुं प्रचक्रमे । अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपात्रगान् ॥ १ ॥ ऋग्वेदधावकं पैतृं सख्यग्राह महामातः । वैशंपायननामान यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥ २ ॥ जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित् । सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽमूर्द्धेदव्यासस्य धीमतः ॥ ३ ॥

पहिली 'मृद्धेद' किंवा ऋग्वेदसंहिता ही त्याने पैतृनामक शिष्याला, दुसरी यजुर्वेदाची 'निगद' नांवाची संहिता वैशंपायनाला, तिसरी साममंत्रांची 'छंदोग' संहिता जैमिनीला व सुमन्तुनामक शिष्याला चवथी 'आगी-रसी' नांवाची अथर्ववेदसंहिता पदविली. ५२. (येथपर्यंतच्या भागवतश्लोकांचा अर्थ भाष्यकाराने दिला नाही. त्यामुळे आम्हां त्या श्लोकांचे वरील भाषा-न्तर दिले आहे.)

अर्थः— श्लोक ५४ पासून ६० पर्यंत मूळप्रमाणें अर्थ न देतां महीदासानें “अस्पायः” असे शब्द देऊन जें विवरण केलें आहे तें असें— व्यासापासून पैतृमुनीनें संहितापदक्रमरूप विविध वेद शिकून इंद्र-प्रमितांस दिला. त्यानें त्याचे चार प्रकार करून म्हणजे पूर्वीच्या अध्यय-नांत जडाविहृतीचीं मर घालून यास्कल, बौध्द, यादवकल्प, पराशर, अग्निमित्र या शिष्यांना व आपला पुत्र सांडूकेय अशा सहा जणांना शिक-विला. सांडूकेयशिष्य वेदभित्त यानें इंद्रप्रमितांच्या सोमयादि पुत्रांना आणि शाकल्य नांवाच्या आपल्या मुलास तोच वेद पदविला. शाकल्यानें पांच प्रकार करून म्हणजे दण्डविहृतीचीं मर घालून वात्स्य, मुद्रल, छांदीय, गोखल्य व शिशिर यांना तो शिकविला. शाकल्यशिष्य जानुक्प्य यानें निरुकासह संहिता, बल्दाक, पैंग्य, वेताल व विरज या शिष्यांना सांगितली. वेदशिष्य जो बाणकल त्याचा पुत्र बाणकलि. यानें पूर्वी सांगितलेल्या सर्व शास्त्रांन, निराळे मन्व्य काढून बालसिन्धुसंहिता रचली. त्या संहितेचें

वालायनि, भन्य, काशीर इत्यादिक शिष्यान्ता अध्ययन केलें. पदोमध्ये इतिचरण (पदपाठांत जेथें पदाळा इति शब्द जोडलेळा असतो तें) वेष्टेन व उदाच, अनुदाच व स्वरित स्वरांचा संधि ह्याना संहितात्वच आहे. अद्या प्रकारचा वेदविस्तार श्रवण करून मनुष्य सर्वपापापासून मुक्त होतो.

मागे मागासलेल्या वर्गालाप्रमाणें विष्णुपुराणातही सांगितलें आहे. मल्लदेवानें प्रेरित केलेल्या व्यासानें वेदविभाग करण्यास आरंभ केला व वेदपारग चार शिष्य मिळविले. ऋग्वेदाध्येता पैल, यजुर्वेदाध्ययनकर्ता वैशंपायन, सामवेदाध्येता जैमिनि व अथर्ववेदा सुमन्तु.

भाष्यः— तथा च गृह्यसूत्रं “सुमन्तुजैमिनिवैशंपायन-
पैलसूत्रभाष्यनास्तेनद्याभारतचर्माचार्या” (मा. गृ. सू. भा. ३
खंड ४) इति जानंति बाह्वी इत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तं माण्डूक-
गणसमुदायः। गर्गो याज्ञक्यो इत्यारभ्य शांखायनामित्यन्तं
शांखायनगणः। एतेषां कौपीतिक्रमाज्ञानं आरण्यकं शांखायनसूत्रं
च। ऐतरेयम् इत्यारभ्य आश्वलायनमित्यन्ता आश्वलायनगणः
एतेषां ऐतरेय ग्राह्येण आरण्यकं आश्वलायनसूत्रं चेत्यर्थः।

मूलसूत्रः—तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति।

भाष्यः—अस्मिन् ग्रन्थे यदुक्तं चातुर्वेद्यं तेन चत्वारो वेदा
विज्ञाता भवन्ति।

मूलसूत्रः—तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति।

भाष्यः—इति स्पष्टार्थः. “वेदा हि यसार्यमाभिप्रवृत्ताः”
उग्राधन्यो. तण्ड ७

१. ऋगाचे वेळा शीतारंग असलेले व दुःगंड असलेले पद किंवा
मधेभेच्या अन्ती असलेले पद पुनः इति लावून गृह्यतात तें वेष्टन होय.

१ (भाष्यः—विष्णुपुराणे- आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्र-
संमित । ततो दशगुणः कृत्स्नो यद्वोऽयं सर्वकामधुरू ॥ १ ॥
अत्रैवं मत्सुतो व्यासः अष्टविंशतितमोऽस्तरे । वेदमेकं चतुष्पादश्चतुर्धा
व्यभजत् प्रभुः ॥ २ ॥ अस्यार्थः— आद्यो वेदो वेदविभागात्पूर्व-
कार्त्तानो वेदश्चतुष्पादः कृत्स्नः त्रिचतुष्टयरूपः शतसाहस्रसंमित “दश
दश तच्छतं दशशतानि तत्सहस्रं तत्सर्वं” इति श्रुतेः । ‘मनन्त-
संख्याकः “मनन्ता वै वेदाः” ततो वेदात्मप्रवृत्तः कृत्स्नोऽयं दशगुणः
दशाविधाः “स एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दशपूर्णमासौ चातु-
र्मास्यानि पशु सोमः” (ऐ. आ. १ पण्ड १५) इति श्रुतेः ।

अर्थः— वरीलपयोगी आश्रयायनश्रमपुत्रातदी याग्यच नावाचा
ब्रह्मेण आहे. त्यात अधिक तुलासा एवढाच वी, जानन्ति साह्यांनाया
पावून शास्त्रवेचनावापर्यंत माण्टूक्यात्तागण यगर्गी वाचनरी वेधपामून
शास्त्रायननामपर्यंत शास्त्रायनगण, त्याचे अध्ययनग्रन्थ कौपितनः प्राप्त
व त्याच नावाचे आरण्यक व शास्त्रायनसूत्र हे होत. ऐतरेयेपपावून
आश्रयायनापर्यंत आश्रयायन गण त्याचे अध्ययनग्रन्थ ऐतरेय ब्राह्मण व
आरण्यक आणि आश्रयायनसूत्र हे होत.

या प्रपात चातुर्वेद म्हणजे चारच वेद जे सांगितले आहेत त्या
योगाने चार वेद पूर्ण झाले होनात चातुर्वेद शब्दाची व्युत्पत्ति—चत्वारं व,
वेदा एव चातुर्वेदं (चतुर्वर्णादीनां स्वाय उपासंत्तयानम् स्त्रायेयम्)

अर्थः— (५ । १ । १०४) वेदांची म्हणजे वेदविभागाची प्रवृत्ति
यज्ञासाठी आहे, असे लग्नयुक्त वेदाम्-योतिष्यात सांगितले आहे

भाष्यः— (तथा च पञ्च वा एते महायज्ञा इत्युपक्रम)

“ ब्रह्मयज्ञो, देवयज्ञः, पितृयज्ञो, भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ ” इति

१ अत्रान्तरे (पाठभेद) २-१० दशकं म्ह अथ १० अथ १२
मह्यं म्ह म्ह. सर्व अनन्त

धुतेश्च । वैतानिका गार्ह्याश्च दशयज्ञाः । अत्रान्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे
अष्टाविंशतितमे द्वापारयुगे इति शेषः । मत्सुतो व्यासः कृष्णद्वैपा-
यनश्चतुर्धा व्यभजत् (ऋगादिरूपेण चतुर्धा विभक्तवान्)) १

भाष्यार्थः— विष्णुपुराणात् पराशराक्षी पुटील वचन आदि तै
असे.— वेदविभाग होण्यापूर्वी प्रथम वेद चतुष्पाद् म्हणजे ऋग्वेदादि
चार मन्त्राचा सगूढ होता, तो यतसाहस्य म्हणजे अनंत होता “ अनन्ता वै
वेदा.” अशी धुतीच आहे. त्या वेदापासून १० प्रकारचा सपूर्ण यज्ञ निर्माण
झाला. त्यामध्ये • (पाच) धौतयज्ञ व तसेच पाच (१) स्मार्तयज्ञ
श्रीतपशर्चा नावें १ अग्निहोत्र, २ दशपूर्णमास, ३ चातुर्मास्य, ४ पशु
आणि ५ सोम. स्मार्तयज्ञाचा नावें १ प्रद्वयज्ञ, २ देवयज्ञ, ३ पितृयज्ञ, ४ भूत
यज्ञ व ५ मनुष्ययज्ञ. असे मिळून १० आहेत. या वैवस्वतमन्वन्तरातील
अष्टाविंशत्या युगांत मासा पुढे कृष्णद्वैपायनव्यास यानें त्या वेदाचे ऋक्,
यजु, साम, अथर्व असे चारविंशतीचे विभाग केले

भाष्यः— ते यज्ञा द्विविधाः मज्ञौ द्वयमाना मनज्ञौ प्रहुताः ।
अज्ञौ द्वयमाना वैतानिकाः । मनज्ञौ प्रहुता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः
पारायणं च । अथ गृह्यसूत्रम् - यदचोऽधीते पथ आहुतिभिरेव
तद्देवतास्तरपयति यद्यजुंषि धृताहुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्यं
दद्यर्वागिरस सोमाहुतिभिर्यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाया नाराशंसी-
रितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यदचोर्धीते पयसः कुर्या अस्य
पितृन् स्वधा उपक्षरन्ति (भा. गृ. सू. अ. ३ पाण्ड ३)

भाष्यार्थ — ते यज्ञ दोन प्रकारचे अज्ञीमध्ये हवन केले जाणारे
वैतानिक म्हणजे धौतयज्ञ. अज्ञीत हवन न होणारे प्रहुत म्हणजे नित्य वेदा

१ अथ चतुश्चिह्नान्तर्गतभाष्यमाय. बौद्धगुप्तिते पुस्तके विद्यते
उपयुक्त इति कृत्वा भाषान्तरे रूढीत ।

यन^१ ब्रह्मयज्ञ व पारायण हे होत वेदाभ्ययनाला यज्ञ म्हणण्याचे कारण
 यज्ञचोधीत स्वधाउपवृत्ति या उचनात जो पुरुष वेदांच अभ्ययन करतो
 तें त्याचें अभ्ययन दुरधाहुतीप्रमाणें देवताची कृति करतें यजुर्वेदचें पठन
 धृताहुतीप्रमाणें, सामाचें अभ्ययन मधाच्या आहुतीप्रमाणें, अथर्ववेदाचें अथ
 यन सोमाहुतीप्रमाणें, ब्राह्मण कल्प, गाथा, नारायण इतिहास व पुराण अमृ
 ताहुतीप्रमाणें देवाना सत्पुत्र करत असें यन करून या अभ्ययनानें पितराचीहि
 कृति होते असें सांगतात ऋग मंत्राचें पठन यजमानाच्या पितरास दुधा
 च्या नद्याच्या रूपानें पित्रास वनून प्राप्त होतें यज्ञ पठन तुपाच्या नद्या,
 सामाभ्ययन मधाच्या नद्या अथर्ववेदाभ्ययन सोमाच्या नद्या, ब्राह्मण, कल्प
 इत्यादिकाचें अभ्ययन अमृताच्या नद्याच्या रूपानें पित्रास वनून पितराची
 कृति करतें ॥ १ ॥

मूलसूत्रः—तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति ॥ ४ ॥
 अष्टभेदा इति पाठान्तरम् ।

भाष्यः—तत्र ऋग्वेदस्य अष्टभेदा भवन्ति १ शाकल
 वाष्कली २ ऐतरेयब्राह्मणारण्यकौ ३ तारुत्यायनमाण्डूकौ ४ फांसी
 तर्कयब्राह्मणारण्यकौ इत्यष्टभेदा अन्ये अष्ट भेदा वेदा विकृति
 शाखाश्च भेदस्तु त्रिविध स्मृत । पृथक् नामाभिधानेन व्यासेन
 कथित पुरा ॥ १ ॥ अष्टौ भेदेनाप्रस्थानेन वा विकृतिप्रांक्षा
 विकृतीस्तु अग्रे वक्ष्याम तस्मात् ब्रह्मपदार्थे पारायणार्थे च
 ऋग्वेदस्य अभ्ययन कर्तव्यम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ — ऋग्वेदार्था स्थाने आठ आहेत (पाठांतर आठ भेद
 आहेत असें आहे) १ शाकल व वाष्कल या धन संहिता २ ऐतरेय
 ब्राह्मण व आरण्यक ३ शारदायन व माण्डूकेय अशा दोन संहिता ४ फौशा
 वकी ब्राह्मण व आरण्यक पूर्वी व्याख्यान वेद, विकृति व शारायण अशा त्रिविध

भेद पृथक् पृथक् गृह्. निरनिराळ्या प्रकारें सांगितला आहे. दुसरे काहीपटीका रार आठ भेद किंवा आठ स्थाने ह्या शब्दानें 'अष्टविकृति' ध्याव्या असें म्हणतात या आठ विकृतींचीं लक्षणें पुढें सांगण्यात येतील. त्रैवर्णिकानें ब्रह्मयज्ञासाठी व पारायणाकरिता ऋग्वेदाचें अध्ययन करावें.

मूलसूत्रः— चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः ॥ ५ ॥

भाष्यः— तदध्ययने चतुष्पदेन वक्ष्यति ॥ चर्चा अध्ययनं तत्र पाणिनिस्मृतं चित्तिपूजि कथिकुम्भिवर्चश्च । एभ्यो अङ् स्त्रियां भावाद्दौ । चितिं स्मृत्यां । पूजि पूजायां । कथि वाक्यप्रवर्धे । कुम्भि आच्छादने । चर्च अध्ययने । श्राव्य इति भट्टाभ्यायीसूत्रांतात्स्यो पुपुटव्यापारेण शब्दस्य ध्वने क्रियते सा चर्चा । तदध्ययनस्य भावको गुरुः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः श्रवणीयो वेद तस्य पारः समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं सूचितम् । अग्रे चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सूचयति तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम् । का प्रकृतिः । का विकृतिः । प्रकृतिः संहिता सा द्विविधा । रुदा योगा च ॥ रुदा यथा 'अग्निमीळे पुरोहितम्' योगा यथा 'अग्निमीळे 'इळेपुरोहितं' इति प्रातिशाख्ये द्वितीय पटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

भाष्यार्थः— तें अध्ययन चार पदांनीं सांगतात. १ चर्चा, २ श्रावक, ३ चर्चक, ४ श्रवणीयपार. चर्चाशब्दानांनीं व्युत्पत्ति-पाणिनीय्या सूत्रात चित्-आटवणें, पूज्-पूजा करणें, कथ्-सांगणें, चर्च-अध्ययन करणें, कुब्-कुम्भ, चर्च-अध्ययन करणें या धातूपासून स्त्रीटिप्पणान्त र्चाया अङ् मस्यय होऊन चर्चा शब्द तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ तालुच ओठ या दोन स्थानाच्या मध्येने (म्हणजे गुरुमुखातून) शब्दाचें श्रवण म्हणजे अध्ययन. श्रावक म्हणजे अध्ययन सांगणारा. चर्चक म्हणजे शिष्य. श्रवणीय म्हणजे ऐकण्यास योग्य असा वेद. त्याचा पार म्हणजे समाप्ति, म्हणजे श्रवणीयपार, या चार

पदानां अभ्ययन सूचयित्वा आहे. (तात्पर्य, अभ्ययन पूर्ण द्वौष्णत्वाटी गुरु, मिथ्य, वेदाध्ययन ३ त्याची समाप्ति या चार साधनाची आधश्यकता आहे) पुढील चार पदानां चार पारायणें सुचयित्वा आहेव पारायण दोन प्रकारचें १ प्रवृत्तिपारायण. २ विकृतिपारायण. आता प्रवृत्ति कोणती व विकृति कोणती तें सांगतात. प्रवृत्ति म्हणजे सहित्वा. ती दोन प्रकारची रुढा व योगा रुढ किंवा आर्षसहितेचें उदाहरण ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' यौगिरु सहितेचें उदाहरण ' अग्निमीळे । इळे पुरोहितम् । पुरोहित यज्ञस्य पुरोहितमिति पुरःऽहितम् । असे ऋग्वेद प्रातिज्ञान्ध द्वितीय पटलात भाष्यकाराने सांगितले आहे. इत्यर्थ

मूलश्रुतः— क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति
चतुष्पारायणम् ॥ ६ ॥

भाष्यः— अथ चतुष्पारायणं यथा । क्रमशब्द वमयसंहिता वाच्यः । स कथ । अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्सधिरनुलोमे यथाक्रमम् । यथाक्रमं यथासंहिता इत्यर्थ अन्यथा वर्णक्रमः ' अक्षरसमाधाय एव ' इत्यारण्यके ' कथमभिधुयात् इत्यक्षरशः । चतुरक्षरशः । पच्छ । अर्धचंशः । क्रकृशः । इति ये. वा पं. ६ खण्ड २ वाखण्डम् " भूषाभि तु समाधानात् व्यंजनमार्गं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति (निरु. उ. प. ६ अ. १ ख. १३) इति नैरुक्ताः क्रमशब्दः संहितायाची कथम् ' पदप्रकृतिः सरिता, नि पू ६ पं १७) इति नैरुक्तप्रचनारसा क्रमरूपा इत्यर्थ ॥

भाष्यार्थ — पारायण चार प्रकारचे १ क्रमपार, २ क्रमपद, ३ क्रमजट, व ४ क्रमदण्ड क्रमशब्द दोन संहिताचा वाचक आहे क्रमशब्दाचा संहिता हा

अथै रसा म्हणाल तर व्याडीमहर्षीकृत जडापटलात अनुलोम व विलोम रिना व्युत्क्रम या रातीने दोन पदांचे त्रिवार पठन म्हणजेच जडासहस्र रिकृति ही विकृति म्हणताना विलोमपठनाचे वेळी पदाप्रमाणे सधि व अनु लोम म्हणण्याचे वेळी ' यथाक्रम' म्हणजे सहितेप्रमाणे सधि करावा असे वचन आहे येथे यथाक्रम याचा अर्थ ' यथासंहिता' अस्य कल्याणुळे क्रम म्हणजे सहिता. आता जडापटलात क्रम या शब्दाचा अर्थ सहिता कसा ? असे म्हणाल तर सांगतो ' पदप्रकृति सहिता ' या महत्त्ववचनाने सहिता ही पद आहे प्रकृति जीची (पद प्रकृति यस्या सा) अशी असते आणि ती सहिता मन्वरूपच होय असे म्हटले आहे (याचे अधिक स्पष्टीकरण ऋक् प्रातिशाख्याच्या दुसऱ्या पटलात आहे ते असे—संहिता पदप्रकृति , पदान्तान्वदादिभि सदघदेति यत्ना । कालव्यवाचेन अशी कारिका आहे तिचा अर्थ " सहिता पदप्रकृति " हे अधिकारसूच आहे ह्याची जरूर तेथे अनुवृत्ति येते. सूत्रार्थ — सहिता ही पदे किंवा पदपाठ जिला मूळ आधार आहे अशी असते. कारण पदे हीं विद् असल्यामुळे त्यामध्ये पठन, पत्य वगैरे वर्गविकार असत नाहीत पदाची विकृति म्हणजे (बदललेले म्) असल्या सहितापाठातच ते विकार दिवनात आता पुढच्या प्राति शाख्य सूत्रात सहितचे लक्षण दिले आहे. ते असे—

सूत्रार्थ — या सूत्रात कालाचे व्यवधान म्हणजे अंतर न सोडता पठन करणारा पहिल्या पदाच्या अन्ताला पुढील पदाच्या आचार्यराशी जाऊन म्हणत जातो तीच सहिता होय ता सहिता आधी च क्रम अशी दोन प्रकारची आहे. मन्वपाठ (मन्त्रद्रष्ट्या कवीने प्रथम पाहिलेला) म्हणजेच आधीसंहिता होय प्रातिशाख्याच्या दहाव्या पटलात " प्रमो द्वाभ्या " वगैरे कारिकांनी सांगितलेले विशेष प्रकारचे पठन तीच क्रमसंहिता होय असे पन्थाय प्र म्ह प्रगास्त इति वस्तुत अपौरुषेय वेदाचा मन्त्रादिकांच्या मुत्तातून साहस्रम्पाने आधिर्मात्र ज्ञात्यावर अर्थदृष्ट्या मुनींनी नंतर वेदाची

खण्डे क्रिया पद पाडला असावा. ह्या दृष्टीने विचार केल्यास सहिता हीच पदाची प्रकृति म्ह मूलावस्था दिसते पणु पातिशाख्य व शिक्षा वेगे उच्चारणशास्त्रात वर्गस्फोट, पदस्फोट व वाक्य वर्गे अवयवाच्या सिद्धीला आरस्यक असते म्हणून पद हीच सहितेची प्रकृति असे शास्त्रात मानणें भाग पवतें म्हणून घोनकाने हे प्रातिपारयसूत्र रचलें आहे पाणिनीय शास्त्रात “ पर मन्त्रिवर्गं सहिताना ” हे सहितेने स्पष्टग दिलें आहे त्याचा अभिप्राय हाच आहे क्रमपदः क्रमः सहिता तस्या पदानि इति हे प्रकृतिपरायणे । द्वे विकृतिरूपे, विकृतिस्तु अग्रविधा भवति । तच्च । जटामालाशिखारखावजोदण्डो रथो घन । अष्टा विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥ १ ॥ इति आसा मध्ये जटादण्डयोः प्राधान्यम् । तत्कथम् । जटानुसारिणी शिक्षा, दण्डानुसारिणी माला, छेद्या ध्वजो रथश्च । घनस्तु उभयानुसारिण्यात् अस्या नियमवाक्यानि व्याधीकृतजडापटले उदाहरणानि च तत्र जटावाक्यम् ॥ क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम् । अभ्यस्य पूर्वं च तथोत्तरे पदे ऽवसानमेव हि जटामिधीयते । अस्म्यर्थः — क्रमे यथोक्ते सति ‘क्रमो द्वाभ्या’ इत्याद्युक्तप्रकारे पदज्ञानं पदद्वय त्रयं वा द्विवारमभ्यसेत् द्विवार पठेत् अभ्यासप्रकारः । उत्तरमेव पूर्वं । क्रमवत् पदद्वय शृदीत्या पूर्वं नाम प्रथम उत्तरपदमभ्यसेत् । तत उत्तरपूर्वपदयोः सघानद्वात् पूर्वं अभ्यस्योत्तरपदे ऽवसानम् । एव प्रकारेणाभ्ययनं जटामिधीयते कथ्यते उदाहरणेन दृश्यते । मन्त्रिमीळं इलेमिमन्त्रिमीळे इत्यादि क्षेत्रम् ।

माध्यार्थः— क्रमपद याचा अर्थ क्रम म्ह सहिता, तिची पदे म्हजे क्रमपद. ता पय, क्रमवार व क्रमपद या पदांनी सांगितलेली ही दोन प्रकृतिपरायणी समजावी. क्रमपद व क्रमदण्ड ही दोन निवृत्तिपरायणी होत विकृति आठ प्रकारची जटा, माला, शिक्षा, रत्ना ध्वज, दण्ड, रथ व घन या आठ निवृत्तात शिक्षा, पटला अनुसरणी, माला,

रेवा, एव च रथ ह्या दण्डानुसारी होत. या विकृतीचे नियमवाक्य व्यङ्गि-
कृतवृत्तापटलांत उदाहरणार्थ आहेत. तेथे ' कथेयमेके 'हें वदयनियमास्य
आहे त्याचा अर्थ:— ऋग्वेदविद्याभ्यासपटलांतील ' कमो द्राम्यां ' या
कारिकेनुसार दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा क्रम म्हणावा व तीच
तीन दोन किंवा तीन पद पुनः दोन वेळ म्हणावी. द्विवार म्हणण्याचा
प्रकार-असा, ज्या-दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा क्रम म्हणून आहे
त्यांतील उत्तरतद म्ह. पुढचे पद प्रथम म्हणून नंतर पहिले म्हणवे. नंतर
पुन्हां पहिले म्हणून पुढच्या पदावर अवसान (विप्रांति) घ्यावे ह्या प्रकाश
जटा हें नांव आहे. दि हें अवयव निश्चयाची जागावे. उ. अग्निमीळे
इळासमामिमीले । इळे पुरोहितं पुरोहितमीळ इळे पुरोहितं इ. ।
१०३ लक्षणम् । क्रममुक्त्वा विपर्यय पुनश्च क्रममुत्तरं । मर्धेचावेव
मुक्तोकः क्रमदण्डोऽग्निधीयते ॥ २ ॥ मालालक्षणम् ॥ ग्र्यात्
क्रमविपर्ययायार्थस्यादितोन्ततः । अन्ते चादि नयेदेवं क्रममालेति
गीयते ॥ ३ ॥ माला मालेवपुष्पाणां पदानां प्रथिनी हि सा । भाव
संभवे त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥ ४ ॥ शिखालक्षणम् ॥ पदे-
क्षरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते । ॥ रेखालक्षणम् ॥ क्रमात्
द्विविचतुःपंच पदक्रममुदाहरेत् । पूयक् पूयक् विपर्यय्य लेखामाहुः
पुनः क्रमात् ॥ ५ ॥ ध्वजलक्षणम् ॥ ग्र्यादादेः क्रमं सम्प्रगान्ता-
दुच्चारयेद्यदि । घर्मे वा ऋचि वा यत्र पठने स ध्वजः स्मृतः ॥ ६ ॥
रथलक्षणम् ॥ पादशोऽर्धवर्गशो वापि सहोपस्था दण्डवद्रथः ॥ ७ ॥
घनलक्षणम् ॥ जटामुक्त्वा विपर्यय तत्पादनि पुनः पठेत् । अयं घन
इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् । अन्यथ घनलक्षणम् । अन्तात्
क्रमं पठेत् पूर्वं आदिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्म-
नीपिणः ॥ ८ ॥ इत्यष्टविकृतिलक्षणांशुक्रानि ।

१ क्रमोद्वाजानभिऋग्य प्रत्यदागोचरं तयोः । उत्तरेणोपसंख्यात् तथा-
र्धवर्गमापयेत् । प्राति. प. १०

सूचनाः— माण्यातील दण्डादि आठ विकृतींचा लक्षणे सस्कृतात दिला आहेत. त्याचा अर्थ व उदाहरणे येथे दिली नाहीत. तीं आम्ही स्वतःच तुमच्या मागात मूळ संस्कृतकारिणा, त्यावरील संस्कृतविवरण व भाषांतरासह उदाहरणे दिली आहेत तीं पहावीं.

भाष्य.— अध्ययने १ संहितापारायण २ पदपारायण ३ जटापारायण ४ क्रमदण्डपारायण एतत्पारायणचतुष्टयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

माध्यार्थः— अध्ययनात् १-संहितापारायण, २ पदपारायण, ३ जटापारायण, ४ क्रमदण्डपारायण अशीं चारच पारायण आहेत.

मूलसूत्रः— एतेषां शाखाः पञ्चविधा भवन्ति ॥ ७ ॥

भाष्यः— एतेषां वेदपारायणानां पंचशाखा भवन्ति इत्यर्थः । ताः का इत्यादि । आम्बलायनी, सायनायनी, शाकला, चाण्क्या, माण्डूकेयाश्चेति ॥ ८ ॥ भाष्यः— इत प्रसिद्धः ।

माध्यार्थः— वर उल्लेखिलेल्या वेदपारायणाच्या शाखा पाच आहेत. त्या कोणत्या ते सामंतो, माध्यार्थ — १ आम्बलायनी, २ सायनायनी, ३ शाकला, ४ चाण्क्या, ५ माण्डूकेया ह्या प्रसिद्ध पाच शाखा होत.

मूलसूत्रः— तेषामध्ययनम् ॥ ९ ॥

भाष्यः— तेषां आम्बलायनादिशास्त्राणां समानाध्ययनं सूचयति

मूलसूत्रम्— अध्यायादि चतुर्ष्वष्टमंडलानि दृश्ये तु ॥ १० ॥

भाष्य.— अध्यायाश्चतुर्ष्वष्टिः 'अग्निमीळे अर्थ देवाय' इत्यादि चतुर्ष्वष्टिरध्याया इत्यर्थः मंडलानि दृश्ये तु 'अग्निमीळे कुपुंभक' इत्याद्युपाकर्मप्रसिद्धानीत्यर्थः ।

माध्यार्थः— उपर्युक्त आम्बलायनादि शास्त्रांचे समान अध्ययने सारवे अध्ययन द्विती व कोणते ते सामंतो. अध्याय ६८ (चौगण), 'अग्निमीळे

अयदेवाय, एताया, अयं वा, प्रमन्महे, इन्द्रो मदाय, द्वे विस्ले, इदं मेष्ट ' इत्यादि (परिशिष्ट १ पहा) मडलें(१०)दहा ' अग्निमीले, कुपुमरु' इत्यादि उपाकर्मोत प्रसिद्ध असलेलीं.

सूक्तसूत्रम्:— वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे पञ्चतरे । सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं विकल्पितम् ॥ १॥ दशसप्तसु पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥ एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्रार्धभेतानि चतुर्दश वासिष्ठानां इतरेषां पञ्चाशीतिः ।

भाष्यः— वर्गादि आक्रमान्ता संख्या बालभिल्यैर्विना ज्ञेया ॥ पञ्चत्तरसहस्रद्वयवर्गाः इत्यर्थः ॥ 'सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं विकल्पितम्' 'दशसप्तसु पठ्यन्ते' सप्तदशाधिकसहस्रसूक्तानीत्यर्थः । 'संख्यातं वै पदक्रमम्' "एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्रार्धभेतानि चतुर्दश वासिष्ठानां इतरेषां पञ्चाशीतिः" । एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्रपंचशतचतुर्दश १५२५१४ वासिष्ठगोत्रीयाणां 'इद्रोतिभिः' एकसप्ततिपदात्मको वर्गो नास्ति । इतरगोत्रीयाणां पञ्चाशीत्यधिकानि पदानि इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थः— वर्गापावून कचेपर्यंतची संख्या (वर्ग, सूक्त व क्रमा) बालभिरित्यमन्त्र (महाव्या अष्कातील चौथ्या अध्यायाख्या १४व्या वर्गा पावून ३१व्या वर्गापर्यंत) सोडून जाहे असे समजावे. वर्गसंख्या २००६, सूक्तसंख्या १०१७, पदसंख्या वासिष्ठगोत्रीयांची १५२५१४. कारण त्यांना तिसऱ्या अष्टकातील तिसऱ्या अध्यायाचा तेविष्ठावा 'इद्रोतिभिः' हा ७१ पदाना वर्ग नाही. इतर गोत्रीयांची पदसंख्या पूर्वोक्तसंख्येपेक्षा ७१ पदाना अधिक म्हणजे १५२५८५ आहे.

भाष्यः— अथ बालखिल्यसहित पदसंख्या उच्यते — लक्षैकन्तु
त्रिपंचाशत्-सदृशं शतसप्तकम् । पदानि च द्विनवतिः प्रमाणं शाक-
लस्य च ॥१॥ एकलक्षत्रिपंचाशत्सदृशसप्तशतद्विनवतिश्चाधिकानि
पदानीत्यर्थः १५३७९२ । पदानि बालखिल्यस्य ह्यकसंख्याशतानि
च । अधिकानि तु सतैव वर्गा अष्टादश स्मृताः ॥ १ ॥ सप्ताधिक-
द्वादशशतपदानीत्यर्थः इत्याश्वलायनानाम् । शांखायनानां तु बाल-
खिल्यसहितपदसंख्योच्यते । शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेक सार्धं तु षेदे
त्रिसदृशयुक्तम् । शतानि सतैव तथाधिकानि चत्वारि त्रिंशच्च
पदानि चर्वा ॥१॥ शाकल्यो मांडूकगणस्थः ॥ संहितापदानि एक-
लक्ष त्रिपंचाशत्सदृशसप्तशतचतुस्त्रिंशदधिकानि १५३७३४ पदा-
नीत्यर्थः ॥ पदानि बालखिल्यस्य सदृशसंख्याशतानि च । पदपंचा-
शत्यधिका वर्गाः सप्तदश स्मृताः ॥ एकादशशतपदपंचाशदाधि-
कानि बालखिल्ये पदानीत्यर्थः । अष्टपंचाशत् पदात्मक ऋक्त्रयस्य
'यमृत्विजो' वर्गो नास्ति तन्तु हविष्पांतीय सूक्ते 'द्वे समीची'
वर्गे त्रिक्रचानंतरं 'एक एवात्रिकर्' 'यमृत्विजोऋक्' खिलरूपेण
पठन्ति । 'ज्योतिष्मन्त' ऋचाभावः । ऋक्त्रयस्य तेषामन्ते पदा-
भावत्वात् । अन्ते वर्गसमाप्तौ "यावन्मात्र" मूचं पठन्ति । एवं 'द्वे
समीची' इति पद्वक्त्रो वर्गः । आश्वलायनानां चतुर्गचात्मको
वर्गः । इत्याश्वलायनशांखायनशाखयोर्मैदोऽध्ययने इत्यर्थः । यस्य
मंत्रस्य पदमात्रः तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । तर्हि 'ज्यंबकं यजा-
महे' इति मंत्रस्य पदमात्रात् तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । न हि उमा-
गानात् । उपलेखायां 'ज्यंबकं' (५।४।३० प्रथमं) 'मंद्रं नः' (७।७।२)
'प्रजापते' (८।७।४,) 'ऋतं च' (८।८।४०) इति पदक्रममुपयाभिगीतं
अर्थचान्ते पदं गीतम् । तस्मात्पदकाले क्रमकाले च पठन्ति 'क्रमो
द्वैपदशः' इति वचनात् अत्र द्वितीयपदं नास्ति । अर्थचान्ते समापनात्
क्रमाभावः । तस्मात् पदव्यले क्रमव्यले च पठने स एव पदक्रम
इत्यर्थः ।

भावार्थः— आता बालखिल्यसहित पदसख्या सागर्तो. शीक-
ल्या साहतेत बालखिल्यमन्त्रान्या पदाची सख्या १२०७ च वर्गसख्या
१८ आहे. साख्यायनशास्त्रेच्या सहितेची बालखिल्यसहित गन्त्राची सख्या
सागर्तो साख्यायनशास्त्रेच्या लोकाना माद्रुम्यातील शाकल्यस्थीनी
सागर्तलेला बालखिल्यसहित सहितेची पदे १५३७१४ आहेत केवळे
बालखिल्यपदाची सख्या ११५६ च या १७ आहेत कारण सहाव्या
अष्टकाच्या चौथ्या अध्यायात २९ चा 'यमृत्विजो' हा ५८ पदाचा वर्ग
त्याच्या सहितेत नाही, पण आठव्या अष्टकाच्या चवथ्या अध्यायात जे
'हनिष्वाध' शून आहे त्यातील 'हे समीची' या वर्गात तीन रुचानंतर
'एक एवाग्नि' 'यमृत्विजो' ह्या दोन रुचा खिल्यपूर्वने म्हणण्यात येतात
'य्योतिष्मत' ह्या रुचेचा अभाव आहे म्हणजे त्यांना ती रुचा नाही.
मात्र 'हे समीची' वर्गातील तीन रुचाना पदे नाहीत म्हणून अन्ती
म्हणजे वर्गसमाप्तीच्या वेळा फक्त 'यावन्मात्र' फळा म्हणतात याप्रमाणे
'हे समीची' वर्ग साख्ययनाना सहा रुचांचा व आश्वलायनशास्त्रीयाना
चार रुचांचा आहे. तात्पर्य, य प्रमाणे आश्वलायन व साख्यायन या दोन
शाखांचा अध्ययनभेद आहे. ज्या मंत्राला पदे नसतात तो मंत्र 'खिल'-
संज्ञक समजावा यामुळे अग्नी षष्ठा येण्याचा समव आहे की, 'ज्यैष्ठ
यजामहे' या मंत्रालाही पदे नाहीत म्हणून त्याच 'खिल' म्हणजे प्राप्त
आहे पण हा पूर्वपक्ष बरोबर नाही कारण ते उमागान आहे. उपलेशा
प्रयात 'ज्यैष्ठ, मद्र न, प्राप्तपते, क्त च' या चार मन्त्रांना उमागानामुळे
अधर्चान्ती एकपदत्व आहे असे वर्णन आहे शिवाय 'जमो द्विपदश्च'
या प्रातिशाल्यवचनात दोन पदाशिवाय क्रम समवर्तीय नाही असे स्पष्ट
म्हटले आहे. आता दुसरे पद नाही म्हणून वर सांगितलेल्या चार मन्त्रांना
नमाभाव आहे करिता वैदिक पदपाठाचे समर्थी व क्रमाध्ययनाचे वेळी
केवळ या मंत्राचा पाठ करतात तात्पर्य, पद व क्रम म्हणण्याचे समर्थी केवळ
अद्वैतावरून हाच त्या त्या मन्त्राचा पदस्थ होय

मूलसूत्रम्:— क्रमकाले तु वेष्ट्यं चतुर्विंशत्-सहस्राणि ।

भाष्यः— गत्वे णत्वे च दीर्घत्वे आकारे सानुनामिके । त्रिचतुष्पञ्च-
क्रमे मर्धर्चान्ते च वेष्टयेत् ॥ १ ॥ क्रमेण ज्ञातव्यानि उदाहरणानि
सुषुमायातं, (२।२।१) मोपुणः (१।३।१६) वाजेषु सासहिर्मव
(३।२।२२) औ उपानसः (८।५।२६) न्याविद्वयदिलीविशस्य (१।८।१)
अगादरैरुगुण्णा (१।८।१) निरुत्कसारमरुत्तोपसं (८।७।१४)
अग्निमीळे० ऋत्विजमित्युत्विजं इति । चतुर्विंशत्सहस्राणि ३४०००,
क्रमकाले वेष्टनानीत्यर्थः ।

मूलसूत्रम्:— द्विखण्डानां सहस्राणां द्वाविंशत् षोडशोत्तरा ।

भाष्यः— षोडशोत्तर द्वाविंशत् सहस्राणि २२०१६ द्विखण्डानी-
त्यर्थः ।

मूलसूत्रम्:— चत्वारि शतसहस्राणि द्वाविंशत्षाक्षरसहस्राणि
द्वाविंशत् चाक्षरसहस्राणि ।

भाष्यः— चतुर्लक्षद्वाविंशत् (४३२०००) अक्षरसहस्राणीत्यर्थः ।
द्वाविंशत्षाक्षरसहस्राणि इत्यर्थसमाप्ते पुनर्वचनम् उत्तमम् ॥ १ ॥

भाष्यार्थः— क्रम मङ्गल्याचे येळीं वेष्टनें ३४००० आहेंत. वेष्टन
कोडे प्यावें माशिपणी नियम असा आहे कीं, णत्वं (सदित्वा करतेयेळीं
सु या व् हाणें) णत्वं (न् चो ण् होण) दीर्घत्व (पदान्ता न्दरा रर दीर्घ
म्हाणें) पदपाठांत ' आ ' अमें पद अगून रुहितेंत औं अमें त्यास अनुना-
सित्व योग, त्रिरुम, चतुष्परुम व पञ्चरुम मङ्गल्याचे येळीं च अर्धर्चेंच्या
रोपटचें पद म्हणून झाल्यावर पुनः त्या पदाला वेष्टन प्यावे. वेष्टनानीं
क्रमानें पुढील उदाहरणें व्हाता.

(१) परबोदाहरणम् 'सुमुमायान' या उदाहरणात् पदपाठ्यत् सुमुम' असे आहे व सहितेन म्चा प् शाला आहे त्यासाठी क्रमाचे लीं इति लावून 'सुमुनेति सुमुम' असे वेष्टन करावे.

(२) णत्वोदाहरणम् — 'मोपुण' या उदाहरणात् पदपाठात् 'न' असे पद असून सहितेन न्चा ण शाला आहे त्यामुळे मध्यपदास वेष्टन घ्यावे लागते 'न इति न' असे वेष्टन.

(३) दीर्घशेदाहरणम्:— 'चाजेपु सासहिर्भव' येथे पदपाठात् 'ससहि' असे असून सहितेन सचा सा होऊन त्यास दीर्घत्व आले आहे. त्यामुळे क्रम म्हणण्याचे वेळी 'ससहिरिति ससहि' असे वेष्टन करावे.

(४) सानुनासिक व्याकारोदाहरणम्:— "ओं उपानस" येथे पदात् 'आ' असून सहितेन 'ओं' असे अनुनासिक आले आहे. म्हणून "एत्था" असे वेष्टन आहे.

(५) त्रिमादाहरणम् — "व्याधिष्यदिल्लीविश्व" येथे तीन पदांचा क्रम आहे म्हणून मधले 'अविष्यत्' असे जे पद आहे त्यास 'आवे-ष्यदित्यविष्यत्' असे वेष्टन घ्यावे.

(६) सतुष्कमोदाहरणम्:— "अगादरैगुहणा" येथे चार पदांचा क्रम आहे. म्हणून मधल्या दोन पदाना 'अरैगित्परीक्, 'ऊमित्यू' अशी वेष्टन क्रमात येतात.

(७) पंचमोदाहरणम् — "विरुत्स्वसारमस्मृतोपसम्" येथे पाच पदांचा क्रम आहे म्हणून मधली 'ऊ इति' 'स्वसारम्' 'अकृत' अशा जी तीन पद त्यांना ।ऊमित्यू ।स्वसारमितिस्वसारम् ।अकृतेत्यकृत । अशा वेष्टने क्रम म्हणताना घ्यावी.

(८) अग्निमीळे० कुरिवजमित्युत्थिजम् इति स्पष्टम् । सहितेन दुरण्डाची सख्या ३२०१६ आहे. अक्षरांची सख्या ४३२००० आहे 'द्वानिश्चाक्षरसदस्याणि' ही दिशति खण्डसमाप्ति शाली हे मुचयिण्या साठी आहे

माध्यः—अथ पारायणे ऋक्षपरिमाणमुच्यते ॥ ऋचा दशसहस्राणि
 ऋचा पञ्चगानानि च । ऋचामशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥१॥
 एतत् पारायणे बालखिल्यैर्विना संख्यातम् ॥ बालखिल्यानि पारायणे
 न सन्ति । तदुच्यते— ऋग्वेदान्तर्गतबालखिल्यमेकादशसूक्तं सूक्त-
 सहस्रं सप्तदशाधिकम्, इत्यत्र ऋचा दशसहस्राणि इत्येतत्त-
 द्याव्यतिरिक्तानि बालखिल्यानीति प्रसिद्धिः । तत्र यज्ञानुष्ठाने
 ब्राह्मणे सूत्रे च द्र्यते । ‘बालखिल्याः शंसन्ति प्राणा वै बाल-
 खिल्याः’ (पे. भा. ६ पं. १८ खण्ड) इति । “अभिप्रव मुराधसम्” इति ।
 षट् बालखिल्यानां सूक्तानि (पे. भा. ५ ख. १०) इति ब्राह्मणे
 आरण्यके च । ‘अथ बालाखिल्या विरहेत्’ तदुक्तं षोडशिना इति
 सूत्रकार ॥ धौतस्मार्तसर्वकर्मानुष्ठाने बालखिल्यप्रसिद्धिः । वेद-
 पारायणे परंपरित्पथः शौनकाचार्यवचनात् ।

माध्यार्थ — भ्राता पारायणातीत्य ऋक्षसंख्येर्चै परिमाणं सामर्थ्यं,
 पारायणासाठी १०५८० ऋचा य एक पाद (भद्र नो अविवातयमन)
 अशी सख्या आह ही सख्या बालखिल्यसोद्भूत आह पारायणात्
 बालखिल्ये नाहीत, म्हणजे वर्य परावीत. ऋग्वेदामणे बालखिल्य
 ११ सूक्त आहेत. १०१७ सूक्तसख्या जेथे निर्दिष्ट आहे, तेथे ती
 सख्या बालखिल्यसूक्तहित समजावी. कारण ‘ऋचा दशसहस्राणि’
 या कारिकेत सांगितलेल्या सख्यावेगळी बालखिल्यसूक्तें आहेत अशी
 प्रसिद्धि आहे. यज्ञानुष्ठानभिवक्क वादण न धौतम्ब यात पुढील सुति
 आहेत “बालखिल्या दसन्ति प्राणा वै बालखिल्या.” “अभिप्रव
 मुराधसम्” षट् बालखिल्यानां सूक्तानि “बालखिल्या विरहेत् तदुक्तं
 षोडशिना” इति सूत्रवार या भुक्तीवश्च न शौनकाचार्यवचनावश्च धौत-
 स्मार्तपञ्चानुष्ठानकर्मात् पारायण्ये व्यापीत, वेदपारायणात् पर्यं समजावी

भाष्यः— यथा त्रैपाध्यायः कुन्तपाध्यायो निविदाध्यायः सुपर्ण-
ध्यायश्चेति । तद्वद् बालखिल्याध्याय इत्यर्थः । बालखिल्यसहिता
सर्वांनुक्रमणीयमन्त्ररूपी ऋक्संख्योन्यने । द्विषंवाशदधिकपञ्चशत-
दशसहस्राणीति १०५५२ । बालखिल्यव्यतिरिक्तसंख्या तु द्विसप्त-
त्यधिकश्चतु शतदशसहस्रम् १०४७२ । एतत्संख्या नित्यद्विपदा
नैमित्तिकाद्विपदासहिता उक्ता ॥ हवनाध्ययनाभ्या समाना सा
नित्यद्विपदा । आसा संख्या उपलेखायाम् । 'तच्च' साधुरसिक्क्यां,
सिक्कनुन, उरी देवा, उरी देवा, विद्वेषांस्ययावाज, महिराघ, आवा
सुक्ते, ते ते देवाय, रायस्काम, प्रतिनःस्तोम, स्वायुधास, पितुर्न पुत्रा,
सुनोवाजेपु, वायो न यूयं, एवस्वसोममन्दयन्निहि तिष्ठ, परिसु-
धानो, सुभिर्येमानः, प्रत्यंमर्कमनघन् शचीमिरिति द्विपदेकपदा
द्वाविंशतिस्तासां सप्तदश (१७) द्विपदा, एकपदा पञ्च इति ।

भाष्यार्थः— व्याप्रमाणं त्रैपाध्याय, कुन्तप, निविद व सुपर्ण हे
अध्याय त्याचप्रमाणं बालखिल्याध्याय आहे. बालखिल्यमन्त्रपहज सर्वा
नुक्रमणीय मन्त्ररूपी ऋक्संख्या १०५०२ आहे व बालखिल्यमन्त्ररहित
ऋक्संख्या १०४७२ आहे (बालखिल्य १८ वर्गे, ११ सूत, ऋचा ८०)
ही संख्या नित्य व नैमित्तिक द्विपदागणनेत धरून सांगितलेली आहे.
देवन व अध्ययन वा दोन नियात समान म्हणजे एकतारखी म्हणण्यात
येणारी ती नित्यद्विपदा होय त्या नित्यद्विपदेचीं प्रतीकं व संख्या उपलेखा
प्रकारात दिली आहेत तीं येणेंप्रमाणें — १ साधुरसंक्षु (अष्टक १५/१४), २
असिक्क्या (१५/१३), ३ सिक्कनुन (४/२/१६), ४ उरी देवा
(४/२/१६), ५ उरी देवा (४/२/२२), ६ विद्वेषासि (४/५/१२),
७ अयावाज (४/६/१), ८ महिराघे (४/७/१४), ९ आवा सुप्ते
(५/१/४), १० ते ते देवाय (५/२/२३), ११ रायस्काम
(५/३/१७), १२ प्रतिन स्तोम (५/३/२७), १३ स्वायुधास

(६।४।२४), १४ विदुर्न पुनः (६।१।३४), १५ सनो वाजे
(६।४।३), १६ गारो न यूथं (६।४।६), १७ पवत्सोममदयन्
(७।१।१६) छातील रुन्धा, २० णरिमुवान चक्षमे (७।५।१२), २१
नृभिर्धे मा नः (७।५।१५), २२ पत्यनमर्मनयन् (८।८।१५)
(प्रतीकाभ्या समोर दिलेले जर प्रमाने अष्ट, अध्याय व वर्गगूचक
समजायित.) याप्रमाणे द्विपदा व एकपदा मिलून चारिस व्यापकी द्विपदा
१७ व एकपदा ५ आदित.

भाष्यः—हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिक द्विपदा । ता आह
चगुरुपेण । पशानतायुं दश, रथिर्नदश, वनेषु दश, श्रीणन् दश,
शुक्रः शुशुकां दश, वनेमपूर्वी दश, अग्नेत्वध्रश्चत्वारि, अग्ने भव पद,
प्रशुकैतु दश, राजा राष्ट्राणा दश, कर्ह व्यक्ता दश, वशुरेको दश,
परिमघभ्ये दश, तं ते सानारो द्वादश, इमानुकम् चत्वारि, आयादि
वनसा चत्वारि इति नैमित्तिकद्विपदा चत्वारिंशोत्तरशतमिति ।
हवने एकैका अध्ययने द्वे द्वे । आत्तामन्त्या एका उर्वरिता सा
नित्यद्विपदा । उक्तं च परिभाषायां “विशिका द्विपदा विराजस्तद-
र्धमेकपदा । द्विद्विपदास्तवृचः समामनन्ति । अयुद्वयं त्या द्विपदव
(परिभाषाखण्ड १२) इति । यस्य सूक्तस्य द्विद्विपदाः समामनन्ति
तास्तवृचः अध्ययने चतुष्पदा कृत्वित्यर्थः । ‘अयुश्चन्त्या द्विपदैव’
सूक्तस्य कचो गुजो या न भवन्ति तारवन्त्या नित्य द्विपदैव । एवं
अध्ययने शवर्धचंक्रगेव प्राधान्यम् ॥

भाष्यार्थः—हवने न अध्ययन या दोन द्रियात विपरीत म्हणजे
वेमोमज्या रीतीने म्हणण्यात येत ती नैमित्तिकद्विपदा होय. त्या वर्गोत्पत्तीने
मागती. पशानतायु १० (१।५।१), रथिर्न, १० (१।५।१०), वनेषु १०
(१।५।११), श्रीणन् १० (१।५।१२), शुक्र शुशुका १० (१।५।१३), वनेम-
पूर्वी १० (१।५।१४), अग्ने तत्र ४ (१।१।१६), अग्नेभव ६ (५।१।२३),

प्रभुकेतु १० (५१३।२५), राजा राष्ट्रणा १० (५१३।२६),
 षड् व्यक्ता १० (५४।२३), बभ्रुरेहो १० (५१३।२६), परि
 प्रधन्व १० (७१।२०), स तेसोताय १२, (७१५।२१), हमानुक ४
 (८१।१५), आपाहि वनसा ४ (१८१।१०), याप्रमाणे नैमिचित्क
 द्विपदा १४० आहेत या नैमिचित्क द्विपदाची अपरुप्या अशी आहे
 ह्यनारुप्येत एक द्विपदा म्हणावयाची व अध्ययनात (नचेंत) दोन
 म्हणावयाच्या शेवटी सगोत एकच शिष्टक राहिल्यास ती नित्यद्विपदा
 समजावी उदाहरण (प्रमाष्टकातीत 'प्रमन्महे' या पाचव्या अध्यायात
 * व्या वगापासून १४ व्या वगाच्या शेवटापर्यंत ज्या नैमिचित्क द्विपदा
 आहेत त्याची प्रारम्भासून दोन दोन याप्रमाणे गणना करता करता शेवटी
 "साधुर्नष्टु" ही एकच अधर्वा शिष्टक उरते, ती नित्यद्विपदाच होय.
 तिचा नामनिर्देश नित्यद्विपदेत केला आहे (पृ २३ पदा) कारण
 परिमाणखण्ड *२ यात २० अक्षराची द्विपदा त्याच्या अर्धी म्हणजे १०
 अक्षराचा एकपदा अध्ययनात दोन द्विपदाची नुचा मानतात त्या नुचा
 अध्ययनात दोन द्विपदेचे चार चरण करून पाऊळे हा तात्पर्यार्थ जाता
 ज्या वृत्ताच्या नुचा समसख्याक नसतात त्यात शेवटी जा उरलेत राहिल
 ती नित्यद्विपदा होय यशा रीतीने अध्ययनात दोन अधर्वांनी एक नुचा
 करून म्हणजेच योग्य आहे

भाष्यः— त्रीण्यर्धर्वायाः कथम् ? तत्रापि द्वार्यर्धर्वावेका
 कृत्वा । अर्धर्वा एका कर्तव्या । अध्ययनसंप्रदायप्रकात् । 'वनादेशे
 ऽष्टाक्षरा पादाश्चतुष्पदाश्चर्च' (परिभाषा खण्ड ३) इति परिभा-
 षायाम् । अध्ययने त्रीण्यर्धर्वैश्च षड् पञ्च संप्रदायो नास्ति । यासां परि-
 माणमाह । अग्निं होतारं पञ्च, सहिंसघोने वट्, अपजायत पञ्च, त्रिभ्यो-
 विद्यायास्तिष्ठ. पस्व रथ पञ्च, प्रतदोवेय पट्, एन्द्रयात्युग्न पञ्च-
 इमान्तेषाचं चत्वारि, सनोनव्येगिर्वर्ज्यम् । इत्यादि द्यौ सप्त, त्वया-

वर्धं पट्, अयर्मह एका, वनोति द्वि एका, आत्मानुचो पट्, स्त्रीर्णं पञ्च, इमे वां सोमा एका, इमे ये ते सुवायो वा एका, प्रमुज्येष्टं पट्, ऊती-
देवानां वर्ज्यम् । तुमुमायातं त्रीणि, प्रप्रपुष्णश्चतुष्कं, अस्तु धौपट्
चत्वारि, शर्चीभिर्नः वर्ज्यम् । वृषांश्चित्रपञ्च, ये देवा सो वर्ज्यम् । नवत्य-
त्रयमेका, सस्तेसखायमेका, अयाहचा त्रीणि, एतास्त्रीणि त्रीण्यर्धर्चा
क्रवा, ह्यतोयाश्चतुर्नवतिर्भस्या इति । त्रीण्यर्धर्चं ऋक् हवने । अष्टयने
अर्धर्चद्वयेन ऋक् एका । अर्धर्चैर्नैकेषं ऋक् द्वये कर्तव्य इत्यर्धः ।

भाष्यार्थः—जेथें एका ऋचेंत तीन अर्धर्चा आहेत तेथें अध्ययन
व हवनोच्चैःशर्चा काय योजना करायी ? असा प्रश्न उगस्थित झाला तर
त्याची हजरग्या अर्थाः परिमार्थेंत ‘अनादेशेऽश्वरा पादाश्चतुष्पदा अर्चः’
असा नियम आहे. याचा अर्थ जेथें अधिक अश्वराचा चरण असा उल्लेख
नाहीं, तेथें आठ अश्वराचा चरण व चार चरणांची एक ऋचा समजून
अध्ययन करायें असा अध्ययनसंप्रदाय हद्द असण्यामुळे अध्ययनान तान
अर्धर्चांची एक ऋचा म्हणण्याचा संप्रदाय कोठेही नाही आता तीन
अर्धर्चांची मिळून एक ऋचा (चतुष्पदा) असा ज्या ऋचा संहितेंत
आल्या आहेत त्याची संख्या सागतो. अधिहितारं ५ (१।१।१०),
सह्युधौन ६ (१।१।११), अय जायत ५ (१।१।१४), विश्वो-
विद्याया ३ (१।१।१५), यं त्वं स्व ५ (१।१।१६), प्रतद्वोनेषं
६ (१।१।१७), एन्द्र या तुमनः ० (१।१।१८), इनान्तेमाचं ४
(१।१।१९), (सनोनव्येभि ऋचा सोढून) इंद्रायद्विद्वौः ७ (१।१।२०),
तया वयं ६ (१।१।२१), जयर्मह १ (१।१।२२), वनोति १
(१।१।२३), आत्मानुचः ६ (१।१।२४), स्त्रीर्णि ५ (१।१।२५),
इमे वां सोमा १ (१।१।२६), इमे ये ते सुवायो १ (१।१।२७);
प्रमुज्येष्टं ६ (१।१।२८), (ऊतीदेवाना ऋचाघोहन) तुमुमायातं १
(१।१।२९), प्रप्रपुष्णः ४ (१।१।३०), अस्तु धौपट् ४ (१।१।३१),

शर्चाभिर्नो ऋचा सोद्वन,) वृषविद् ५ (२।१।४) (ये देवास्तो ही ऋचा
उद्वन,) तन-कन्ये १ (२।६।२८), सखे सम्पायन् १ (२।४।१२),
मथारुचा ३ (७।५।२३) ह्या तीन तीन अर्धर्चांची एक ऋचा (मृ-
तपदा) अशा ऋचांची संख्या हवनक्रियेत ९४ आहे; अभ्ययनक्रियेत
नात्र दोन अर्धर्चांची एक ऋचा व एक अर्धर्चची एक ऋचा अशा दोन
हमजाव्या. (प्रत्येक प्रतीकांतील अंक क्रमानें अष्टक, अष्टाय व वर्ग यांचे
बोधक समजावे.)

भाष्यः—एकर्चस्य ऋग्द्वयंविराट्छंदो विना कथं भवति ।
इत्याशङ्क्य उच्यते । विराट्छंदः सर्वं छंदसि न्यातं वर्तते । उक्तं
चारण्यके 'चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः । शरीरपुरुषः, छंदःपुरुषो, वैश्व-
पुरुषो, महापुरुष इति (ऐ. आ. ३ अ. २ खं. १) तस्योष्णिहृल्लो-
मानि । त्वगायत्रीत्रिष्टुप्मांसमनुष्टुप् स्नाभान्यस्थिजगतीपंक्तिर्मज्जा
प्राणो वृहती (ऐ. आ. २, खंड ६) इति यायेतानि विराट्चतुर्धा न्ये-
षमुद्देवैवं विदुष एतद्दृष्टः सर्वेऽस्तुशोभिः प्रतिपन्नं भवति । (ऐ. आ. १
खण्ड १२) इति मानो भवतीत्यर्थः । गायत्रीश्च पंक्तीश्च न्यातिपजति
गायत्री चै पुरुषः पंक्ताः पशवः इति ब्राह्मणम् । अत्रोदाहरणम् " पवस्व-
सोमस्तिष्ठो नित्याद्विपदा गायत्र्य इति सर्वानुक्रमण्या " द्विपाद्
चै पुरुषो धीर्यं त्रिष्टुप् विराट्छंदांस्तयोऽविद्यतोर्द्विपदयोरेव
पुरुषः " अत्रोदाहरणानि-आवांसुस्ते. (५।१।१४) प्रत्यचर्मकर्मन-
यन् (८।८।१५) परिसुबानश्चक्षुसे (७।५।१२) जगतीगादः इति ।
एवं सर्वं न्यासो भवति इत्यर्थः— " छंदांसि जाडिरे " इति श्रुतिः ।
तथा च शतपथब्राह्मणे—किं छंदः । का देयता प्रतिष्ठे इति । द्विप-
दा छंदः, त्रिष्टुप् देवता प्रतिष्ठे इति । यथा त्रिष्टुप् सर्वं न्यासस्तथा
विराट्छंद इत्यर्थः ।

भाष्यार्थः—एका ऋचेभ्यां दोन ऋचा विराट्छंदावांचून कथा

टीप.— १ विराट्छंदश्चतुःसंख्यापूरक । येषां गायत्री त्रिष्टुप्

होतील' अशी शक्ती घेऊन त्याविषयीचा परिहार सांगता विराट्छद सर्व छदात व्यापून आहे ऐतरेयब्राह्मणप्रधान २ शरीरपुरुष, ५. छद पुरुष, १. वेदपुरुष व ४ महापुरुष असे एकूण चार पुरुष आहेत अस बाध्याने मत दिले आहे छदपुरुषाचे वर्णन शुक्तीने असे केले आहे का, उष्णिह् हे त्याचे लोम (अंगावरील चाक्री केंद्र), उचा गायत्री, मात लिष्टुप्, स्नायु अनुष्टुप् अस्मि जगती, मज्जा पाचि व बृहती प्राण हे सर्व छद विराट् चतुष आहेत असे जाणणा-यात सर्व छदात विराट्छद व्याप्त आहे असे समजून येते. तसे गायत्रीछद पत्तिछदात ऐक्य पावतो, कारण "गायत्री पुरुष पात्ता पक्षत" असा ब्राह्मण आहे विराट्छद गायत्रीछदात व्याप्त आहे, याच उद. पयस्वसोममदयन्. या तीन ऋचा गायत्रीछदाच्या असून विराट् छदाच्याही आहेत असे यर्गानुक्रमणात समितले आहे द्विपद् हा पुरुष, दीर्घ है त्रिष्टुप् म्हणून त्रिष्टुप् व विराट् या दोन छदांच्या पावीस द्विपदेचा हा पुरुष आहे. विराट्छदात दुसरे छद व्याप्त न हेत याची उदा० 'आवा मुने', 'प्रत्यर्चनर्कमनयन्' वा दोन द्विपदामांचे त्रिष्टुप् छदाचा पाद असून विराट्छदही आहे. 'परिसुगाधक्षवे' या द्विपदेत विराट्छद असून जगतीछदाचा पाद आहे यात्पर्य, वा उदाहरणांनी विराट्छद सर्व छदात व्याप्त आहे असे सिद्ध होते त्याप्रमाणे शतपथ ब्राह्मणातही "किं छद वा देवता" छद कोणता, देवता कोणती असा प्रश्न उपस्थित करून द्विपद छद, त्रिष्टुपदेखा असे उत्तर दिले आहे त्याचून विष्णु जसा सर्वत्र व्याप्त आहे तसा विराट्छद सर्व छदात व्याप्त आहे असे समजाव

भगतीना, तानि विराट् चतुर्गामीदृशानि यान्येतानि चत्वारि सन्ति तान्ये तान्येव सकलान्येतांशि छदो रुनाणि गावस्यादीना स्तानि पिपादसद्देव्येन मुखत्वात् छदो रूपवोपचारः । एवमुद्देश यथोक्त प्रकारेण गावस्यादीना यथाथा अतर्मावो विराट् संहिताना चतुर्गामी सर्वछदोरूपवोपचारः ।

भाष्यः— विराट्छंदस्तु चतुष्पदा । त्रीण्यर्धर्वाणां पञ्चपदा
 ऋह कर्तव्येति किं प्रमाणं । तत्रोच्यते—एकपादभूयो द्विपदो विच-
 यमे, द्विपादत्रिपादमभ्येति पश्चात् । चतुष्पादोने द्विपदामभिस्वरे
 संपद्यन् ऐतोदृश्यतिष्ठमानः ॥ (अष्ट, ८ अ. ६ व. २३) एकपदा
 द्विपदा नित्या । द्विपाद् त्रिपादमभ्येति । एकीभूता भवतीत्यर्थः ।
 अस्योदाहरणम् । अग्निहोतारं मन्ये० दसम् । यजुर्व्या० कृषा
 (अ. २ अ. १ व. १२) अग्ने अर्धर्वा घृतस्य विश्राष्टिमुवाष्टि० सपिपः
 (अ. २ अ. १ व. १२) इति द्विपदा । (चतुष्पदा तु 'पश्वानतायुम्'
 (१।५।९) । एकाधर्वा त्रिपदा, एकाधर्वा द्विपदा एका ऋह पञ्चपदा
 भवत्येते । द्विद्विपदास्त्वृचः समामनन्ति, इत्यत्र समपादग्रहणात् ।
 असमानपादा विकल्पा तर्हि पंक्तिवृत्तौ पञ्चपद् भवति । तस्य
 द्वितीयभेदो विराट् तस्मात् पञ्चपादस्य प्राप्तम् । समपादो वा असम-
 पादो वा विराट् छंद इत्यर्थः । अत्र श्रुतिः ॥ समौचिद्वन्तो न समं
 विविष्टः, सम्मातराचिन्नसमं दुहाते ॥ (८।५।२३) इत्यनया ऋचा
 परिहारः । दक्षिणवामहस्तौ समो कर्तुन्वेऽसमौ इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थः— विराट्छंद चार चरणाचा आहे. मग तीन अर्धर्वांच्या
 पाच चरणांची ऋचा करावी, याविषयी प्रमाण काय ? अहं म्हणाल तर !
 शांगता. त्याला 'एकपादभूयो' हा मंत्र प्रमाण आहे. या मंत्राचा अर्थः—
 एक चरणाची द्विपदा नि य असते. दोन चरणाची अर्धरे तीन चरणाच्या
 अर्धरीत ऐक्य पावते. उदाहरण 'अग्निहोतार' या अर्धरीचे तीन चरण व.
तिच्यापुढे असलेल्या 'यजुर्व्या' या अर्धरीचे दोन चरण एतन् होऊन पांच
चरणांची एक ऋचा व त्यापुढे 'वृत्तिश्राष्टि' ही अर्धरी दोन चरणाची आहे.
 यामप्य पांच चरणाची एक ऋचा अध्ययनासाठी समजावी. मुळात 'पश्वा-
 नतायु' (१।५।९) ही नैमित्तिक द्विपदा आहे; परंतु अध्ययनार्थ तिचे चारच
 चरण करावे. कारण "द्विद्विपदास्त्वृचः समामनन्ति" या परिभाषेत

अध्ययनासाठी समपाद सूत्रग्रहण आहे पक्षिछंद पाच चरणाचा नसल्याने असमपाद होतो हा गोष्ट अध्ययननियमाला विरुद्ध दिसते अशी शका वेईज, तर पक्षिछंदाचा दुसरा भेद त्रिराट् आहे, म्हणून त्याला पचपादत्व येत चारण त्रिराट्छंद समपाद व असमपादही असतो आता अध्ययननियेत येणाऱ्या दोघाचा परिहार “समौचिद्वरतौ” या श्रुतीने होतो त्या श्रुतीचा अर्थ—दोन हात सारखेच अछनात पग त्याच वगून चारखे जस्त नाही एका गार्दच्या पोटी दोन कालगड्या जन्म पानतात, पण दूध चारखे देत नाहीत व्यवहारावीत उदाहरणे—दोन जुड्या मुल सारख्या पगचा नसतात किंवा दोन जवळचे नातेवाईक सारखे दान देत नाहीत

भाष्यः—अथाध्ययने ऋक्सयजुर्वेदे । पण्यस्यधिकचतुःशतदशसहस्राणाति (१०४१६) । ता नेमिस्तिकदिग्दशशतवारिंशदुत्तरशतलाहिता पदपट्टपरिकृपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५६६) “संज्ञानमुशनावदत्” सूत्रस्य पञ्चदशसहस्रीकृत्य (१०५८१) एव पारायणे ऋक्सयजुः । “ऋचा दशसहस्राणि” इति श्रवणस्य पूर्णा भवति इत्यर्थः । एका उर्यंतिना सा ‘भद्रं सा अ पे घानय मनः’ (७।७।१) इति पादाधिन्यमनुक्रमणिकवृत्तावप्युक्ते । भद्रं पुच्छमित्यारण्यके (पे आ ५।८) । (संज्ञानमूकपरिशिष्टे पृथग् दत्तम्) । तत्पञ्चदशसहस्रीकृतम् अस्य ग्रहणे प्रमाण सांख्यलयायनग्रह्य सूत्रम् तच्च “समानीय इत्येका तच्छास्त्रावृणीमह इत्येकेति” । तथा सारुषायनस्य कौपातकिसूत्रम् । अयोपाकरणमोषधीना प्रादुमावे हस्तेन श्रवणेन याऽक्षनसक्त्या घानानां च द्रियचूनाभिधाना प्रयुज्य घर्षेन जुहुयात् इति द्वैक आहुः सूत्रानुशाखाद्यामेरिति याऽप्यायापं याद्याभिरिति भाट्टकणोप ह स्माह कौपीतकीराप्तिमीडे पुरोहितमि त्येका शुभ्रमकस्तद्वर्गोदावदस्य शकुने भद्रमावद, गृणानाजमद-
क्षिना, घामन्ते विश्व भुवनमधिधित, गन्तानो यय यशियाः सुशामि,

योतः स्वो मरणः, प्रतिचक्षुःप्रिन्दुमाग्नेयाहि मरुतसखा यत्ते
राजन् श्रुत दृष्टिरिति द्विचा तच्छयोभापुर्णोमह इत्येका द्रुतशेषा
द्विधिः प्राश्नन्ति (कीं सू. ४ अ ५ खण्ड) इति । पञ्चशाखाना
पारायणे तच्छयोरापुर्णोमहे, इत्यत्र समातिरेकवेदत्वात् । उक्तं
च - कृत्वा समूह ऋग्वेदस्तमभ्यस्य प्रयत्नत । पठित. शाकलेनादौ
चतुर्भिस्तदनन्तरम् ॥ १ ॥ साय्याश्वत्थायनो चैत्र माहिका
पाकलास्तथा । षष्ठ्यं च ऋषयः सर्वे पञ्चवेदे ह्येकदिने ॥ इति ।
साय्या नाम शाखायन इति ॥

भाष्यार्थ — आता अभ्यनाभिधीं ऋक्सखा सागतौ १०४९६
फल्गु ह्या नैमित्तिक दिनदा ११० (दोन द्विपदेशी एक कृत्वा वापमाणे
७०) आग्नि सशानयू १५ कृत्वा मिद्धन (१०४९६ + ७० + १५)
१०५११ ही पारायणादीं ऋक्सखा ' कृत्वा दशसद्व्याग्नि' वा कारिते
दित्याप्रमाणे पूर्ण होते उर्गरेत कृत्वा म् ३ एतदाद ' भद्र नो अग्नि
शान्त्य मन ' दा अधिक धरण्यागानीं मसंनुकमगीत्या इतीति सागितले
आहे. त्याविरया ' भद्र पुच्छ ' ऐतरेयारण्यक पाचवे रण्ड ८ म येही प्रमाण
आहे सशानयूत्या १५ कृत्वा आदेव त्यापरिशिष्ट १ मध्य दिव्या आदेव
त्या पारायणात पेश्याभिधी, आश्वत्थायनयश्वत्थात प्रमाण आहे ते अथ -
उपाकर्मात दशमाष्टी समातीनी कृत्वा म्मूत समानीव ही एत य'तच्छयोरा'
ही एक प्याधी त्याचप्रमाणे साय्यायनपाणे-श यौधिनदी यश्वत्थातही आहे
वे अर्थ—ओषधी उगन्तुमावर, हस्त क्रिंसा भरणमभ्यासर उपाधी ऋतय
वामर्ष्ये अशतैवमु विरा धर्म्य हे दही आग्नि रूप पात मिमद्धन येद
प्याने पतिकवेग दशन इत्ये दशमाष्टिरिय नव प्यायपाने त शुक,
अभ्याय, अनुवाक विरा ऋतय यानी वाहिनी कृत्वा प्याधी, पान माह

केय सागतो सौरीतरीया मते 'अग्निमीळे' ही एक 'कुपुमकस्तद्वरीत्' आवदस्य इकुने भद्र०, 'गुणाना जगदग्निना०' 'धामते विध भुवन०' 'गन्तानो यस्त०', 'यान त्यो अरण०' 'प्रतिभदरविचक्ष०', 'आग्ने याहि०', 'यत्ते राजन्' ह्या दान दोन कचा व शरदा 'तच्छ्वोरा वृणीमहे' ही एकदा कचाना दोन कराग नंतर शिष्टरु उगलेला हृदिभाग करिज सातात. सापर, स्मरदी पाचही शाखांच्या पारायणात 'तच्छ्वोरा वृणीमहे' या कचनेच समाप्ति व्हाई अर्धे सागितले आहे मन्वावा समुदाय अष्टावेन ऋग्वेद त्याचा प्रथम प्रयत्नाने शाखक नामक ऋषीने अम्पास वेला, नंतर शार शाखांच्या लोकाना रेळा साखप (शाखापन) आश्रयान, मादूमेय, वाष्क्य व मन्वुच (शाकल) हे पाच ऋषि एक वेदांच आहेत (उगंतुकायोषक भोसाची प्रतीके भाष्यात आहेत)

भाष्यः—अथ पारायणे वर्गसंख्योरुपपत्ते-‘एकैर्च एकवर्गं अष्टैश्च नवकस्तथा’। एकैर्च एकवर्गं “जातयेदसे” नवैर्च एकवर्गः ‘अपोहिष्ठा इति’। ‘द्वौ वर्गा तु द्वयुची ज्ञेयौ’ द्वौ वर्गा द्वयुचादित्यर्थः ‘अग्ने त्वष्ट्रो अन्तमः’ (अष्ट० ४ अ० १ वर्ग १६) ‘आयाहि वनसा सट’ (अष्ट० ८ अ० ८ व ३०) इति। ‘ऋक्प्रयस्यशत स्मृत एवोवर्गः शतमित्यर्थः। “उतत्यचमसंनवमित्यादि”। “चतुर्कंचा पञ्चसप्तत्यधिकं च शतं तथा” चतुर्कंच वर्गा पञ्चसप्तत्यधिक शतमित्यर्थः। ‘यद्दृग्मदाश्रुपेत्यम्’ इत्यादि। “पञ्चैर्च तु द्विशतकं सहस्र रुद्रसयुतम्” पञ्चैर्च वर्गा एकादशाधिक द्वादशशतानांत्यर्थः। ‘आग्नेमीळे’ इत्यादि। ‘पञ्चचत्वार्यधिकं तु षड् कचा तु शतप्रथम्”। षड्चवर्गाः पञ्चचत्वारिंशदधिकशतप्रथमित्यर्थः। ‘अभिवना यजुरी रिप इत्यादि। सप्तकचा शतं मेयं विंशतिद्याधिका स्मृता”। सप्तचवर्गा विंशत्यधिकशतमित्यर्थः। ‘यशिक्षि सत्यसोमपा’ इत्यादि। “अष्टकचां तु पञ्चाशत्पञ्चाधिकास्तथैवच”। अष्टचवर्गा पञ्च पञ्चाशदित्यर्थः।

इन्द्रं विश्वा अवीकृधन् इत्यादि । एवं दशाधिकसहस्रद्वयवर्गाः । पञ्चशखास्तु निश्चिनाः ” । पञ्चशखानां पारायणे निश्चये-
नेत्यर्थः । “ वर्गाः संज्ञानमृक्तस्य चत्वारश्चात्रमीलिताः ” । संज्ञानमृ-
क्तस्य चत्वारो वर्गाश्चात्रमिलित्वा दशाधिकसहस्रद्वयमित्यर्थः ।
‘ एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचां संख्ये न न्यूनतः ’ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण,
वर्गस्य ऋक् न्यूनसंख्येन, दशार्चस्य पञ्चक्रु त्राण्यर्चस्य, क्रु
कर्तव्येत्यर्थः । एवं अनुविधायपारायणेऽपि ज्ञयम् ।

भाष्यार्थः—एक ऋचेवा एक वर्गं “ जातवेदेते ”. दोन ऋचांचे
दोन वर्गं ‘ अग्ने त्वत् ’ आणि ‘ आयादि वनेता ’. तीन ऋचांचे दोन,
‘ उतापं चमतं नवं ’ इ. चार ऋचांचे १७५, ‘ यदंगदाद्युपे स्वं ’ इ. पांच
ऋचांचे १२११, ‘ अग्निमीळे ’ इ. सहा ऋचांचे ३४५, ‘ अग्निनाय-
प्यरीरिषा ’ इ. सात ऋचांचे १२०, ‘ यस्मिद्विद्वद्यद्योमया ’ इ. आठ
ऋचांचे ७५, ‘ इद्र विश्वा अवीकृधन् ’ इ. नऊ ऋचांचा एक वर्ग,
‘ आनोहिता ’ अठे सर्व मिळून १०१० वर्ग. पांच खालांच्या पारायणा
छाडी निश्चित वर्गसंख्या आहे. ही संख्या संज्ञानमृक्ताचे ४ वर्ग घटून
आहे. शिवाय पारायणांत नैमित्तिक दिपदा आणि सप्तपदा यांचे दोन वर्ग
आहेत त्यातील ऋचांची संख्या न्यून (१० ऋचांची ५, तीन अर्धयेची
१ एक) घटून समितलेली आहे. तात्पर्य, क्रूरपयना करण्याचे वेळी,
नैमित्तिक दिपदा १४०, त्याच्या ७० ऋचा व सप्तपदा ऋचा ९४पेढल्या
आहेत. अशा रीतीने क्रमादि चार पारायणांत हीच संख्या समजावी.

भाष्यः— ‘ समानीय ’ इति श्लोकानां ‘ तच्छंभोता ’ इति
श्लोकानामित्यत, याः कृन्दासाध्ययनमनुक्रमानि कृतानि युक्तम् ।
तद्य ‘ गीतमाशोदिजः कृतसः पारुच्छंभोताः परः । कृत्सा दीर्घतमे-
त्यंश्च याः कृत्साध्ययने क्रमः ’ ॥ अस्यार्थः गीतमाशोदिजः कृतसः
‘ उपपयन्तो ’ ‘ नासत्याभ्यां ’ ‘ आदिदोतारं ’ ‘ इमेस्तोमं ’

‘वेदिपदे’ एव बाष्कलक्रम इत्यर्थः । अत्रैव अष्टममण्डले सूक्तनवके अनुक्रम विपर्यासः । तच्च ‘स्वादोरमक्षि०’ सूक्तान्ते ‘अभिप्रयः सुराचसे’ ‘प्रसुधुतमिति’ सूक्तद्वयं पठित्वा । ‘अग्न आयाहाग्निभः’ इति पठेत् ततः ‘आप्रद्रव’ ‘अध्याये’ ‘गौर्ययति’ अनुवाका दश-सूक्तात्मकः शाकलस्य । पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलस्य तत्रोच्यते गौर्ययति सूक्तानन्तरं ‘यथामनौ सांवरणौ’ ‘यथामनौ विवस्वति’ ‘उपमन्त्वा’ ‘एतत्त ईद्र’ ‘भूरिदिंद्रस्य’ इत्यन्तानि पञ्चसूक्तानि पठित्वा, ‘आत्वा गिरो रथीरिव’ इति पठेयुः । अग्रे सप्तमित्सूक्तान्तरं पञ्चदशकत्वात्मकं ‘संज्ञानमुशनाश्रदत्’ इत्यादि ‘तच्छयोग-वृणीमह’ इत्यन्तं वेदसमाप्तिरिति बाष्कलाध्ययनम् । एवं अध्य-पनाभावात् शाखाभावे इत्यर्थः । सूक्तसद्वत्सप्तदशाधिकात् अष्टौ सूक्तानि बाष्कलस्याधिकानीत्यर्थः । ‘प्रतिते’ ‘युवं देवा’ ‘यमृत्विजो’ ‘इमानि वां’ इति चतुर्णां बालाखिरस्य-सूक्तानां लोप इत्यर्थः । यस्यान् ऋग्वेदे चैवाप्यधीते, स नाकपृष्ठ मज्जेत ह शश्वत् । अस्यार्थः—य तान् ऋगर्थविद् वेद ततः हवने पादायणे च अधीते, स वेदिताऽध्येता च नाकपृष्ठ शश्वत्सदा भजते ह प्रसिद्धी । इतः अमुं लोकमेत्य, तस्मात् न प्रथमवते हीत्यर्थः ।

भाष्यार्थः—‘समातीन’ (८।८।४९) ही शाकलानां च ‘तच्छयो’ ही बाष्कलानां शेवटची ऋचा साधितली आहे. तेथेच बाष्कल शाखेचा अध्ययनक्रम सांगितला आहे, तो असा —पठित्वा मंडलातील उपप्रकृतो, (१।५।२९) हा अनुवाक म्हणून झाल्यावर कमाने ‘आत्वा त्याम्ना’ ‘अग्निदोतर’ ‘इम स्तोम’ ‘वेदिपदे’ हे अनुवाक म्हणावेत, नंतर सातव्या मंडलापर्यंत उर्वरित राहिलेले सर्व अनुवाक म्हणावे पुढे आठव्या मंडलात नवगुलाचा अनुक्रम घटायचा, तो असा —‘स्वादोरमक्षि’ हे गूळ सनल्यानर ‘अभिप्रय’ (६।४।१४) ‘प्रसुधुत’ (६।४।१६) ही दोन रूचे म्हणावी नंतर अग्न आयाहाग्नि (६।४।२९) याच म्हणावे

त्यानतर 'आप्रव्य' (अ. ६ अ ५) अप्यायात् 'गौर्वयति' हा अनुनास् श्राव्यशास्त्रीयानां १० सूत्राचा व वाच्यताना १५ सूत्राचा आहे. तो दृष्टा व सगळो. 'गौर्वयति' (६।१।२८) सूत्रानंतर 'यथा मनो गायत्री' (६।४।१८), 'यथा मनो विस्वति' (६।४।२०), 'उपमन्वा' (६।४।२२), 'एतत्तद्वद्र' (६।४।२४), 'भूरिद्विद्वत्' (६।४।२६). हीं पाच सूत्रे गृह्यत्यानर 'आत्मा गिरो एपीरिव' इत्यादि सूत्रे आठव्या अष्टकातील आठव्या अप्यायात् अतरेत्या 'सच-मिन्' सूत्रापर्यंत गम्यून 'समानमुद्यगावदत्' हे चवथा कचाचे सूत्र गृह्यते, गृह्यते 'तच्छ्रमेत्' ही कचा समानीला येते हा प्रकारचा अध्वन्यप्रदाय सध्या प्रचारात नाही, गृह्यून बाष्कल्यालेचा नमाव आहे असे बोलू शकतात. तात्पर्य, शास्त्राच्या १०।१७ सूत्राहून ८ सूत्रे पाष्कल्याना अधिष्ठ आहेत व 'प्रतिते' (६।४।२७), 'पुष देवा' (६।४।२८), 'यमृत्विगे' (६।४।२९), 'इमानि वा' (६।४।३०) हीं चार पाष्कल्यन्यद्वारे त्यांना मारीत, हे जाणून कर्मेद जागृता व भक्ष्यवन करणारा जो कोणी दान व पारायण या दोन निमित्त त्याचा विनियोग करतो, तो नितर सगळीच वाच करतो, गृह्यते मृत्युनोकात्, पुन वत येत नाही.

भाष्यः— अथ पारायणकृत् तदुक्तं आरण्यके । "यदि संधि विवर्तयति, तन्निर्मुक्तस्य रूपमथ, यच्चुद्धे महरे अभिव्या-
हति तत्प्रवृत्तस्य रूपमप्रउत यथोभयमन्तरेणोभय व्याप्ता भय-
त्यप्रापकामो निर्मुक्तं मृयात् । स्वर्गकाम प्रवृत्तमुभयकाम उभय-
मन्तरेणेति " मस्यायं । द्वयोः पदयोरद्वययोर्वापि साधिस्यस्य मन्त्रि-
च्छेदाध्यनं तन्निर्मुक्तं संदितापारायणमुच्यते । शुद्धे द्वे पदे महरेत्या-
संधिम बुध्नोद्यात्पणं, तत् प्रवृत्तं तत् पदपारायणम् । संदितापदा-
भ्यामुभयाभ्यां व्याप्तमुभयमन्तरेण त्रयपारायणमित्यर्थः । तथा च

सति त्रिभिः कृत्वा स्वराखरं विज्ञानानि मात्रा मात्रां विभजने, सा
संहितेति । पद्यमेतां संहितां यो वेद सवीयते, प्रजया पशुभि-
र्यशसा, ग्रहवर्चमेत स्वर्गेण लोकेन सर्वमापुरेतीति । तस्मात्
क्रमादृते द्वे पदे संहिता द्वैपदस्वरश्च न सिध्यति । द्वैपदासिद्धे उत्त-
रारमः कर्तुं न शक्यते । अतश्च पादार्धे च ऋक्सुकसिध्यर्थं भगवता
पाञ्चालेन स्थापितानां पारायणकर्मणा क्रमपारायणमुत्तमं भवति ।
अत्र श्लोकः— प्रागाद्येन पुनश्चान दृष्ट्वा बुद्ध्वा महामुनिः । अर्थं स्तै
क्रमं द्रूयात् वेद्यतायाश्च शास्त्रतः ॥ १ ॥ अतो क्रमयन्तुयां वृद्धं,
पदेः स्वरैश्चाप्यनं तथा त्रिभिः ।

अनोऽपि अस्मादपि हेतोः प्रमः अर्थवान् भवति । क्रमेण
कृत्वा क्रमेदपारायणे, ऋचां वृद्धं साधारणं भवति । इदमित्थमेव
पाठ इति स्वरमात्रादिरूपेण, निश्चयो भवति । तथा यजुर्वेदपारा-
यणे, पशुपुं वृद्धं नाम साधारण स्वरमात्रादिरूपेण, इदमित्थमेव
पाठ इति निश्चयो भवति इत्यतिदेश । इत्यलं प्रपञ्चेन ।

भाष्यार्थः — आता पारायणाचै फल ऐतरेय आरण्यकात सागि-
तल्ले आहे ते असे — दोन पदाचा ऋक् अक्षराचा जो सभि त्याचा
विच्छेद न करता, म्हणजे आर्षिपहितास्पाने जे पठने त्याला वैदिक
'निमज्ज' असे म्हणतात निरुजपारायण म्हणजे संहितापारायण. दोन शुद्ध
अक्षराचे निवा पदाचे सर्वे न करता, जे वेगवेगळाले पठने त्याला
वैदिकाची 'प्रवृण्ण' अशी संज्ञा आहे प्रवृण्णपारायण म्हणजे पदपारायण
संहिता ये पदे या दोहोनी युक्त असे जे पारायण त्यास 'उभयमन्तरेण'
असे वैदिन नाव आहे. 'उभयमन्तरेण' पारायण म्हणजे क्रमपारायण,
अनादिकाची म्हणजे ऐदिक पद्याची इच्छा असेल, तर ग्याने 'निर्भुन-
पारायण' म्हणजे संहितापारायण करावे. स्वर्गक्रम पुण्याने प्रवृण्ण म्हणजे
पदपारायण ये दोन्ही पद्याची इच्छा असणाऱ्याने, उभयमन्तरेण म्हणजे
क्रमपारायण करावे. ऐतरेय आरण्यकात 'तथा च सति त्रिभिः कृत्वा ...

य एवमेतां संहितां वेद' अमे जे वचन आहे, त्याचा अर्थ अशा प्रकारे तीन पारायण करून ह्या संहितेला जो जाणवो म्हणजे अध्ययन व उपासना करतो तो उपासक संतति, पशु, कीर्ति, विशाख प्रभुतेज य स्वर्गलोक मिळवून पुरुषाचे पूर्णाधुष्य (१०० वर्ष) मिळविता. क्रमावांचून दोन पद, संहिता व दोन पदांतील स्वर टांची सिद्धि होत नाही 'म्हणजे ही संहिता हा स्वर असाच आहे, असा निश्चय होत नाही. तात्पर्य, द्वैपदास्य अस्तिक्कीमुळे पाद, अर्धपरि, फ्रचा य सूक्त यांचे अध्ययन बरोबर होणार नाही आणि त्यामुळे पुढील जटादि आठ विकृतींच्या अध्ययनास आरंभ होणार नाही. म्हणून भगवान् ब्रह्मपुत्र पांचाळाने सांगितलेल्या पारायणांत क्रमपारायणच उत्तम आहे. प्रागाधरूपीने पूर्वी शिष्यांना क्रमावांचून सांगितलेले अध्ययन पाहून रागावलेल्या भगवान् पांचाळाने देवता व द्वाक्ष यांच्या प्रसादामुळे क्रमच अर्धवान् आहे असे म्हटले आहे. तसेच प्राति-शाख्य पटल ११ पद्य १७ यात द्वैपदांतल्या पदांनी व स्वरांनी रुचांचे य यज्ञे च्वांगल्या रीतीने घाण क्रमपाटांनेच होऊं शकते असे सांगितले आहे. त्याशिवाय संहिता, पदे व क्रम या तीन प्रकारच्या अध्य-यनाने युक्त असे वेदाध्ययन कसपत्र होय. ह्याकारिता क्रमपठन अवश्य होय' क्रमाप्यनाला पार महत्त्व आहे. 'नानृषिः कुरुते काव्यं मारुतः क्रमपाठकः ' या मुद्रापितांतही शिष्यांशिवाय क्रमपाठक वैदिक होत नाही असे म्हटले आहे. ह्या अर्धवादनचनानेही क्रमपाठाचे महत्त्व व्यक्त होतें. दुसरे उपो-द्वलन प्रातिशाख्यवचन-पदक्रमविभागजे वर्णक्रमविचक्षणः । स्वरमात्रा-विशेषतो ऋग्वेदाचार्यतपदम् ॥ अर्थः—पद व क्रम यांचा विभाग जाणू पारां, वर्णक्रमाचे स्वरूप व विभाग जाणव्यात चतुर म्हणजे उदात्तादि स्वर, नस्वादिमात्रा (उच्चारणकाल) ह्यांचे स्वरूप ओळखणारा वेदाभ्यासी मादग आचार्याला प्राप्त होतो म्हणजे त्याला 'आचार्य' हे नांव. शोभते. 'संसदम्' असा पाठ घेतल्यास पुरोक्त ज्ञान संनादन केलेल्या

पुरुषार्थे आचार्यसंभेत जाये एरवीं त्याला गुह्यभेत पठनाची योग्यता येत नाही.

भाष्यः— अथ पारायणविधिः । अत्रादौ कलशस्थापनादि उक्तं, महार्णवे । तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते । कलशं सुदृढं तत्र सुनिर्णिकं सुमूषितम् ॥ १ ॥ पुष्पपल्लवमालाभिश्चन्दनैः कुंकुमादिभिः । मृत्तिकायवसंमिश्रं वेदिमध्ये न्यसेत्ततः ॥ २ ॥ पश्चाद्वाङ्मिश्रः कुशोः कार्पासो ब्रह्मा पश्चान्मुखः स्थितः । स्नापितः स्थापितः कुंकुमैश्चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ॥ ३ ॥ यत्सज्जन्याकृतिं वेदं मुत्तपामैः कुशैः कृतम् ब्रह्मोपघाने दत्त्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत् ॥ ४ ॥ प्रतिष्ठां कारयेत्पश्चात्पूजाद्रव्यमथोच्यते । यद्बोधवीत नैवेद्यं यत्त्रयचन्दनकुंकुमैः ॥ ५ ॥ क्वाभूपदीपताम्बूलैरेतैश्चापि पितामहम् । ब्रह्मज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत् ॥ ६ ॥ उपाध्यायं च संपूज्य, यथापाठस्तथा पठेत् ॥ ततो होमादि वक्ष्यमाणं कृत्वा पठेदित्यर्थः । तत्रैव योवायनः ।

भाष्याथः— आता पारायणविधि सागर्तो. —पारायणान्या आरंभीं कलशस्थापनइत्यादि विधि महार्णव ग्रथात सांगितला आहे, तो अता— सायं, देवालय किंवा सडासमार्जनाने शुद्ध केलेले घर इत्याद्या ठिकाणी सुदृढ, घासून हाच्छ केलेला, पुष्पमाला, चंदन, केशर इत्यादींनी सुशोभित (ताऱ्याचा) कलश वेदीच्या मध्यमार्गी ठेवावा. त्यात माती, यव, मिळकून टाकावी. नंतर ५० दर्भांचा ब्रह्मदेव करून तो, पल्लावर पश्चिमेकडे तोंड करून बसवावा. त्याच्या उद्यावडे उदग्रय य व संजान्वाकृतिदेव द्यावा. नंतर अग्न्युत्तारणपूर्वक प्राणप्रतिष्ठा करून चक्र, यद्बोधवीत, चंदन, पुले, माला, धूप, दीप, ताम्बूल वगैरे उपचारद्वयानी पूजा करावी. नंतर उपाध्यायब्राह्मणाची पूजा करावी. पुढे सामण्यात वेदाच्या पद्धतीने होमादि करून यथापाठ (ज्या शास्त्राचा जसा संप्रदाय असेल तसा) म्हणून पारायण करावे. त्यामुळे योवायन सांगतो —

भाष्यः—स्थंडिलं कल्पयित्वाग्निमुपसमाधाय, तं परिस्तीर्याज्ये-
नैताभ्या देवताभ्यो जुहोत्यग्रये सोमाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे
ऋषिभ्या ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्य थद्वायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै
ध्रियै ऋष्यै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काङ्कपयेऽग्नयेकाङ्-
कपये विश्वेभ्यो देवेभ्य काङ्कपिम्यः सहिताभ्यो देवताभ्य उप-
निषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीदेवताभ्य
उपनिषद्भ्यो हव्यश्राद्धाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो वरुणेभ्योऽनुमत्यै
स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिमिध हुत्वा पुन
परिष्वसति । समाप्ते घैता यजुषा तर्पयति । अन्ते एता ' अग्निमो-
माद्या यजुषा पदेन सह तर्पयेत् । यद्वा ' भूर्देवैस्तर्पयामि ' इत्यादि
यजुषा तर्पयित्वा अग्न्यादींस्तर्पयेदित्यर्थः ॥ महागर्भे ॥ एवं ऋग्वे-
दस्य काण्डक्रम्यादिवर्ज्यम् आस्विष्टकृतस्तेषां स्थाने शतर्विभ्यो
माभ्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामिताय, वामदेवायात्रये भरद्वाजाय
जमदग्नये गौतमाय वसिष्ठाय प्रागाथेभ्य पावमानाभ्य धुद्रसूक्तेभ्यो
महानास्त्रीभ्य इति । ततो वेशादिमारभ्य संततमधीयीत इत्याह
बौधायनः ।

भाष्यार्थः — यथाविधि स्थंडिलं कल्प्य अग्नीची स्थापना कृताची.
नंतरं परिस्तरणं घातून आ-यर्त्ति-अग्नि, सोम इत्यादि स्विष्टकृतापर्यंतं न्या देवता
मूलग्रथात चतुर्थीविभक्तिं लावून दिव्या आदेत त्या प्रत्येक मन्वाव स्वाहा
कारं लावून हवनं करावें नंतरं व्याहृताच्चा होम कराय आणि पशुवग
करून होम समाप्त करायानंतर त्याच मन्वाची ' यजुषा ' पदासह
अग्न्यादिदेवतानें तर्पणं करावें, किंय यजुषा म्हणजे " भूर्देवैस्तर्पयामि "
इत्यादि मन्वाची तर्पणं करून अग्न्यादि देवतानें तर्पणं करावें तात्पर्य,
चरील तर्पणापेरीं एक प्रकार म्नीकृतवा हा निधि मन्वान् बौधा-
यनाचीं सांगितला अर्हून तेष त्यानींच ऋग्वेदीयाणादीं विशेष सांगितला तो
असा—मागे सांगितलेल्या विधानात काङ्कप्यादि ऋग्वेद काङ्कपये देय

पायन रिगृह्णतापयैत त्वा देयता सागितव्या आदेत त्वा सोऽन त्वा ऐरजी ' शतर्चिभ्यो महानार्ग्राभ्य ' येथपयैत दिलेल्या देवता ध्यांश वा होमविधि समाप्त करारा नंतर वेदाच्या आरंभापासून असड पारायण कराये

भाष्यः— पुनर्महार्णवे " अथातः पारायणविधिं व्याख्यास्यामः " आसमाप्तेर्नास्तीयात् यथाशक्ति वाऽपः पयः फलान्योदनं वा हविष्यमाश्रमक्षमत्वं मुक्त्या तदाऽशेषमधीयीत ब्राह्मत्याद्या-मुदीच्या वा दिव्युपनिष्कभ्यान्निमुपसमाधाय परिस्तीर्येधं प्रज्वाह्याज्यंनेताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो.....धारणायै सदनस्पतयेऽनुमनये धियै प्रजापतये काङ्क्षपये सोमाय काङ्क्षपयेऽग्नये काङ्क्षपये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काङ्क्षपिभ्यः साहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो पाणीर्काभ्यो... महानार्ग्राभ्यः इत्यन्तं प्राप्यत् । ततो वेदादिमारभ्य संतत्तमधीयीत नास्याऽनभशयो नास्यानरा जननमरणे अशुचिः (आशौचं नेत्यर्थ) ' नान्तरा व्याहरेन्नविरमेद्यावन्त मधीयीत " । यावत्पर्यन्तं पठेत् तावत्पर्यन्तं न विरमेन्नान्यथ वेदेदित्यर्थः । " यदन्तरा विरमेत् त्रीन् प्राणानायस्य प्रणवं वा प्रविधाय यावत्कालमधीर्यात् । ततः श्वर्चनिशान्तरं संव्रामारण्यसालिलं लोप्य परिदध्यात् " निशान्तरं सन्ध्या निशादीन् लोप्य विहाय समापयेदित्यर्थः । आदावन्ते च ब्राह्मणभोजन दाक्षिणा च दद्यात् ॥ इति महार्णवोक्तम् विधानम् ।

भाष्यार्थः — महार्णवप्रपातिल पुन पारायणविधि सगतो असा आरंभ करून आरंभी काही नियम सांगितले आहेत ते असे पारायण समाप्तीपर्यंत भोजन वरू नये. अर्चीप्रमाणे पाणी, दूध, जळ, भात किंवा योहें केवळ हविष्यान्न खाऊन संपूर्ण अभ्यसन कराये त्यानरिता गावाबाहेर पृथेस किंवा उत्तरेत जाऊन शुद्धरपांनी मागे सांगितल्याप्रमाणे होमविधि

करिता स्थण्डिलादि कर्म करावें. हजनात मागे सांगितलेल्या देवतापेक्षा काही अधिक देवता सांगितल्या आहेत त्या च्याच्या. सन्वेदार्थां होमात काढ-
कम्पादि देवता न घेता, त्याच्या रथांनी 'शतविंशत्यः...महानासीम्यः'
पर्यंतच्या देवता घेऊन होम समाप्त कराना त्यापुढचा विधि पूर्वोक्तच सम-
जाना नंतर हरि. ॐ म्हणून वेदपारायण आरम्भावे व सतत म्हणजे खण्ड
न पडू देता दारोज अन्वयन करावें. नियम-पारायणामध्ये अनध्याय दिवस
घड्ये नाही जननादौच व मृतादौच नाही. पारायणात विराम घेऊं नये व
गेर नये. जर विराम किंवा मापन होईल-तर तीन प्राणायाम केल्या प्रग-
वाचे उच्चारण करावें. ठरलेल्या काळापर्यंतच अन्वयन करावें. रात्री किंवा
संध्यासमयी व तसेच शुद्धकाल व अरण्योदक या ठिकाणी पारायणाची
समाप्ति करू नये आरम्भी व शेवटी प्राणगाव भोजन घालून दक्षिणा द्यावी
असे महार्गवप्रपाद विधान सांगितले आहे

माध्यः-अथ कमलाकरः- य एतेन विधिना वेदमधीयीत संतत
पूतो भवति, मनःशुद्धिश्च भवति, वेदरूपो भवति इत्यर्थः । द्वाभ्यां
पारायणाभ्यां श्रुतिमञ्चाऽभोजन इदार्थात् ऽ नृतेभ्यः प्रमुच्यते ।
त्रिभिर्वहुभ्यः पतनीयपातकेभ्यः शूद्रापां रेतः सिक्त्वा गंगाप्सुष-
न्निमज्ज्यश्च भवति । चतुर्भिः शूद्राभ्रमोजनात् स्त्रीसेवनाच्च, पञ्च-
भिरयाज्ययाजनात् अप्राह्यग्रहणात् । षड्भिर्ग्राह्यणस्त्रीलोहितक-
णात् पशुहजनात् सुवर्णस्तेयात् पतितसंयोगाच्च । सप्तभिः प्राजा-
पत्यस्य हनिचरणात् यक्षोपबन्धनाच्चाष्टभिश्चांद्रायणस्यान्तराचर-
णात् गुह्यतपगमनाद्भस्मस्त्रागमनाच्च । नवभिः सुरापानादशभिः
पूर्वजन्महजन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गं लोकां गच्छति,
इति अग्निष्टोमादिकृतुभिरिष्टं भवति, पितृन् स्वर्गं लोकां गमयति ।
वेदाध्यायी सदैव स्वात्पाप्मा सत्यचाक्षुचि । ययं काम कामयते
त तं वेदेन साययेत् ॥ असाध्यं नास्ति यत् किंचिद्ब्रह्मणो हि फल
मदत् ॥

भाष्यार्थ — इत्युक्तर मृगतो, जो या पारायणविधीनें पारायण (वेदाध्ययन) सतत करतो तो पतित होऊन त्याची अन्त मुक्ति हाते ताल्यर्थ, तो बदस्वरूप होतो भोजन न करता वेलेल्या दोन पारायणांनीं, रोंचें चोळण्याच्या पातकाद्वारे मुक्त होतो तीन पारायणांना पातित्य आगशान्ता अनेक पातकापाणून मुक्त होतो चार पारायणें केल्यानें अभोज्यभोजन व पर स्त्रीखेवन इत्यादि पातकें नाश पावतात पंच पारायणांना अयाज्ययाननअग्राक्ष प्रदण इत्यादि पातकें नाश पावतात सहा पारायणांनीं ब्राह्मणर्त्रीगमन, पशुहत्या, मुष्यचोरी व पतितसंघर्ष इत्यादि पातकें नष्ट होतात सात पारायणें केल्यानें, प्राजापत्यहृच्छू करीत असता आलेली न्यूनता व यज्ञात पशु बाधणें इत्यादि पातकें नाश पावतात आठ पारायणांनीं चाशायणहृच्छूत घडलेल्या पातकें नष्ट होतात नऊ पारायणांना गयगनाचें पातक नाश पानतें दहा पारायणें केल्यानें पूर्वेन मात व या न मात घडलेलीं सव पातकें नाश पावतात प पारायण करणारा स्वर्गलोकात जातो व अग्निमयहाच फळ मिळवता पितृणां स्वर्गास पाठविता ताल्यर्थ, यदायन करणारा पापरहित, मत्परचनी व शुद्ध राहून, जें नें दाखतो तें त त्यास वेदाभ्या अध्ययनां मिळतें वेदाध्ययनाच फळ पार मोठें आह त्यास अवाप्य कोणताच गोष्ट राहत नाहीं

भाष्यः— अग्निघ्ने-आदावेव तु सावित्र्या कर्म कुर्वीत शान्तये । पुष्टये पशुलाभाय, घनलाभाय भूतये ॥ १ ॥ एषा हि सहिता देवै सर्वद्रक्षमयी निवृत् । उत्रेण तपसा दृष्टा विश्वा मित्रेण धीमता ॥ २ ॥ होमाश्च जपयशाश्च नित्यं कुर्वीत वै तया । सर्वकामप्रसिद्धयर्थं पर ब्रह्मेदमुच्यते ॥ ३ ॥ एषा वै प्रतिलोमोत्तराशुपक्षविनाशिनी । अक्षरप्रविलोमेयमभिचारेषु शस्यते ॥ ४ ॥ सर्वसंहितया प्रत्युच होम आज्येन विद्धेन वा । 'आज्य द्रव्यमना देशे लुप्तोतिषु विधीयते' इति ब्राह्मणे । सर्वपापहरो होम-

स्तिलैः सर्वत्र दास्यते । इति पिण्णुधर्मोत्तराद्य । शातातपः— कृच्छ्रो
देव्ययुतं चैव वेदपारायणं तथा । तिलहोमसहस्रं च सममेत-
द्युतप्रथम् । इदं केवलम् । अन्ये चान्द्रमसम् । इति कमलाकरभट्टकृतः
वेदपारायणविधिः समाप्तः । व्याख्या चरणव्यूहस्य आद्यखण्डस्य वै
मया । यथामति विरचिता महादेवप्रसादतः ॥ १॥ इति चरणव्यूह-
भाष्ये प्रथमखण्डः समाप्तः ॥ इति प्रथमः ऋग्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यायं— ऋग्विधानात् असं गृह्यते आहे की, ही गायत्रीरूप
महिता देवानी निर्माण केली आहे. म्हणून याति, पुष्टि, पशु, घनलाभ व
उत्कर्ष यासाठी पारायण करणे झाल्यास प्रथम गायत्रीने कर्म (गायत्रीजप)
करावे ही युद्धिमात् अद्या विश्वामित्ररूपीने पोर तप करून मिळविली
आहे, म्हणून सर्व मनोरथपूर्तीकरिता त्या गायत्रीमंत्राचे हवन व जप नित्य
करावा. ही गायत्री विपरीत असरानी म्हणून जप केला असता क्षुपशाचा
माद होतो. अभिचार म्हणजे जाग्नमारण व उच्चाटन या कर्मात ही
गायत्री अशराच्या व्युत्पन्नाने म्हणजे अवश्य आहे. ब्रह्मपुराणात असे
सांगितले आहे की, हवनात द्रव्य सामितले नसल्यास, आज्य घ्यावे म्हणजे
केवळ आज्याने हवन करावे. सर्व ठिकाणी तिलद्रव्याचा होम प्रशस्त आहे.
कारण तो सर्वपापनाशक होय असे पिण्णुधर्मोत्तरपुराणात पंचन आहे
शातातपःकृति म्हणतो, कृच्छ्र, अयुत १०००० गायत्रीजप, वेदपारायण व
सहस्रसंख्याक तिलहोम या चार गोष्टी समसमान आहेत. म्हणजे या प्रत्येक
क्रियेचे एक पापनाशक आहे. उपर्युक्त शातातपाचे बचनात जो कृच्छ्रशब्द
आहे तो प्राजापत्यकृच्छ्र या अर्थाने आहे. इतर प्रत्येक त्याचा अर्थ-
चाद्रायणकृच्छ्र असा करतात. याप्रमाणे कमलाकरभट्टकृत वेदपारायणविधि
समाप्त काला याप्रमाणे चरणव्यूहाच्या प्रथमखण्डाने भाष्य यथामति विधे
श्रवाच्या रूपेने समाप्त झाले. येथे चरणव्यूह प्रथमखण्डभाष्यभाषांतर समाप्त.

(चरणव्यूहद्वितीयखण्डः)

॥ यजुर्वेदवर्णनम् ॥

॥ अथ यजुर्वेदखण्डः ॥

यजुर्वेदस्य पङ्क्तिविभेदा भवन्ति । तत्र चरकानाम् द्वादश भेदा भवन्ति, चरका आह्वरकाः कट्याः प्राच्यकटाः कपिष्ठलकटाश्चारा-
यणीया चारायणीया चार्तान्तवेद्या श्वेताश्चतरा औपमन्यवः पाताण्ड-
नीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानाम् पङ्क्तिभेदा भवन्ति,
मानवा वाराहा दुन्दुभाश्छागलेया हारिद्वेद्या श्यामायनीयाश्चेति ।
तेषां अध्ययनम्—

द्वे सहस्रे शतं न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।

ऋगणः परिमद्ख्यातस्ततोऽन्यानि यजुंषि च ।

अष्टौ शतानि सहस्राणि चाष्टाविंशतिरन्यान्यधिकश्च पादमेत-
त्प्रमाणं यजुषां हि केवलम् सवालखिल्यं सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गु-
णम् । तत्र तत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्त्यौखेयाः स्याण्डिकेया-
श्चेति । तत्र स्याण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति । कालेता व्याध्यायनी
हैरष्यकेत्री भारद्वाज्यापस्तम्बी चेति । तेषामध्ययनमष्टौशतयजुः
सहस्रान्यधीत्य शाखापाठो भवति, तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पद-

पारो भवति, तान्येव विगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति, पडङ्गान्यधीत्य पडङ्गविद्भवति ।

त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।

यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति पडङ्गानि ।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं जुष्टनिरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा ग्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषाधर्मो मीमांसान्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि । तत्र परिशिष्टानि भवन्ति, उपज्योतिषं साहचर्यं यूपलक्षणं, छागलक्षणं प्रतिज्ञाऽनुवाकसङ्ख्याचरणव्यूहश्चादृक्-स्यशुल्बकानि पार्षदमृग्यङ्गुलीशूराणं प्रवराध्यायोक्त्यशास्त्र-क्रतुमङ्ख्या निगमा यज्ञपार्यहोत्रकं प्रसन्नोत्थानं कूर्मलक्षणा-मित्यष्टदश परिशिष्टानि भवन्ति । तत्र कठानां, योगा येन विशेष-स्त्वत्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यवाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति जाबाला चौद्धायनाः काण्वा माध्यन्दिनेयाः शफियास्तापनीयाः कपोलाः पौण्डरवत्सा आचटिकाः परमाचटिकाः पाराशरा वैणेयाः वैधेया अद्धा चौधेयाश्चेति । तेषामध्यनं सौत्तिकं श्रवचनीयश्चेति ।

मन्त्रब्राह्मणकल्पानामङ्गानां यजुषामृचाम् ।

पण्णां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्नमुच्यते ॥ १ ॥

भाष्यम्— अथ द्वितीयखण्ड व्याख्यायते— यजुर्वेदस्य पङ्क्तिर्भेदा भवन्ति अत्र शाखाभेदो ग्राह्यः । पदं अर्शोतिर्भेदा इत्यर्थः । तत्र चरकानां द्वादश भेदा भवन्तीति स्पष्टार्थः । ते के भेदा ।

चरकाः आह्वरकाः कटाः प्राच्यदृष्टाः कपिष्ठलकटाः आरायणीया वारायणीया वार्तान्तरेयाः श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति । तत्र मैत्रायणीयानां पदभेदा भवन्ति । मानरा दुन्दुमा वाराहका छागलेया हारिद्वेया (इयामा) इयामायनीयाश्चेति ।

इति पदं मैत्रायणीयशाखागणा इत्यर्थः । मैत्रायणीयातां कोषितु सप्तभेदा भवन्ति इति वदन्ति । 'इयामा' इत्याधिकं तदधिकमेव । मैत्रायणीयस्तु याज्ञसनेष्वेवैवदध्यायी । मानवं कल्पसूत्रम् ।

तेषामध्ययनमष्टोत्तरशतं यजुः सप्तस्राव्यधीत्य शाखापारो भवति । तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशत् अध्यायाः । अष्टशताधिकसहस्रमना इत्यर्थः । तान्येव द्विगुणान्वधीत्य पदपारो भवति । द्विवारपठनात् पदपारायणफलम् भवतीत्यर्थः । तान्येव त्रिगुणान्वधीत्य क्रमपारो भवति । त्रिवारपठनात् क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः । पदक्रमाध्ययनं पृथक् न भवतीत्यर्थः ।

भाष्यार्थः — यजुर्वेदाचे ८१ भेद आहेत भेद या शब्दाने शाखाभेद हा अर्थ घ्यावा त्याच चरकाचे १२ भेद—त्यानी नावे १ चरक, २ आह्वरक, ३ कट, ४ प्राच्यदृष्ट, ५ कापिष्ठलकट, ६ आरायणीय, ७ वारायणीय, ८ वार्तान्तरेय, ९ श्वेताश्वतर, १० औपमन्यव, ११ पाताण्डनीय, १२ मैत्रायणीय मैत्रायणीयशाखेचे भेद ६ १ मानव, २ दुन्दुम, ३ हारिद्वेय, ४ वाराह, ५ छागलेय (एनेय) ६ इयामायनीय असे हे मैत्रायणीय शाखागण (भेद) आहेत.

स्तियेक मैत्रायणीय शास्त्रेचे सात भेड मानतात. त्यांच्या मते 'श्यामा' हा आघक आहे, पण तो सरोवर आघकच आहे. मैत्रायणीय शास्त्रेचा मनुष्य वाजसनेय वेदाचे अभ्ययन करणाराच असतो. मानव हे त्याचे वस्मयून म्हणजे धीतूच होय. त्याचे उद्दिता-वस्माने मन्त्र ११०८ आहेत त्याचे ४१ अध्याय देले आहेत. सहितामन्त्राचे दोन वेळ पठन केले म्हणजे तो वैदिक 'पदपार' या संश्लेष योग्य होतो तीन वेळ पठनाने त्याचा 'क्रम-पार' ही सहा मिळते तात्पर्य, या शास्त्रेक अनुक्रमे पठ व क्रमपारायण केल्याचे फल मिळते कारण त्याचा (मैत्रायणीयाचा) पदक्रमानुषयन साहतेहुन वेगळे नाही

भाव्यः—पडंगान्वधीन्य पडंगरिद्ध भवति । ता दिक्षा फल्पो व्याकर्तुं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिर्त्यगानि भवन्ति ।

भाच्य-उदीच्यनैर्ऋषेण तिस्रपु दिक्षु वाजसनेय-वेदोत्पत्तिरेकं यदयाम् । इतर देशेषु वेदशास्त्रयोर्विभाग उच्यते । तत्र-विधाहे सोमे धाजे च अभ्याधाने तथेव च । एते स्वजा-तिभिः कुर्यादन्यथा पातितो भवेत् । महारण्ये-पृथिव्या मध्यरेखा च नर्मदा परिकीर्तिता । दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखावेदाश्च उच्यते ॥ १ ॥ नर्मदा दक्षिणे भागे आपस्तव्याश्वलायनी । राणायनी विण्डला च यज्ञकन्याविभागिनः ॥ २ ॥ माध्यादिनी सांख्यायनी, कांश्चमी शौनकी तथा । नर्मदोत्तरभागे च, यज्ञकन्याविभागिनः ॥ ३ ॥ तुंगा रुष्णा तथा गोदा सत्यादिशिखराद्यधि । आ आन्ध्रदेशपर्यन्त, यद्वृषश्चाश्वलायनी ॥ ४ ॥ उत्तरे सुमेरे देशे वेदो यद्वृष इरितः । कौपीतकी ब्राह्मण च शाखा सांख्यायनी स्थिता ॥ ५ ॥ आधादि-दक्षिणाम्नेयी गोदा सागर आवाधे । यजुर्वेदस्तैत्तिरीय आपस्तवी प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥ अथर्ववेदोऽहोतृणा सन्नि सूत्राण्यनेकशः । यत्रास्ति योनिर्ऋषयः सूत्रज्ञातफलान्वितः ॥ ७ ॥ सत्यादिपर्यन्तांभा-

दिशां नैऋत्यसागरात् । द्विरप्यकेही शाखा च पशुंरामस्यसन्निधौ ॥
॥८॥ मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्जर देशत । व्याप्ता वायव्यदेशाच्च
मैत्रायणी प्रतिष्ठिता ॥ ९ ॥ खंगवगकल्लिमश्च कानीनी गुर्जरस्तथा ।
वाजसनेयी शाखा च माध्यंदिनी प्रतिष्ठिता ॥ १० ॥ ऋषिणा याङ्ग
चल्स्येन सर्वदेशेषु विधुता । वाजसनेयवेदस्य प्रथमा काण्व-
संज्ञका ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ — सहा जगाचें अध्ययन करून, वैदिक पद्धतता होतो
तीं वडमैं कोणती ? शिक्षा, ज्यानिच छंद, व्याकरण, (अणध्यायी) कल्प,
(श्रौत व एवमुक्त) व निरुक्त अर्शी सहा आहेत. पूर्व, उत्तर व नर्म प
या तद्वेत्त, वाजसनेय शास्त्रेचे कोळ आहेत व त्याचे अंद १५ आहेत
पूर्वोक्त तीन दिशात, वाजसनेय वेदाची उपत्ति कशी झाली ही गोष्ट पुढ
सांगण्यात येईल. येथ व इतर देशात कोणत्या वेदाची कोणती शाखा आहे,
की जिचा परस्पर यज्ञकन्यासमप आहे याचा विभाग मागतों. विवाह,
सोमयज्ञ, आहु व अग्न्याधान या कर्मांत त्या वाजसनेयानीं स्वजातीशीं
समव कराया नाहीं तर ती पवित्र होतो, असें वचन आहे. शिक्षाय महार्णव
प्रथात पुढील वचन आलेली आहेत ' भारतर्ष ' या सज्ञेनें प्रसिद्ध
असलेल्या भूभागातून मध्यभागी नर्मदा नदी वहात अवल्ल्यामुळें तिला
' वृष्णीची मध्यरेखा ' म्हणें अर्थांनें मध्यरेषेच्या दक्षिणेत्तर भागात
चार वेदाच्या कोणकोणत्या शाखा अस्तित्वात आहेत, कीं ज्याचा परस्पर
समव प्रियाहादि कर्मांत होतो, ते मागतों. मध्यरेषेच्या म्हणने नर्मदेच्या
दक्षिणेस यज्ञवेदाची आपस्तनी, ऋग्वेदाची आप्तलायनी, सामवेदाची
रागायनी व अथर्ववेदाची पिप्पला या चार शाखा असून, त्या शाखांन
अध्ययन करणारात परस्पर यज्ञप्रियाहसमव होतो. नर्मदेच्या उत्तरेष माध्य
दिनी, सारण्यायनी, कौशुमी व क्षौनरी ह्या चार शाखा अनुक्रम यज्ञवेद,
ऋग्वेद, सामवेद व अथर्ववेद याच्या असून त्याचाही परस्पर समप (यज्ञ,

विवाह इ कर्मोत) आहे स्याद्विशिष्टरापासून कृष्णा, दुग्धमद्रा व गोदावरा यांचे तीर्ती आप्र देशपर्यंत (तैल्गण) श्यामल व आभूलायन या दोन शाखा आहेत नर्मदच्या उत्तरेस गुजरा देशात ऋग्वेदच आहे त्याची तिन्हा साल्पायनी शाखा व कौपीतही शाखा आहे आप्रापासून दक्षिण देशात आमसीपडे अष्टलेल्या देशात गोदासगरापर्यंत यजुर्वेदाचा तैत्तिरीय व आपस्तनी शाखा आहे अप्ययु, उद्गाता व होता यांचीं कर्म सांगणारी मूर्धे आहेत जेथे ज्याचा परस्पर विवाह व यज्ञसंघ होतो तेथे त्या लूकाचे ज्ञान संपन्न आहे सहाद्रीपासून नैऋत्येस अष्टलेल्या समुद्रापर्यंत परशुराम क्षेत्राचे सन्निध हिरेष्यवेदी शाखा आहे मयूरधर्मापासून गुजरातच्या सर हरीशयेतो मैत्रायणी शाखा असून वाफस्परादीपर्यंत तिचा प्रसार आहे अग (बिहार) वग (बंगाल) दक्षिण (ओरिसा) कानीन (गोंड) व गुजरात देशात याज्ञिकेय वेदाची मायदिनी शाखा आहे याज्ञिकत्वाने शुद्ध यजुर्वेदाची जी प्रथम वर्णनाशा तिचा सर्व देशात प्रसार जेला

भाष्यम्:— यासशिष्यो वैशम्पायनो निगदाख्य यजुर्वेद पठित्वा शिष्याश्चकार तच्च भागयते । वैशम्पायनाशिष्या वै धरका ष्यर्षयोऽभवन् । यशोरुर्गृह्णन्त्याह दपण स्थगुरोर्मतम् ॥ १ ॥ याश्व-
धन्पयश्च तच्छिष्य आह्राहो भगवन् कियत् । धरतिनाल्पसाराणां धरिष्येऽहं शुद्धधरम् ॥ २ ॥ इत्युक्तो शुक्लरण्याह कूपितो याज्ञिकं स्वधा । विप्रायमन्त्रा शिष्येण मर्द्यतीति स्वजाभिवृत्ति ॥ ३ ॥ देवरात सुतमसोऽपि च्छर्दिष्या यजुषा गणम् । ततो यतोऽप्य मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥ ४ ॥ यजुषि तित्तिरा भूषा ततोऽनुपतयाददु । तैत्तिरीया इति यजु शाखा आसन् सुपेशला ॥ ५ ॥ याज्ञिकवक्ष्य-
स्ततो मह्यं च दस्यधिगयेपयन् । गुरोर्गविद्यमानानि सुपतस्पेऽर्क-
मीधरम् ॥ ६ ॥ याज्ञिकवक्ष्य उवाच- 'ॐ नमो भगवते आदि-
त्याय' इत्यारम्भ... .. 'अथातपामयजुषाम उपस्रामि'
इत्यन्तं तुलाय । एव स्तुतः स भगवान् याज्ञिकरूपधरोऽस्ति । यजु-

प्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥७॥ यजुर्मिरकरोच्छाखा दश-
पञ्चचतुर्विंशुः । जघृहूर्ध्वजसन्त्यस्ताः काण्वमाभ्यंदिनादयः ।

भाष्यार्थः— आता प्रसंगवशात् शुक्लयजुर्वेद कसा उत्पन्न झाला तें सांगतो. व्यासशिष्य वैशंपायनाने निगदाख्य यजुर्वेदाचे अध्ययन करून शिष्य केले. याने वर्णन पुढीलप्रमाणे श्रीमद्भागवतांत आहे. वैशंपायनाचे ‘चरकाव्ययु’ शिष्य होते. त्यांनी गुरुची प्रशंसल्या नष्ट करणारे मत केले तेव्हां वैशंपायनाचा शिष्य याज्ञवल्क्य गर्वाने पुढे येऊन म्हणाला, ‘गुरुजी, हे शिष्य दुसळे आहेत. त्यांच्या मताचरगाने काय होणार ? यास्तव तुम्ही सांगितलेले हे कठीण मत मीच करतो.’ ही त्याचा गर्वोक्ति ऐकून वैशंपायनास राग आला व तो म्हणाला, ‘पुढे तुझा सर्वध. तूं येथून चालता हो. माझा शिष्य असून माझाशाचा अपमान केलास त्या अर्धा माझ्यापाशीं जें शिकलास तें सर्व टाकून दे !’ याज्ञवल्क्य देवराजमुनीचा पुत्र होता. त्याने गुरुच्या आशेनुसार सत्काल यज्ञःसंहिता ओकून टाकली व तो तेथून निघून गेला. तो गेल्यावर कर्णाने यज्ञःसंहितेची टाकून दिलेली सर्व वचने पाहिली. त्याच्याशिष्यांनी कर्णास लोभ वाटला. त्यांनी तत्तिरी पर्याची हने पडून ती घेतली. त्यामुळे त्या सुंदर तैत्तिरीय शाखा झाल्या. शौनस्मने, याज्ञवल्क्य तेथून गेल्यावर वेदमंत्रांचा शोध करूं लागला. त्याला आपल्या गुरुजवळ नसलेले असे नवीन वेदमंत्र पाहिजे होते. त्यासाठी त्याने सूर्याची उपासना केली. याज्ञवल्क्याने ‘हे भगवन् सूर्यनारायण, तुला नमस्कार असो’ असा आरम्भ करून पुष्कळ स्तुति केली व शेवटी म्हणाला, ‘मी तुझ्या चरणाला शरण आर्दे. करिता कोणाच्याही तोंडीं राहून शिळे झाले नाहीत असे नवीन यजुर्मंत्र मला पाहिजेत.’ सत म्हणाले शौनका, याप्रमाणे याज्ञवल्क्याने सूर्याचा स्तव केला असतां तो प्रसन्न झाला व त्याने वार्त्ताचे म्हणजे षोडशाचे रूपाने त्या ऋषीला नवीन असे यजुर्मंत्र दिले. त्या समयें याज्ञ-

केल्याला जे यजुर्वेद मिळाले त्याच्या त्याने (१५) पंधरा शाखा केल्या. त्या शाखांना वाजसनेयी शाखा म्हणतात त्याचा काण्व, माध्यदिन इत्याद कांभी स्वीकार केला.

भाष्यम्— इत्यादि-ग्रंथपर्यालोचनया यजुर्वेदत्यागानंतरं देवरातसुतंन अग्राहणत्वमभिया स्तुतेन सूर्येण वाजिरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा सन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनेयी संज्ञाः । शास्त्रारण्डत्वपरिहाराय चातुर्वेदत्वसंख्यासंरक्षणार्थं च वाजिरूपेण सूर्येणायातयामाणि यजुर्वेदि मुनये वृत्तानि । तैर्वजुर्भि-
रुपरतैः समुनिस्ताः वाजसनीः पञ्चदशशाखा अकरोत् । तस्माच्च मुनेः सकाशात् काण्वमाध्यदिनादयः अध्ययनं चक्रुः । ते पञ्चदश भवन्ति ।

भाष्यार्थः— परीत प्रथाचा विचार करिता यजुर्वेद टाकल्यानंतर देवरातपुत्र याज्ञवल्क्याने आपणास अग्राहणत्व येईल या मीर्णाने सूर्याचे स्तवन केले. तेव्हा घोड्याच्या रूपाने 'वाजेभ्य' म्ह. मानेवरच्या केशा-
पासून वाजेन म्हणजे वेगाने टाकल्या म्हणून त्या शाखांना वाजसनेयी शाखा हें नाव प्राप्त झाले. शास्त्रारण्डत्वदोष टाळण्याच्या निमित्ताने च वेदांची चार ही संख्या संरक्षण व्हावी म्हणून वाजिरूप सूर्याने चर्चा कोणता ठाऊक नसलेले म्हणूनच नदीन (अयातयाम्) बांधे यजुर्वेद याज्ञवल्क्यमुनीला दिले. त्या मिळाले-या भवानी त्याने पंधरा वाजसनेयी शाखा केल्यानंतर काण्व, माध्यदिन इत्यादींनी अध्ययन केले, त्या शाखा पंधरा आहेत.

भाष्यम्— अथ प्रसंगाच्चतुर्वेदस्य शास्त्राप्रणयनविचारः किञ्चिदुच्यते । तत्र यजुर्वेद एव प्रथमः । तथा च विष्णुपुराणे । एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् इति । यज्ञोपयो-
गित्वरूपयोगात् सर्वोऽपि वेदो यजुर्वेद इत्युच्यते । यजुर्वेदस्य

शास्त्रामेवै सविस्तरमाह — यदुर्वेदनरो शाखा सप्तविंशन् महा
मुने । वैशपायननामाग्नौ व्यासशिष्यश्चकार वे ॥ १ ॥ शिष्येभ्य
प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुस्मात् । याज्ञवल्क्यपस्तु तस्याभूद्वज्र
रातसुतो द्विज ॥ २ ॥ शिष्य परमचर्मशो गुरुदृष्टिगत सदा ।
ऋषिर्योय महामेरो समाजे नागमिष्यति ॥ ३ ॥ तस्य वै समरा
त्रास्तु ब्रह्महत्या मरिष्यति । पूर्वमेव मुनिगणे सप्तयो य कुर्यो
द्विज ॥ ४ ॥ वैशपायन एकस्तु त व्यतिक्रान्तवास्तदा । स्वर्गोय
बालक सोऽथ पदाष्टुपप्रधानयत् ॥ ५ ॥ शिष्यानाह स भो शिष्या
ब्रह्महत्यापह प्रतप्तम् । चरन् च मरुते सज न विजार्पमिदं नथा ॥ ६ ॥
अथाह पातवस्त्वयस्तु किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः । क्लेशितैरुपतेजोभिश्च
रिष्येऽहमिदं मतम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ — आता प्रसंगाने यदुर्वेदशास्त्राया रचनया थाडा
विचार सागतो प्रथम यदुर्वेदना हाता विष्णुपुराणात एरुच यदुर्वेद चार
प्रकारानी कल्पिला असे म्हटले आहे कारण सर्व वेद यज्ञोपयोगी असल्या
मुळे त्यांना यदुर्वेद हा सहा होती आता यदुर्वेदाचा शाखाभद् सविस्तर
सांगतो व्यासशिष्य वैशपायनाने यदुर्वेदशास्त्राचा २७ शाखा करुपा आणि
शिष्यांना दिल्या त्यांनी यजुजमाने त्या ब्रह्म केत्या वैशनायनाशिष्य
याज्ञवल्क्य तस्मारातून अष्टत परम धर्म जाणकारा व गुरुदेवेत त पर असा
होता एके वेळी सर्व ऋषींनी विचार करून जसे ठरविले का, तेव्हापुढीस
आपला माठा समान भरवावा त्या वेळी ठरल्याप्रमाणे त्या समानात जो
कधि येगार नाही त्याला सात दिवसातच ब्रह्महत्या घडेल या नियमाने
एकल्या वैशपायनाने उडवून केले त हा कन्यापक्षयोगाने सात दिवसाचे
भातच त्याचा भाचा त्याच्याच पायांनी फिरवून नेला व त्यामुळे त्याच
ब्रह्महत्या लागली म्हणून त्यान आपल्या सज शिष्यांना ब्रह्महत्यानाशक मन
करण्याची आज्ञा केली तेव्हा याज्ञवल्क्य पुढे वेळून म्हणाला, ' या निस्तज
मानगना व्यर्थ यज्ञ देण्यात काय अर्थ ? मी हें मत करतो

भाष्यः— ततः कुक्षो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यम् महीमुनिम् ।
 मुख्यतां यत्प्रयाचीतं यस्मै विप्रवमानक ॥ ८ ॥ निस्तेजसो वद-
 स्येनान् यत्नं ब्राह्मणपुंगवान् । तेन शिष्येण नार्योऽस्ति ममाज्ञा-
 भंगकारिणा ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् ॥
 ममाप्यलं त्वयाघातं यन्मया तदिदं द्विज ॥ १० ॥ पराशर उवाच ।
 इत्युक्तो रुचिरास्कानि स्वरूपाणि यजुंषि सः । उद्गयित्वा ददौ तस्मै
 ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥ ११ ॥ यजुंष्यथ विसृष्टानि याउवस्वयेन
 वै द्विज । जगृह्स्तिष्ठिरा भूत्वा तैत्तिर्यास्तु ततः स्मृताः ॥ १२ ॥
 ब्रह्महत्याघातं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः । चरकाभ्यवस्ते तु
 चरणा मुनिसत्तम ॥ १३ ॥ याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः
 तुल्य प्रवतः सूर्यं यजुंष्यभिलषंस्ततः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थः— 'गुरु रत्नायुतं भूगले, ' नृ माह्वणाचा अपमान करगारा
 आदेव. कारण या भेड माह्वणाचा त् निस्तेज म्द्वयोव तर माहा आसाभग
 करणान्धा शिष्याचा वाय उपयोग ? तेहा माह्वणापायुन केलेले अप्यवन
 दवून दे ! ' तेहा याज्ञवल्क्य म्द्वगाला, ' गुरो, मी तुमच्या ठिकाणी अव-
 नेल्या मर्ताने असे म्हणालो. असे अगता तुम्ही रागायला तर तुमच्या-
 पायुन केलेले अप्यवन सनादी नसो. ' पराशर म्हणाले, असे सोडून त्याने
 रत्नाने भरलेले असे मूर्तिमन्त यजुर्मन्त्र ओडून दाखले च तो निघून गेला.
 याज्ञवल्क्याने ओडून दाखले ते यजुर्मन्त्र कर्पाणा ब्राह्मणापासने घेने अनुदित
 पाटने म्हणून त्यांना तित्तिरीकपाच्या रूपाने पुन घेतले म्हणून ते तैत्तिरीय
 झाले. वैशंपायनाने सांगितलेल्या (याज्ञवल्क्यतैत्तिरीक) ज्या शिष्यांनी
 ब्रह्महत्यापादाह्वणाचे जाचरण केले ते ' चरकाप्ययुं ' झाले. हे मैत्रेया,
 नगर याज्ञवल्क्यानेही प्राणायामावर होऊन उद्ग रीतीने यजुर्मन्त्र (वैश-
 पायनगुरुजवळ नमलेले) मनादन करण्याच्या इच्छेने गूढांची स्तुति केली.

भाष्यः— याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सवित्रे द्वाराय मुक्ते-
रमिततेश्चसे । ऋग्यजुःसामरूपाय तपोधामात्मने नमः ॥ १५ ॥
इत्यादि । पराशर उवाच इत्यन्तां स्तुतिं कृत्वा । इत्येवमादिभि-
स्तेन स्तूयमानः स वै रविः । वाजिरूपधरः प्राह त्रियतामभिषा-
ञ्छितम् ॥ १६ ॥ याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् ।
यजूर्पि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥ १७ ॥

भाष्यार्थः—वाजवल्क्य गद्यात्, 'मुक्तीचै द्वार, अमित तेजस्वी
व ऋग्यजुःसामरूपी, दक्षय्यी सूर्या, दुग्धनमस्कार भगो' इत्यादि पारा-
शर्यचनार्थतः स्तुतिं केली. "नमः सवित्रे" इत्यादि श्लोकांती स्तुति
केली अमतां सूर्याने प्रसन्न होऊन घोडवाच्या रूपाने 'वर माग' असे म्हणेल.
तेव्हा याज्ञवल्क्याने सूर्याने नमस्कार करून "माझ्या गुरूजपळ नसलेले
(भयानशम) भगने यजुर्मन्त्र मला दे' असे म्हणेल.

भाष्यः— पराशर उवाच— एवमुक्ते दंदी तस्मै यजूर्पि
भगवान् रविः । अथातयामसेहानि यानि वेत्ति न तद्गुह्यम् ॥ १८ ॥
यजूर्पि धैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम । वाजिनस्ते समाख्याताः
सूर्योऽथः सोऽभवद्यतः ॥ १९ ॥ शास्त्रामेशस्तु तेषां वै दश पञ्च च
वाजिनाम् । कण्वाद्यास्तु महाभागा याज्ञवल्क्यप्रशस्तिताः ॥ २० ॥
तद्गुरुर्यशम्पायनो यानि न वेत्ति तेषां व्यासेनानुपदिष्टत्वादिति
भावः । वाजिनः समाख्याता वाजिरूपसूर्यप्रोक्तसंहिताध्यायित्वात् ।
इति वाजसनेय्यवेदोत्पत्तिः ।

भाष्यार्थः—तेव्हा सूर्याने व्यासाने वेदपावनकधीला न सांगित-
लेले म्हणून त्यांना टाकून नसलेले असे यजुर्मन्त्र दिले. त्या मंत्रांचे अव्ययन
करणे 'वाजी' झाले. कारण ते मंत्र सांगतांना एव घोडा झाला होता.
त्या वाजींचे काण्वादि १५ भेद याज्ञवल्क्याने प्रसिद्ध केले. याप्रमाणे दुर्ग-
यजुर्वेदाची उत्पत्ति झाली.

भाष्यः— 'काण्डाः माध्यन्दिनाः शाफेयाः स्थावायनीयाः कापालाः पौडरवत्सा आद्यटिकाः परमाद्यटिकाः पाराशर्या वैधेया घणेया औधेया गालया वैजयाः कात्यायनीयाश्चेति' (पञ्चदश शास्त्रा इत्यर्थः ।)

'प्रतिपदमनुपदं, प्रतिपदे अनुपदं अल्पपदं कर्तव्यमित्यर्थः । छन्दः, छन्दोरत्ताकरादि । भाषा शब्दपरिभाषा । धर्मः धर्मशास्त्रं मिताक्षरादि । मीमांसा प्रसिद्धा । न्यायस्तर्कः न्यायशब्देन काणाद-सूत्रम् । तर्कशब्देन गौतमसूत्रम् इति पटुपांगानि । उपज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रम् । सांगलक्षणं सामुद्रिकादि । (यूपलक्षणं उगलक्षणं च यज्ञे प्रसिद्धम्) । प्रतिज्ञासूत्रम् खण्डव्यात्मकम् । अनुवाकाध्याय । वेदशास्त्रापरिज्ञानार्थं खरणव्यूहसूत्रम् । धादसूत्रम् भववण्डा-त्मकम् । धौतयशार्थं मंडपरचनात्मकं शुल्बसूत्रम् । पार्षदपरिशिष्ट-सूत्रम् । ऋग्यजुर्निर्णयार्थकं क्रम्यजुःपरिशिष्टसूत्रम् । इष्टवापूरण-परिशिष्टसूत्रम् । गोश्रमवरनिर्णयार्थः प्रश्नारध्यायः । उक्थशास्त्र-परिशिष्टम् । ऋतुसंख्या । निमग्न यज्ञार्थं हौत्रकं प्रसवोत्थान कूर्मलक्षणपरिशिष्टपञ्चकम् । यज्ञेषु प्रसिद्धम् । पतानि परिशिष्टानि अष्टादशसंख्याकानि कात्यायनमदार्पिप्रणीतानि ।

भाष्यार्थः — काण्ड, मापदिन इत्यादि वा पथरा छारमर्ची नार्गे आरेत. प्रत्येक उपानसङ्ग पदाच्या मार्गे 'अनु' म्हणजे अन्य पद ठेवावे. उदाहरण, अनुच्छद, अनुभाषा इत्यादि छद म्हणजे उदोरत्ताकर वगैरे. भाषा म्हणजे शब्दपरिभाषा. धर्म म्हणजे मिताक्षरादिधर्मशास्त्र. मीमांसा पूर्वमीमांसा (जैमिनीवृत्त १२ अध्याय) न्याय म्हणजे काणादसूत्र. तर्क म्हणजे गौतमसूत्र. अशी सदाउपार्गे आहेत १. उप-वेतिव म्हणजे वेति - शास्त्र, २. सांगलक्षण म्हणजे सामुद्रिक इत्यादि (यूपलक्षण व उगलक्षण यज्ञात प्रसिद्ध आहेत) ३. प्रतिज्ञासूत्र म्हणजे तीन ४ अनुशास्त्रावाच ५ खरण व्यूह (वेदशास्त्र शास्त्राने ज्ञान होण्यासाठी) ६. धादसूत्र नवपद.

७. श्रौतयज्ञमठपरचनाकरण्यासाठी शुक्लसूत्र ८ पार्षदपरिशिष्टम्.
 ९. ऋग्वेद य यजुर्वेदनिर्णयाकरिता ऋग्वेदः परिशिष्टम्. १०. इत्या
 पूरणपरिशिष्टम्. ११. गोत्रप्रवरनिर्णयार्थ प्रवराध्याय. १२. उक्ता
 शास्त्रपरिशिष्ट १३. ऋतुमय्या १४ निगम, १५. यजुषार्थ, १६ हौत्रक.
 १७. प्रसवोत्थान च १८. कूर्मलक्षण अशी अठरा परिशिष्टे कात्यायन
 महर्षिनी लेहिली आहेत (हे मायातर श्रीरामानुजित अतन्नेल्या पाठा ,
 प्रमाणे आहे)

भाष्यः— हे सदस्ये शते न्यूनं मंत्रे वाजसनेयके । इत्यु-
 क्तमेतत्सकलं सशुक्रियम् । ग्रंथाश्च परिसंख्यात ब्राह्मणं च चतुर्गु-
 णम् ॥ वाजसनेयके वेदे त्वयश्चाधिकसहस्रमंत्राः इत्यर्थः । सकलं
 एतत् सशुक्रियं (' कचं चाचं ' इति पद्द्विंशदध्यायोक्तचतुर्भि-
 र्द्वयमकसहितम् । मध्याह्ने शुक्लवर्णेन सूर्येण दत्तं स शुक्लयजु-
 परिसंख्यात इत्यर्थः । वैशेषक्रमेण चतुर्विंशत्युक्तपौर्णिमाग्रहणात्
 शुक्लयजुः । प्रतिपदायुक्तपौर्णिमाग्रहणात् कृष्णयजुः इति वा (कर्त्-
 संख्या पञ्चविंशत्युत्तरेकोनविंशति. १९२५ खिलमत्राः ' सप्तविं-
 शति पद्द्विंशत्यध्यायोक्ता । यजु संख्या अष्टाविंशत्युत्तराष्टशता-
 षष्ठौ सहस्राणि) ब्राह्मणं च चतुर्गुणं ' वेदचतुर्गुणं शतपथब्राह्मण-
 मित्यर्थः । यजुर्वेदतरोरासन् शाखा एकोत्तरं शतम् । तत्रापि च
 शिवाः शाखा दशपञ्च च वाजिनम् ॥ तत्रापि सूर्या विज्ञेया
 शाखा या कण्यसंशिका । इति अयान्तरे ।

भाष्यार्थः— वाजसनेयी वेदात १९०० (२०००-१००) मन्त्र
 आहेत. ते सर्वे सशुक्रिय आहेत. सशुक्रिय म्हणजे शुक्लयजुर्वेदाच्या ३६ व्या
 अध्यायात ' कचं चाचं ' इत्यादि चोवीस क्रमासहित म्हणजे १९२५
 आहेत. त्या वेदात शुक्लयजु म्हणण्याची वारंवे दोन. भाष्यान्वयाची न्यूनता
 दिा. हे एक च दुसरे त्यांना उपवर्गानाटी चतुर्विंशत्युक्त पौर्णिमा सांगि-

तली आहे हे दोय. ज्या शास्त्रीयाना उपाक्रमांसाठी प्रतिनदायुक्त पौर्णिमा
प्यावी असा आदेश आहे ते 'वृष्ययज्ञ' होत. ग्रंथान्तरीं यजुर्वेदरूप
वृक्षाच्या शाखा १०१ आहेत त्यापैकी बाजीच्या १५ शाखा कल्याण-
कारक असून त्या शाखेंत 'कण्वशाखा' प्रथम म्हणजे मुख्य सांगितली आहे.

भाष्यः— तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्ति । औल्या
खाडिकेयाश्चेति । खाडिकेयानां पञ्चभेदा मवन्ति । आपस्तंबी
बौधायनी सत्यापादी हिरण्यकेशी औधेयीचेति । तेषामध्ययन-
परिमाणम् । काढास्तु सप्त विधेयाः प्रश्नाश्चमधिक्यक्राश्चतुः ॥
घन्वार्तिशतु विधेया अनुवाकाः शतानि षट् ॥ १ ॥ एकपञ्चाशद्-
भिकाः संप्या पञ्चाशदुच्यते । द्विसहस्रं चैकशतमष्टानवति
चाधिका ॥ २ ॥ लक्षैरनु दिनवतिसहस्राणि प्रकीर्तितम् । पदानि
नवतिश्चैव तथैवाक्षर मुच्यते ॥ ३ ॥ लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि
शताष्टकम् । अष्टपष्टयाधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम् ॥ ४ ॥ काण्डा
७, प्रश्नाः ४४, अनुवाकाः ६५१, पत्राया २१९८, पदानि १९४०९०,
अक्षराणि २५३८६८ । शाखावाक्यान्ययुक्तानि सहस्राणि नवानि
च । चतुःशताम्यतीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते ॥ १ ॥ इति ब्राह्मणे
अष्टौ वाक्यसंख्या १९४८० । इति तैत्तिरीयानिगद्वेदाख्यसंख्योक्ता
इत्यर्थः ।

भाष्यार्थ — तैत्तिरीय शाखेने भेद दोन. १. औल्य, २. खाडि
केय खाडिकेयाचे भेद पाच. १. आपस्तंबी, २. बौधायनी, ३. सत्या-
पादी, ४. हिरण्यकेशी व ५. औधेयी असे आहेत. त्यांचे अध्ययनाचे
परिमाण पुढे दिल्याप्रमाणे आहे. काढ ७, प्रश्न ४४, अनुवाक ६५१,
पत्राया २१९८, षट् १९२०९०, अक्षरे २५३८६८. शाखणमयातीळ
आठ आठ वाक्याची संख्या १९४८०. वाक्यामार्गे तैत्तिरीय शाखेच्या
'निगद' वेदाची संख्या सांगितली.

भाष्यः—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विधेयोऽन्ये शास्त्रान्तराः स्मृताः ॥ मंत्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोः वेद इति संज्ञा। तदुक्तं ‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’ इत्यृक्शास्त्रीयप्रातिशाख्य भाष्यकारेणोद्धृतेन आपस्तम्बीय सामान्यसूत्रभाष्यकारेण कपर्दिना धूर्तस्वामिना च। तथा च सति मंत्रो नाम संहितामन्त्रः। तादृग्मन्त्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तद्ग्रे, ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयथाऽपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति स मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुण पठ्यते इत्यर्थः। एतादृशपठनं शाखायाः अध्ययनं स यजुर्वेदस्तच्च तैत्तिरीयशाखायामेषास्ति। तथाहि संप्रश्यामि “प्रजाऽब्रह्ममिह प्रजासोमानर्थाः” इति संहितामन्त्रः ॥ एतस्यैव ब्राह्मणं संहितायामेष तद्ग्रे एव संप्रश्यामि—“प्रजाब्रह्ममित्याह यावन्त एवेति” ब्राह्मणमित्युभयोरपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणितं पठनं भवति। एतादृशमुदाहरणान्तरमाह—“इमामगृभ्णन्शनानृतस्यपूर्वं आयुर्विबिधेषु” इति संहितामन्त्रः। एतस्यैव ब्राह्मणसंहितायामेष तद्ग्रे एव संहितारूपेण वर्तते तत्कथम्? इत्यपेक्षायामाह “इमामगृभ्णन्शनानृतस्येत्यध्याभिधानीमादत्ते” इति ब्राह्मणम्। अनेयोरपि त्रिगुणत्वेन पठनं “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वररास्तयः” इति त्रिगुणत्वेन पठनं भवति। एते त्रिगुणाः कस्यामपि शाखायां न भवन्ति किन्तु शाखासंप्रदायात्। एवमन्यानि यद्गुणि बाह्यानि सन्ति। अतः कारणाद् अन्यानि शास्त्रान्तराणि स्मृतानि। तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति। एतेषां शुद्धरूपयजुषां पठनं प्रवचनीयाः प्रतिवचनत्वेन च समाप्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

भाष्यार्थः—यजुर्वेदात्वे लक्षण संहितामन्त्र च ब्राह्मणमिभित्त जौ वेद तोच वृणयजुर्वेद मुख्य होव. इतर शुद्धयजुर्वेदादि शाखा होत ‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’ अर्धे करुशास्त्रीय प्रातिशाख्यभाष्यकार उच्यते.

चायं व आपस्तम्बसूत्रभाष्यकार कपर्दी व घृतस्वामी यांनी वेदांचे वर जे लक्षण सांगितले आहे त्याचें विवरण पुढीलप्रमाणें केले आहे. मंत्र म्हणजे संहितामंत्र आणि तया मंत्रासंहितेमध्येंच त्याच्याच पुढे त्याचा प्राक्षण म्हणजे त्या मंत्राचा कर्माभिषे विनियोग सांगणारें वचन या दोहोंचें संहिता, पद व ऋग्वेदाने त्रिगुणपठन म्हणजे अध्ययन ज्या शालेंत आहे तिला मुख्य यजुर्वेद असें मांव आहे. अशा प्रकारनें अध्ययन फक्त तैत्तिरीय शालेंतच आहे. त्याचें उदाहरण 'प्रजाअहमिहप्रजासो मानवीः' हा संहितामंत्र. त्यापुढेंच त्या मंत्राचा विनियोग सांगणारा प्राक्षण 'प्रजा-अहमिह्याह' हा आहे. या उभयांचें संहिता, पद, वचन या रीतीनें जें पठन तें त्रिगुणपठन होतें. अशाच रीतीचें दुसरे उदाहरण सांगतों— "इमामण्यन्नरक्षानामृतस्यपूर्वं आयुषि विदधेपु" हा संहितामंत्र व त्यापुढें संहितामंत्र संहितावृत्ताने प्राक्षण सांगितला आहे. तो कसा अशी आकाशा उत्पन्न होईल म्हणून सांगतों. "इमामण्यन्नरक्षानामृतस्येत्यत्राभिधानी-मादत्ते" हा प्राक्षण दिला आहे. तात्पर्य, संहिता व प्राक्षण या उभयांचेंही त्रिगुणत्वाने म्हणजे उदात्त, अनुदात्त, स्वरित या स्वरांत पठन हे त्रिगुण षोडशादी शालेंत नाहींत; कारण इतर शाखांचे प्राक्षणादि ग्रंथ गायारूप आहेत म्हणून त्या शाखा होत. या शुद्ध व सृज्य यजुर्वेदाचें अध्ययन प्रतिपत्तनीपावाने आर्षीपाठानेंच समाप्त होतें हा इत्यर्थ होय. उदाहरणार्थ अग्रेच नु प्राक्षनपः प्रगेप्याभि वृउहि हा प्रैव व अमिर्वृषाविजंयनत् ॐ प्रगय हे प्रतिपत्तन हे दोन्ही आर्षीपाठ होत.

भाष्यः—अन्यान्यापि पुराणवाक्यानि संगृहीतानि—मग्नि-
मीडे नमस्तुभ्यं इत्येत्योर्जे असत्तनुः । मग्नि सायादि पीतये शनो
देधीस्वरूपवान् ॥ १ ॥ इत्येत्योर्जे यजुर्वेदशब्दः पुरुष एव च । नमस्व
पूर्णमा सूर्य-उदयव्यापिनी तया ॥ २ ॥ संगृह्यमाणस्य यो वेदं
प्रतिषर्षे प्रतं घरेत् । यातयामनिवृत्त्यर्थं रुद्रस्य च विशेषतः ॥ ३ ॥

तस्योष्णिक् छंदलोमेषु गायत्री च त्वचा स्मृता । मांसिषु त्रिष्टुभं
विद्यात् अनुष्टुप् रुधिरः स्मृतः ॥ ४ ॥ अस्थिषु जगती चैव मज्जासु
पंचिके च । प्राणेषु वृद्धी छंदो यजुर्वेदस्य लक्षणम् ॥ ५ ॥ एतदर्थं
एतरेयश्रुतिः “शुक्लकृष्णकनीनिकेति” स यदि ह वाऽपि मृषा
वदति य एवमेतं छंदसां छंदस्त्वं वेद” इत्यन्तम् ।

भाष्यार्थः—दुस्तीं संप्रदितं केलेलीं पुराणवचनें अशीं आहेत.
‘अशिरीडे’, ‘इपेत्योजे’, ‘अग्र आयाहि’, ‘अंगोदेवी’ अशीं चार
वेदांचीं प्रतीकें देऊन तो वेद स्वरूपान् आहे, इतकेंच नव्हे तर तो
‘लसत्तनुः’ शोभिवंत शरीर धारण करणारा आहे. ‘इपेत्योजे’ हा यजु-
वेदसम्वत् पुरुषवाचकच होय. यजुर्वेदाच्या ‘यातयाम’ निवृत्तिसाठी या
वेदाचा संग्रह करणाऱ्यानें प्रतिवर्गी भागणमास उदयव्यापिपूर्णिमा या दिवशीं
मत (उपाकर्म) करावे या वेदपुरुषाचें सक्षण पुत्रीलप्रमाणे आहे. त्याचे
होम (सर्व शरीरावर असणारी हय) उष्णिक् छंद, त्वचा गायत्रीछंद,
मांस त्रिष्टुभं, अनुष्टुप् रुधिर, अस्थि जगती, मज्जा पंचिकछंद, प्राणाचे त्रिकाणीं
वृद्धीछंद आहे. याविषयीं एतरेय श्रुति आहे. ‘शुक्लकृष्णकनीनिकेति’ ।

भाष्यः—पुण्याहवाचने मंत्रान् प्रोक्षणे कंकणस्य च ।
समायां ब्रह्मयज्ञे च इपेत्योजे यजुः पठेत् ॥ १ ॥ शांलायनो ब्रह्म-
यज्ञे इपेत्योजे यजुः स्मरेत् । याते स्मार्ते च पूते च सर्वकर्मसु
योजितः ॥ २ ॥ ऋग्यजुःसामायर्वाश्च समायां कुण्डमण्डपे । ब्रह्म-
यज्ञे प्रतिसरे पठेद्दे स्यस्तिवाचने ॥ ३ ॥ अन्यत्र समुदायश्च प्राय-
श्चित्तसमासु ते । यजुर्वेदोपनिषदि मंत्राः शाकलकाः स्मृताः ॥ ४ ॥
उपादिष्टाः शौमकेन आत्मशिष्याय शाकले । तेषां शाकलमंत्राणां
यजुःसंज्ञा समीरिता ॥ ५ ॥ यस्य वेदे शाकलमंत्राः तेषां यजुःसंज्ञा
इत्यर्थः ॥ व्याख्या चरणव्यूहस्य यजुःघण्टस्य द्वे मया । विस्तां

रिता यथायुद्धि महोदेवप्रसादतः ॥ १ ॥ इति चरणव्यूहे द्वितीय-
खण्डव्याख्या समाप्ता । इति द्वितीयः यजुर्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थः—पुण्याहवाचन, कंठप्रोक्षण, सभा व ब्रह्मयज्ञ यांमध्ये
“इष्टेत्योजे” यजु म्हणावा. शांतावनाने ब्रह्मयज्ञांत ‘इष्टेत्योजे’ या
यजुचे स्मरण करावे. याला भौत, स्मार्त, पूत इत्यादि कर्मांत त्याचाच विनि-
योग सांगितला आहे. ऋक्, यजु, साम व अथर्ववेदाने सभा, कुण्डमंडप,
ब्रह्मयज्ञ, प्रतिसरबन्ध, पुण्याहवाचन व इतरत प्रायश्चित्त घेऊन कर्मांत
म्हणावयाचे संव यजुर्वेदाच्या उपनिषदांत सांगितलेले आहेत. म्हणून त्या
शाकलमंत्रांना “यजु” असं नांव दिले आहे. तात्पर्य, ज्या ज्या वेदांत
शाकलमंत्र असतील ते “यजुःसंततः” होत. याप्रमाणे चरणव्यूहाच्या
दुसऱ्या खण्डाचे महीदासाने यथायुद्धि विवेचनरुपेने विवरण केले आहे.

याप्रमाणे चरणव्यूहग्रंथांतील दुसऱ्या खंडाचे महीदासाच्या भाष्या-
मह भागंतर समाप्त झाले.

चरणव्यूहप्रथमभागस्तृतियखण्डः

सामवेदवर्णनम्

भाष्य —अथ तृतीयखण्डो व्याख्यायते ॥

मूलश्रुतः—सामवेदस्य किल सहस्रभेदा आसन्नध्याये
ष्वधीयानास्ते शक्रेण वज्रेणाभिहता प्रनष्टाः शेषान् प्रवक्ष्यामि ।

भाष्यः—सामवेदस्येति किलेति।प्रसिद्धौ सहस्रभेदा आसन्न
सहस्रभेदमध्ये शक्रेण वज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः “अनध्यायेष्वधी-
याना म्रियन्ते विद्युता खलु” इति।शेषान् शाखापाठकान् वक्ष्यामः॥

भाष्यार्थ —आता चरणव्यूहाध्या तिस्र्या खंडार्थे व्याख्यानं कर्तौ.
सामवेदाचे १००० भेद होते त्यापैकी अनध्यायदिवशी जे अध्ययन करणारे
होते त्यांना इन्द्राने आपल्या वज्राने नष्ट केले ‘अनध्यायदिवशा जे
अध्ययन करणारे असतात ते विद्येने नाश पावतात असे पुराणवचन आहे.
आता उर्वरित शाखापाठक कोणते ते सांगतो.

मूलश्रुतः—आसुरायणीया, वासुरायणीया, वातन्तिरेयाः,
प्राञ्जलश्रग्वनविधा, प्राचीनयोग्याः राणापनीयाश्चेति । राणा-
यनीयानाम् नयभेदा भवन्ति । राणायनीया, शाखायनीयाः,
सात्यमुद्रलाः, खल्लाः, महाखल्लाः, लांगलाः, कौयुमाः,
गौतमाः, जमिनीयाश्चेति । तेषामध्ययनम् ।

भाष्यार्थः—१. आसुरायणीय, २. वातायणीय, ३. वाताश्लेष, ४. प्राञ्जल कश्चैनविध, ५. प्राचीनयोग्य, ६. रागायणीय. त्वात् रागायणीय शालेचे नञ् भेद आदेत. त्वाची नञ् १. रागायणीय, २. शास्त्रायणीय, ३. शात्यमुद्रल, ४. खल्वल, ५. महाखल्वल, ६. लागल, ७. कौशुम, ८. गौतम व १. जैमिनीय. त्वाच् अष्ययन.

मूलमूत्र—अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि दशभिर्दशसप्ततु बालसिल्यरुम् ॥ १ ॥ सप्तपर्णं प्रेक्ष्य मैतत्सामगणं स्मृतम् ॥ प्रकारान्तरेण आह तत्र रागायणीयानां सप्तभेदा भवन्ति । १. रागायणीया, २. शात्यमुद्राः, ३. कालेयाः ४. महाकालेयाः, ५. लंगलायनाः, ६. शार्दूलाः, ७. कौशुमाश्चेति । तत्र कौशुमानां पञ्चभेदा भवन्ति । १ कौशुमाः, २. आसुरायणाः, ३. वातायना ४. प्राञ्जलैर्वै नमृतः, ५. प्राचीन-योग्याः, ६. नैगमीया इति । तेषां कौशुमादीनां अष्ययनम् । अर्थातिशतमाप्रेयं पात्रमानं चतु शतम् । ऐद्रं तु पञ्चविंशतिर्यानि गायन्ति सामगाः । तान्यवीत्य चण्डात्रचण्डतरो भवति । शिष्टान्यवीत्य शिष्टाविंशतिको भवति । तत्र केचिन् ऋह्वं संज्ञा धातुलङ्घनमिति विधीयन्ते । अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि नवति दशतिर्बालसिल्य-रुम् । भरहस्यं सप्तपर्णप्रेक्ष्यं तत्र सामदर्पणम् । सारण्यकानि सौपर्ययेतन्मामगणं स्मृतम् ॥ ३ ॥

भाष्यः—अर्थातिशतं आग्नेयं १८०, पात्रमानं चतु शतं १०४, ऐन्द्रन्तु २६ पञ्चविंशतिके, यानि गायन्ति सामगाः तानि

सूक्तान्यधीत्य चण्डादुत्कृष्टात् ते चण्डतरा अत्युत्कृष्टा भवन्ति
 शिष्टानि व्यतिरिक्तानि अधीत्य पठित्वा शिष्टाऽऽविंशतिको भवति ।
 शिष्टान् प्रामाणिकान् आविंशति शिष्टेषु वा शिष्टमाणाः प्रवेश्यांगयाः
 शिष्टा अष्टाविंशतिगणानां पूरकाः सर्वश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः । तत्र
 सूक्तेषु केचित् मंत्रतंत्रा इति मंत्राश्चतुर्धा विधीयन्ते । तदाहाचार्यः
 ऋत्वेन्द्रं, सामतंत्रं संज्ञातक्षणं, धातुतक्षणमिति । इदानीं
 सामसंख्यामाह । “अष्टौ सामसद्व्याणि” इत्यस्यार्थो संकतो
 यावत् ८८१४ ।

भाष्यार्थः—८८१४ साममंत्र, वाशिष्याय अन्य सुपर्णमेष्य व
 वालिलित्य मिच्छ १७० संज्ञ आरेत. दुसन्त्या प्रकारे राणायनीयाचे ७ भेद.
 त्यांची नावे—१. राणावनीय, २. सागमुग्र, ३. कालेय, ४. महाकालेय.
 ५. छागळ, ६. चार्दूल, ७. कौयुम; स्वात पुन्हा कौयुमशाखेचे सहा
 भेद. त्यांची नावे १. कौयुम, २. आतुरायणीय, ३. वातायन, ४. प्रांजल-
 वैगभृग, ५. प्राचीनयोग्य व ६. नैगमीय. त्या कौयुमादि शाखांचे अभयन
 १८० अग्निमूर्ते, १०४ वनमानमूर्ते, २६ इंद्रमूर्ते. या सर्वानां सामगण
 अशी संज्ञा आहे. त्या सूक्तांचे अभयन करणारे अत्युत्कृष्ट होतात. बाहून
 निराळ्या शिडक राहिलेल्या सूक्तांचे अभयन करणारा शिष्टाऽऽविंशतिक
 म्हणजे सर्वश्रेष्ठ होतो. त्या पूर्वोक्त सूक्तांचे काही मंत्रतंत्र आहेत. त्यांचे
 प्रकार—१. ऋत्वेन्द्र, २. सामतंत्र, ३. संज्ञातक्षण, ४. धातुतक्षण
 यातां सामसंख्या सांगतील.

भाष्यः—अन्यशाखासंख्यामाह “नवतीति” सुपर्णमेष्यः
 काश्चित् शाखाभेदः तेन सद्वर्तमानः सुपर्णमेष्यः सुपर्णमेष्येण
 सदितः वालिलित्यः शाखाभेदो नवतिः नवतिस्त्वस्याकाः दशतयः
 यस्मिन् स नवति दशतिः ॥ दशतिरिति दशसंख्या-संज्ञा । दश-
 गुणानवतिरित्यर्थः अद्भुतः यपि ९०० । “सारण्यकानि, धारण्य-

केनोपनिषद्भागोऽसह वर्तमानानि सौर्याणि सूर्यदेवत्यानि सूक्तानि । तत्र वाल्मिल्यशाखायामेव आरण्यकं सूर्यसूक्तं सुपर्णप्रेक्षयाल-
पित्यसूक्तानि मिलितानि नवशतानांत्यर्थः । निगमयति षतसूत्रोक्त-
सामसमूहः स्मृतं कथितम् । गणशब्दस्य क्रीयत्वं छादसम् । आसा
षोडशशारानां मध्ये तिष्ठ. शार्या विद्यन्ते । तालु गुर्जदेशे
कौयुमी प्रसिद्धा । कर्णाटके जैमिनी प्रसिद्धा । महाराष्ट्रदेशे राणा-
यनी प्रसिद्धा । अष्टौ सामसहस्राणि छंदोगार्थिकसंहिता । गान्तानि
तस्य षड्यामि सहस्राणि चतुर्दश ॥ १ ॥ अष्टौ शतानि ज्ञेयानि
दशोत्तरस्तथैव च । ब्राह्मण उपनिषदं सहस्रत्रितयं तथा ॥ २ ॥
आसां शाखानामध्यापकाचार्यास्त्रयोदशसंख्याकाः । ते यथा—

आप्यायं — अन्य शास्त्रेऽपि अप्यपनवक्या सागतौ, सुपर्णप्रेक्ष
म्हणून एक शाखाभेद आहे त्यासह वाल्मिल्यशाखामेदाच्या मनाची
संख्या 'नवतिदशति १००' होय. नवति म्हणजे नव्वद ९०, दशति
म्हणजे दशकूपा आहेत ज्यामध्ये ती नवतिदशति १०० होय, किंवा
दुसरा अर्थ 'दशति' ही दहा सष्ट्येची संख्या आहे. म्हणून दहा या सष्ट्येने
गुणलेली नवति म्हणजे नव्वद ही संख्या म्हणजे १०० होय "सारण्य
ज्ञानि सौर्याणि" याचा अर्थ आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भाग, त्यासह
सौर्याणि म्हणजे गूर्जदेशाक सूर्य (सुपर्णप्रेक्ष व वाल्मिल्य या दोन शाखा
पैकी वाल्मिल्यशाखेतच आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भाग व सूर्यसूक्त आहेत)
सातपथ्य, सुपर्णप्रेक्ष आणि वाल्मिल्य मिळून १०० ही संख्या आहे हा
पूर्वी सांगितलेला सामसमूह आहे असे म्हटले आहे. गण शब्दाचे (गण)
अर्थ नपुंसकरूप गैदिक आहे असे समजावे. वरील साममेदाच्या सोळा
शाखांपैकी तीनच विद्यमान आहेत गुणपथी कौयुमी, कर्णाटकात जैमिनी,
महाराष्ट्रदेशात राणायनी या शाखांचे अप्यपन आर्थिकसंहिता ८०००
मंत्र त्याचे सामगणनम्ब १४८१० आणि ब्राह्मणउपनिषद्भागमिळून १०००
अथमुण्या आहे या शाखांचे अप्यापनवर्णन देण आहेत ते असे—

भाष्यः—राणायनी सात्यमुग्री दुर्वासा धृष भागुरि ।
 माहंडो गोरुंजधीर्मगवानौपमन्यवः ॥ १ ॥ दाराढो गार्ग्यसावर्णी
 पारंगण्यश्च ते ददा । कुशुभिः शालिहोत्रश्च जैमिनिश्च त्रयोदश
 ॥ २ ॥ इत्येते सामगाध्यायोः स्यति कुर्वन्ति तर्पिताः ॥ इति ।

भाष्यार्थः—१ राणायनी, २ सात्यमुग्री, ३ दुर्वासा, ४
 भागुरि, ५ माहंडि, ६ गोरुंजधि, ७ भगवानौपमन्यु, ८ दाराढ,
 ९ गार्ग्यसावर्णि, १० पारंगण्य, ११ कुशुभी, १२ शालिहोत्र १३
 जैमिनि इत्येते त्रयोदशत तर्पण केने अस्तता ते सगुण हाऊन कल्याण करतात

भाष्यः—अन्येऽपि मागवतद्वादशस्कंधसप्तमाध्याये पञ्च
 सप्ततिपद्यमारभ्य अध्यायसमाप्तिपर्यन्तोपनाः सामवेदप्रवर्तकास्ते
 यथा । जैमिनेः सामगस्यासितुमुमन्तुस्तनयो मुने । सुमन्यास्तत्सुत-
 स्ताभ्यामेकैका प्राह संहिताम् ॥ ७५ ॥ सुकर्मोऽपि च तद्विद्युष्यः साम-
 वेदतरोर्महान् । सहस्रसंहितामेदं चक्रे साम्ना ततो द्विजः ॥ ७६ ॥
 हिरण्यनाभः कौसल्यः पौष्पजिश्च सुकर्मणः । शिष्यो जगृहत्
 श्रान्त्य भावन्त्यो ब्रह्मविद्यमः ॥ ७७ ॥ उदीच्य सामगा शिष्या
 आसन् पञ्चशतानि च । पौष्पज्यायंत्ययोश्चापि ताश्चादीदृशान्
 प्रचक्षते ॥ ७८ ॥ लौणाक्षिर्लोमलिः सुस्य कुशीदः कुक्षिरेव च ।
 पौष्पजिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ॥ ७९ ॥ हनो हिरण्य-
 नाभस्य सतुर्विंशति संहिता । शिष्य ऊच स्वशिष्येभ्य दोषा
 भावन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥ मागवतद्वादश स्कं. अ ७ अर्थार्थः
 सामगस्य जैमिने पुत्र सुमन्तुनाम तस्य सुमन्तो. सुत सुमन्यान्
 नाम सुमन्तु-सुमन्यभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां त्रयमेकैकां प्राह । (७५)
 सुकर्मोऽपि जैमिने शिष्यो महानानि ब्रह्मत्रान् सामवेदाख्यतराः
 साम्ना सहस्रसंहितारूप मेद चक्रे । (७६) कौसल्यपुत्रः हिरण्य-
 नाभश्च पौष्पजिश्च सुकर्मणः शिष्यौ सामशास्त्रा जगृहुः । अन्यः
 आर्थतः उदीच्यश्च साम्नां शायता जगृहुः ॥ पौष्पज्यायन्त्ययो-

आपि सामगाः पञ्चदशतानि शिष्या आसन् । (७७।७८) तेषां समु-
दितानां नामानि लौगाक्षिस्त्रिदादीनि । पौण्यजिदिष्या लौगाक्ष्यादयो
साम्नां शतं शतं संहिता जगृहुः । हिरण्यनामस्य शिष्यो नाम्ना
इतश्च चतुर्विंशति संहिता स्वशिष्येभ्य ऊचे । शेषा अन्याः संहिता
आत्मज्ञानवानावन्त्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे इत्यर्थः ॥ व्याख्या चरण-
व्यूहस्य सामखण्डस्य वैमया । विस्तारिता यथाशुद्धे महादेव-
प्रसदतः । इति चरणव्यूहे तृतीयखण्डव्याख्या समाप्ता । इति
तृतीयः सामखण्ड समाप्तः ।

भाष्यार्थः.—दुसरेही सामनेदप्रसक्त आचार्य भागवत द्वादशस्कंध
अध्याय सातमये ७५ श्लोकापाठून अध्यायसमाप्तिपर्यंत रागितलेले आहेत.
ते असे - सामगायक जमिनी, त्याचा पुत्र मुमन्तु, त्या मुमन्तूचा पुत्र
मुमन्वान्, या दोन पुत्रगैवानी क्रमाने एक एक संहिता घेतली. त्या
जमिनीचा अतिपुढिमान् शिष्य मुरमां याने सामनेदपुत्राच्या सामांचे १०००
भेद केले. मुरमांचे शिष्य दोन. कोसण्पुत्र हिरण्यनाम आणि पौण्यजि
छानी त्या सामशालेचा अभ्यास केला. दुसरा आवन्त्य ५ उदीम्य यानीही
त्या सामशाला घेतल्या आवन्त्य ५ पौण्यजि ह्याचे ५०० शिष्य होते.
पौण्यजीच्या शिष्यात लौगाक्ष्यादिक (लौगाक्षि, लागळ, कुल्य, कुमीद व
कुर्ध) शिष्यानी इत्येही १००-१०० संहिताचा अभ्यास केला हिरण्य-
नामशिष्य कृत नाराचा होता त्याने आपल्या शिष्यांना २४ संहिता
पदविल्या. उरलेल्या सामनेदाच्या दुसऱ्या संहिता आवन्त्याने आपल्या इतर
शिष्यांना शिकविल्या

याप्रमाणे चरणव्यूहातील शिष्यसंख्या सदाचे न्नास्पेष्ट भाषांतर
बन्यात झाले.

॥ चरणव्यूहचतुर्थखण्डः ॥

॥ अथर्ववेदवर्णनम् ॥

मूलसूत्रः— अथर्ववेदस्येति— ‘ अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति, नव शाखा भवन्तीत्यर्थः । पैपला, दान्ता, प्रदान्ता, औता, जावाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी, चारण-विद्याश्चेति ।

भाष्यः— तानाह पैपला, दान्ता, प्रदान्ता, औता, जावाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति ।

मूलसूत्रः— ‘ तेषामध्ययनं, (द्वादशैव सहस्राणि) पञ्च-कल्पानि भवन्ति, कल्पे कलो पञ्चशतानि भवन्ति । नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शान्तिकल्पश्चेति ।

भाष्यः— तेषामध्ययनं द्वादशैव सहस्राणि मंत्राणाम् । कीदृशानि पञ्चकल्पानि भवन्ति । यत्र बहुवचनं ते षड्वचः । यत्र एकवचनं स एकः । तेषामध्ययनं शास्त्रया उच्यते । द्वादशसहस्राणि मन्त्राणां कीदृशानि । एकस्मिन् कल्पे कलो पञ्चशतानि मंत्राणाम् । कल्पानाह-नक्षत्रकल्पः विधानकल्पः विधिविधानकल्पः संहिता-कल्पः शान्तिकल्पः । इति पञ्च कल्पाः ।

भाष्यार्थः—अथर्ववेदाचे नमोद ग्दगजे नवशाखा आदेत त्याचीं नमि मूळात व भाष्यात स्पष्टच आदेत. त्याचें अध्ययन १२००० मंत्र

भाणि पाच कल्प आहेत प्रथेक कल्पात ५०० यत्र आहेत क रानो नात—१ नक्षत्रास्त, २ विद्यानस्त, ३ शिषिनिमानस्त, ४ भाइताकस्त य ५ शातास्त.

मूलसूत्रः—सर्वेषामेव वेदानां उपवेदा मरन्ति । ऋग्वेदस्यायु-
र्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य घनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गान्धर्ववेदोऽ-
थर्ववेदस्याथर्वशास्त्रं चेत्याह भगवान् व्यासः स्कंदो वा ।

भाष्य — तत्र वेदानां चत्वार उपवेदा भवन्ति । यथा
ऋग्वेदस्योपवेद आयुर्वेद चिकित्साशास्त्रम् । यजुर्वेदस्योपवेदो
घनुर्वेदो युद्धशास्त्रम् । सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेदः सङ्गीत-
शास्त्रम् । अथर्ववेदस्याथर्वशास्त्रं नीतिशास्त्रं, शस्त्रशास्त्र, विभ्वकर्मा-
दिप्रणीतशिल्पशास्त्रम् । इति भगवान् व्यासः स्कन्द कुमारोवाऽह ।

भाष्यार्थं सर्वेषां वेदानां उपवेद आहेत. ऋग्वेदाचा उपवेद
आयुर्वेद म्हणजे चिकित्साशास्त्र, यजुर्वेदाचा उपवेद घनुर्वेद म्हणजे युद्धशास्त्र
सामवेदाचा उपवेद गान्धर्ववेद म्हणजे गायनशास्त्र अथर्ववेदाचा उपवेद
अथर्वशास्त्र, नीतिशास्त्र शस्त्रशास्त्र य विप्रशर्माने रचलेले शिल्पशास्त्र हे
हेत वाप्रमाणे भगवान् वेदव्यास किंवा कुमार (कर्तविकेय) याने सांगे
संगे आहे.

मूलसूत्र—य इमे चत्वारस्तेषां एकैकस्य कीदृशं रूपं वर्ण-
विधोऽन्यते ।

भाष्यः— य इमे चत्वारो वेदा उक्ताः तेषां मध्ये एकैकस्य
कीदृशं रूपं आकारं तत्तदर्थं सिद्धासिद्धादि विधा प्रकाराश्चोच्यते ।

अर्थ—हर जे चार वेद सांगितले त्यापैकी एकेकाने स्वप्न, आहार, यज्ञ, पिबा म्हणजे प्रकार दहा आहे तो सांगतो (ह्यापुढे सर्व गोष्टी उपासनेसाठी सांगतल्या आहेत.)

मूलसूत्र—अग्नेदः पद्मपत्राक्षः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चितकेशः
 इमंशुः श्वेतवर्णो वर्णेन कीर्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्ती पञ्च-
 यजुर्वेदः पिगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलस्तान्नवर्णः कृष्णवर्णो
 वा प्रादेशमात्रः पृथ्वीवेत्येन, सामवेदो नित्यं राग्री सुप्रपतः
 शुचिवासाः शर्मा दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातग्नयन
 आदित्यवर्णो वर्णेन नारात्निमात्रः अथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डः काम-
 रूपी निचकर्ता क्षुद्रकर्मा स्वशास्यप्यापी प्राज्ञश्च महानीलोत्पल-
 वर्णो वर्णेन दक्षारत्निमात्रः ।

भाष्य.— तत्रादौ अग्नेदः पद्मपत्राक्षः पद्मपत्रं कमलदलं
 तद्वदक्षिणी नेत्रे यस्य सः । सुविभक्तग्रीवः रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा
 यस्य सः । कुञ्चनकेश इमंशुः कुञ्चिता चलीमन्ताः केशाः शिरसिजाः
 इमंशुणि मुखरोमाणि यस्य सः । श्वेतवर्णो वर्णेन । श्वेतः वर्णो
 यस्य सः । कीर्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्तयः पञ्च साकल्येन पञ्च-
 वितस्तयो भवन्ति । होतृप्रमाणमृगवेदस्य कीर्तितमुक्तम् वितस्वि-
 शब्दो द्वादशांगुलात्मकः । सार्धहस्तद्वयप्रमाणमित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ — अग्नेदाने स्वप्न सांगतो कमलासारने होळे, तीन
 रेखायुक्त मान, पुढळे केश व इमंशु, श्वेतवर्ण म्हणजे पांढरापुत्र वर्ण, पाच
 कीर्ति देवाची उक्ती. (१२ अंगुले म्हणजे कीर्त हे प्रमाण धरून मोठे तर
 उक्तीने प्रमाण मदीस दान असा तात्वर्थीय.)

भाष्यः— यजुर्वेदस्वरूपमाह—यजुर्वेदः विद्वांसः पिङ्गे
 पति अक्षिणी यस्य सः । कुशमण्यस्य गलकपोलः कुशं मण्ये
 कटिप्रदेशे यस्य सः । स्थूलौ गलकपोलौ यस्य सः । ताम्रवर्णः
 ताम्रवत् आचरितो रक्तो वर्णो यस्य सः । यद्वा कृष्णो वर्णो यस्य
 सः । दीर्घतन्त्रेनोद्यत्वेन यद्वा प्रादेशमात्रं प्रमाणं यस्य सः । प्रादेशस्तु
 प्रादेशिन्या इत्यभिधानोक्तेः । अगुप्रप्रादेशिन्योर्विहितत्वात् प्रमाण-
 प्रादेशाः दशांगुलः । तादृशाः यद्वा प्रादेशः प्रमाणं पृष्ठपंगुलं सार्ध-
 द्द्वस्तद्वयमित्यर्थः ॥ सामवेदस्वरूपमाह—सामवेदो नित्यं सन्धौ स्रजो
 माला यस्य सन्तीति स्रज्यौ । 'अस्त्रायामेधास्त्रजोविनिः' (अष्टा० ५
 पा. २ सू. १६१) इति सूत्रादिति प्रत्ययः । नित्यं पुष्पमालाधारी ।
 'सुप्रयतः' यमनियमवान् । 'शुचिवासाः' शुचिं शुच्यं वस्त्रं
 धत्वा यस्य सः शुद्धवस्त्रधारी । शमः शान्तिरस्यास्तीति शमी
 शान्तमना । वाग्तो नियतवाक्न्द्रियः । घृष्टन्महच्छरीरं यस्य सः ।
 शमीतरोर्दण्डो यस्य सः शमीदण्डो । कातरेऽस्य अक्षिणी द्वे नेत्रे
 यस्य सः । काञ्चनतपनो या । आदित्यस्य प्रानोर्वर्णं इव वर्णो यस्य
 सः । श्वेतवर्णो या । नवारत्निप्रमाणं यस्य सः । सार्धं नतपृथग्द्वस्त-
 दीर्घ इत्यर्थः । मयर्वेदेदस्वरूपमाह—तीक्ष्णः उग्र । प्रचण्डः क्रोधां
 कामरूपी कामेन रूपाणि यस्य सः स्वेच्छारूपधारी । विश्वस्य
 आत्मा जीवनम् । विश्वस्य कर्मा स्वप्नं च उपनिषद्वाहुन्यात् । क्षुद्र-
 कर्मा क्षुद्राणि कर्माणि यस्य सः अभिचारदृष्ट्याप्रयोजकमंत्रयाहु-
 न्यात् । स्वशास्त्राभ्यासी अथर्वणि विशेषः प्राज्ञश्च । महानीलोत्पल-
 वर्णो वर्णेन इयामरुमलमिव वर्णो यस्य स इयामरुमलः । दश अर-
 तनयः अकतिष्ठिकद्वस्ताः प्रमाणं यस्य पञ्चदन्तप्रमाण इत्यर्थः ।

भाष्यार्थः—यजुर्वेदशब्दे स्वरूपं सामर्थ्यं चारे ढोले, मण्यमगं कुश, गङ्गा व
 गाल मोठे (स्थूल) लाल रंग किंवा काळा रंग (यजुर्वेदाने गुरु व कृष्ण असे
 दोन भेद मानले आहेत त्यामुळे) उन्नी सहा प्रादेश. प्रादेश म्हणजे दहा
 अंगुल. दोस सहा प्रादेश म्हणजे ६० अंगुल म्हणजे अर्धौ हात मन मानी.

॥ फलस्तुतिखण्डः पञ्चमखण्डः ॥

मूलः— य इदं वेदानां नामरूपगोत्रप्रमाणच्छन्दोदैवत-
वर्णं वर्णयति । अविद्यो लभते विद्यां जातिस्मरोऽथ जायते जन्म
जन्म वेदपारगो भवत्यब्रवी ब्रवी भवत्यब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति ।
नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

भाष्यः—अथ चतुर्थदृश्य फलस्तुतिमाह—य इवमिति ।
यः पुमानिदं वेदानां नाम रूप गोत्रं प्रमाणं छन्दो दैवतस्य वर्णं वर्ण-
यति ॥ नामादीनां द्वैकवद्भावः १ नाम ऋग्वेदादि २ रूपं पद्मपद्मा-
क्षादि ३ गोत्रमात्रेयादि ४ प्रमाणं पञ्चवितस्स्यादि ५ छन्दो गायत्र्यादि
६ दैवतस्य सोमादि ७ वर्णं श्वेतादि च इत्यादि यो जानाति सः
अविद्यो विद्याहीनः सन् विद्यां लभते प्राप्नोति । 'जातिस्मरोऽथ
जायते' अथ जन्मान्तरे उत्तमजातिर्जायते पूर्वजातिं स्मरति जन्म
जन्म प्रतिजन्मन्ति वेदपारगः वेदपाठी भवति 'अब्रवी ब्रवी भवति'
ब्रवीतहीनोऽपि ब्रवीतवान् भवति । ब्रह्मचर्यहीनो ब्रह्मचर्यफलं प्राप्नोति ।
शौनकाचार्याय नमः । इति पदानुसिद्धयसमाप्त्यर्थम् ।

भाष्यार्थः—जो पुरुष वेदाची ऋग्वेद इत्यादि नांव, कमलनेत्र
इत्यादि रूप, आलेयादि गोत्र, पाच वीति इत्यादि प्रमाण, गायत्री इत्यादि
छंद, सोम इत्यादि देवता, श्वेतादि वर्ण याचें वर्णन करतो म्हणजे जाणतो
तो विद्याहीन असला तरी त्याच्या विद्या मिळते. दुसऱ्या जन्मांत उत्तम
जन्म घेऊन पूर्वजन्माला स्मरतो म्हणजे त्याला पूर्वजन्म आठवतो. प्रत्येक
जन्मांत वेदपाठी होतो, ब्रवीतचरण न करतां ब्रवीतचें फळ मिळवितो. ब्रह्म-

नयं न रासता यद्व्यापीयान्ते पल्ल मित्त्वितो प्रथमयाने “ नम शीत
काय ” अथो दादा भट्टले आदे ते प्रथमनाति क्षाली हे सामन्ता
करिग आदे

मूल — य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रावयेत् स्त्रियम् ॥

पुमासं जापते पुत्रमृषिमिदं पारगम् ॥ १ ॥

य इदं चरणव्यूहं आद्रकाले पठेद्भिज्ज ।

अक्षय्य तन्नेच्छद्भ्रातृं पितृन्वैवोपतिष्ठते ॥ २ ॥

य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पंक्तिपावनः ।

श्रावयेत् प्रभृतीन् पुत्रान् पुरषान् सप्त सप्त च ॥ ३ ॥

य इदं चरणव्यूहं पठेत् परिसु परिसु ।

निघृतपाप्मा स स्वर्गो नजभूयाय गच्छति ॥ ४ ॥

यो नामानि पुरा वदे अमृतत्वं च गच्छति ।

लोकतीर्तं महाशान्तममृतत्वं च गच्छति ॥ ५ ॥

ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्यः ॐ परमऋषिर्नाम नमः ॥

तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं चर्माभ्वरं सुरमुनीन्द्रनुत कर्मान्द्रम् ।

कृष्णात्विषं कनरुषिगजटावलापं व्याप्यं नमामि शिरसा

तिलकं मुनीनाम् ॥ १ ॥

॥ इति चरणव्यूहे पञ्चमखण्ड ॥ नासुदेवार्पणमस्तु ॥

भाष्यः— श्रवण-पठनफलमाह—य यदमिति । य पुमान्

इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं स्त्रियं श्रावयेत् सा स्त्री पुमासं पुरुषलक्षणो

येत पुत्र जनयत् । य द्विज आद्रकाले इदं चरणव्यूहं पठेत् तच्छ्राद्धं

पितृन् प्राप्नोति तर्पयतीत्यर्थः । य इदं चरणव्यूहं प्रत्यहं पठेत्स

पंक्तिपावनो भवति । यस्यां पंक्तौ स द्विज आस्ते तां सर्वा पश्चिं
पावयतीत्यर्थः । स च पुत्रात्प्रमृतीन् पुत्रादिकान् सप्त सप्त च
पित्रादींश्च आत्मानं चैव पञ्चदशपुरुषान् तारयति । य इदं पर्वसु
पर्वसु अष्टमीभूतदर्शपोर्णमासी संक्रान्तिषु च पठति स धूतपाप्मा
(धृतो दूरीकृतो पाप्मा पापं येन सः) सः स्वर्गवासी शुचिः पवित्रा
सन् ब्रह्मभावाय गच्छति । " कर्मणि च " इति चतुर्थी । ब्रह्मभावं
प्राप्नोतीत्यर्थः । इति चरणव्यूहपञ्चमखण्डव्याख्या समाप्ता ॥ इति
पञ्चमः फलश्रुतिखण्डः समाप्तः ॥

त्रिदशांगपरामिते गतेऽन्ये मधुमासे दशमोतिथौ सुघांघौ । मदि-
दासबुधः परोपकृत्य चरणव्यूहमिदं न्यकारि कादयाम् ॥ १ ॥
विद्मद्भिः प्रार्थितेनैयं मदिदासद्विजन्मना । चरणव्यूहविनृत्तिर्विधिना
तु मया कृता ॥ २ ॥

भाष्यार्थः—जो पुरुष हे चरणव्यूह गरोदर झीला ऐकचितो ली
झी पुच्छलक्षणानीं युक्त अशा पुत्राला जन्म देते. जो ब्राह्मण ब्राह्मसमयी
याचा पाठ करतो त्याचे ते ब्राह्म पितरांना पोंचते म्हणजे पितरांची स्तुति
करते. जो दररोज हे म्हणतो तो पंचिपावन होतो म्हणजे तो ज्या पंक्तीत
असतो त्या सर्व पंक्तीला पवित्र करतो. एवढेच नव्हे तर पुत्रापावन पुढील
भात विदवा या आपल्या मामच्या गुरूंज्या ७ विदवा व आपटी
स्वतःची पिटी अशा १५ विदवांना पवित्र करतो. जो हे चरणव्यूह
अष्टमी, चतुर्दशी, अमावास्या, पौर्णिमा व संक्रान्ति या प्रत्येक पर्वाचे
दिवशी म्हणतो तो निष्पाप होऊन स्वर्गात राहून पवित्र होत्याता ब्रह्मभावाला
प्राप्त होतो म्हणजे मोक्ष मिळवितो.

वेदशास्त्राभ्यासाने ज्याची बुद्धि शुद्ध झाली आहे असा चर्माग्न-
धारी कथिनेत्र, देव, मुनी व इंद सारी ज्याची स्तुति केली आहे असा,
कृष्णकान्ति, पिंगटपर्ण जटाबद्धा आहे ज्याचा असा जो व्यास त्यांना मी

अमलकार केरतों. ही चरणव्यूहाच्या माचव्या खण्डाची व्याख्या समाप्त झाली.

हे चरणव्यूहभाष्य काशीत राहणाऱ्या श्री महीदासपादिताने विद्वज्जनांच्या प्रार्थनेवरून शास्त्रसंप्रदायाला अनुसरून शेके १६१३ चैत्र माघी दशमीतिथी सोमवार या दिवशी परोपकारार्थ काशीक्षेत्रातच लिहिले. ॐ तत्सत् कृणार्पणमस्तु.

द्वितीयो भागः

अद्वावलिग्रन्थोक्तमालादिलक्षणकारिकाव्याख्या

मूलकारिकाः— म्रूयात्क्रमविपर्यासावर्धवंस्यादितोन्ततः ।

अन्तं चादि नयेदेव क्रममालेति कीर्तिता ॥ १ ॥

विवरणम्— क्रमप्राप्तमालालक्षणमाह—

अर्धवस्य आदितः अन्तं यावत् क्रमं म्रूयात् । अन्ततश्चादि
यावत् विपर्यासं म्रूयात् एवं उक्तक्रमे सति क्रममाला भवतीत्यर्थः ।
कीर्तितेति पदेन अस्या अप्यनादिशुचम् ॥ प्रयोजनादि जटोक्ता
पदशोषकत्वलक्षणमेव ज्ञातव्यम् ॥ यथा

स नः । भव सुपायनः । नः पितेव । सुपायनोऽग्रे । पितेव सुनवे
पितेवेति पिताऽऽय । अग्रे सुनवे । सुनवेऽग्रे । सुनवे पितेव । अग्रे
सुपायनः । पितेव नः । सुपायनो भव । सुपायन इति सुऽऽपायनः ।
भवोति भव । नः सः । सचस्वान । स्वस्तये नः । नः स्वस्तये ।
स्वस्तय इति स्वस्तये । न सचस्य ॥

अर्थ—अर्धवस्य आरभीच्या पदासमूह अन्तापर्यंत म्हणजे
शेषावस्य पदापर्यंत क्रम म्हणून नंतर अन्तापर्यंत आदिपदापर्यंत विपर्यास
म्हणजे व्युत्क्रम म्हणून, याप्रमाणे म्हटले असता क्रममाला ही निवृत्ति
होते म्हणून कारिकाचे जे 'कीर्तिता' पद आहे त्याने या निवृत्तीचे अना
दित्व सांगितले आहे. प्रयोजन ज्या या निवृत्तीत पदशोषकत्व हे जे सांगि
तले आहे तेच येथे समजावे उदाहरणार्थ मुळात दर्शविण्यात आले

विवरणम्:— ननु दर्शपूर्णमासयोः इध्मावर्हिर्थावत् आद्य-
न्तयोः प्रत्येकं क्रम विपर्याससंप्राप्तेः अयुक्तमुदाहरणं इति चेत् 'युवो-
रनारौ' इतिवत् लक्षणशास्त्रत्वेन यथाक्रममन्वयात्। अन्यथा
तत्रापि तथा स्यात्।

अर्थ — इवा- दर्श य पञ्चमास या दोन्ही यागात इध्मा य वर्हि
या दोहोची प्राप्ति आदे, न्याग्माणे या विकृतीत क्रम य विपर्यास हे दोन्ही
आद्यन्ती प्रत्येक पदास असले पाहिजेत, पण जर निर्दिष्ट वेळेच्या उदा-
हरणात आदिपदास क्रम य अन्य पदाला विपर्यास दाखविला आहे,
म्हणून हे उदाहरण अशुक्त म्हणजे अयोग्य होय या शब्दांचे समाधान
इध्मावर्हिधीप्रमाणे हे प्रयोगशास्त्र नसून “युवोरनारौ” या सूत्राप्रमाणे
लक्षणशास्त्र आहे म्हणून क्रम य विपर्यास यथाक्रम म्हणजे यथासत्य
परापचास पाहिजेत म्हणजे आदित (पहिल्या पदापासून) क्रम, अन्ततः
(दोवट्या पदापासून) विपर्यास. जसे न केले तर घरील अष्टाध्यायी
सूत्रात अथ य अथ हे प्रत्यय यु आणि वु या दोन्हींना करणानान
प्रसंग देईल.

विवरणम्— विपर्यासे वेष्टनस्य प्रपाठशास्त्राभावात्।
पितेवेत्यादिषु न तत् कार्यम्। अत एव जडायां संक्रमवेष्टायामेव
कृतम्। क्रमधर्मत्वात्। अत एव विपर्यासेनाध्वंचसमाप्तावपि वेष्टन
न कार्यम्। क्रमधर्मयोगेन कदाचित् विपर्याससमाप्त्यनन्तरं
समाप्तिः स्यात्। तत्राह अन्तं चार्दि नयेत्-इति। अत्र यथोक्तक्रमेण
क्रमं प्रथमत आरभ्य वेष्टनादि कृत्वा विपर्यासं तत् आरभ्य क्रममन्त
नीत्वान्त्यपद वेष्टयित्वा पश्चात् विपर्यासं समापयेत्तत् न वेष्टयेदिति
सकलस्य तात्पर्यम्। एतस्या विरुद्धेर्माळेत्येव नामधेयम्। जडा-
मालेत्यत्रोद्देशावसरे तथैवोक्तत्वात्। अत्र क्रममालेति कथनम्
एतस्या. क्रमपूर्वत्वप्रतिपादनार्थम्।

अर्थः—विपर्ययाख्या वेळीं वेष्टन म्हणण्याचा प्रपादशाब्दांत अभाव आहे. यामुळे विपर्ययाचे सनयी 'वितेव' चमरे पदांत वेष्टन म्हणू नये. जटापादाचे वेळीं अथर्वमं म्हणूनच संक्रमाच्या वेळींय ते केलेले असते. परितो या विहृतीत विपर्यय म्हणत म्हणत अर्थचा समात झाली तरी देखील शेवटच्या पदान् वेष्टन घेऊ नये. कदाचित् कनधर्मसंबंधानें विपर्यय संख्यावर समाति होते असे कोणी म्हटले तर मूळकारिकेत 'अन्तं चादि नयेत्' अशा स्पष्ट निर्देश आहे असे उत्तर द्यावे. तात्विक, या विहृतीत भागितल्या भागें प्रथम पहिल्या पदान्चा क्रम आरंभून पदाला वेष्टन अथवा सर तेंही द्यावे नंतर शेवटच्या पदापासून विपर्यय आरंभावा. याभागे प्रत्येक पदाचा क्रम अन्तापर्यंत वेष्टन अत्य पदाला वेष्टन द्यावे. सग विपर्यय संपवावा. विपर्ययाच्या पदास वेष्टन घेऊ नये. या विहृतीत 'माला' हेंच नांव आहे. 'जटा-माला' या उद्देश कारिकेत 'माला' हाच शब्दप्रयोग आहे. येथे क्रमाच्या म्हणण्याचें कारण ही विहृति कनधर्म आहे अने प्रविष्टान् करणारासाठी समजावे.

विवरणम्— अमुमेवार्थं कुसुममालादष्टान्तेनोपपादयति । माला मालेव पुष्पाणां पदानां प्रथिनीदि सा । आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥ सा प्रसिद्धा माला यथा पुष्पाणां प्रथिनी तथैव पदानां प्रथिनीत्यर्थः । अत एव प्रथिनीत्यात् मालेति समा-
ख्यायते तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाणां आवृत्तिर्मयतस्तस्य कोऽर्थः । प्रथमं क्रमः गदनन्तरं व्युत्क्रमः पुनश्च क्रमः । एवं प्रकारेण समप्र-
सर्गचेषु भिन्नेषु पदेषु आघतंते न तु जटावत् एकत्र न तु क्रमान्तर्य-
क्यं द्वयोरेवावृत्तत्वात् । अथवा क्रमः व्युत्क्रमः संक्रमः तेषां मेलनं ताति तस्यां व्यावर्तन्ते सन्ति वा निरयंको निपातः । आ-
र्षदा एकदेशे मध्ये तानि भवन्ति इत्यर्थः । मेलनस्य मध्ये जाय-
मानत्वात् । अतोपि सादृश्यम् ।

अर्थ.— हाच अर्थ नुसत्यामालादणान्ताने स्पष्ट करतो प्रसिद्ध अशी गुणमाला ही व्याप्रमाणें पुलांना गुणगारी असते व्याप्रमाणें ही पदाना गुणगारी म्हणून प्रविष्टाभ्यामुळे दिलाहि माला असें ना। आहे तीमध्ये क्रम, पुनःक्रम व सक्रम या तीन प्रकारच्या संधींची आकृति होते. याचा अर्थ प्रथम क्रम, नंतर व्युक्रम, पुनः क्रम व्याप्रमाणें संपूर्ण अधर्चेत हे मित्र पदात येतात जटप्रमाणें हे तीन एतज वेग नाहीत या कारिकेत क्रम, व्युक्रम व सक्रम असे तीन प्रकार आहेत, परंतु क्रमाला आनर्गल्य येऊ नये म्हणून दोहोंचीच आकृति आहे त्यामुळे सक्रम व्यर्थ होतो म्हणाल तर सांगतो 'आवर्तते' या क्रियापदात असलेला 'आ' हा निपात निरर्थक सगून 'वर्तते' या क्रियापदाचा 'आहेत' एवढाच अर्थ व्याख्या किंवा आ म्हणजे इच्छा असा अर्थ करून क्रम, व्युक्रम, सक्रम या तीहींचा मेळ एतदेवात म्हणजे अधर्चेच्यामध्ये कोट तरी भिन्न पदात होत असतो, म्हणूनच मालेचे साष्टाव समजावे

मूलकारिकाः— पदोत्तरा जटामेव शिखामार्या. प्रचक्षते ॥

विग्रहणम्— एकं पदं उत्तरं अधिकं यस्या सा पदोत्तरा ताम् । जटापूर्त्यनंतरमेव पदं ग्राह्यम् अन्यथा तेन विपर्यासे जटात्वव्याघातात् । यथा उदा० १ सनो न स सनः पितेव । २ न. पितेव पितेव नोनः पितेव सूनवे । ३ पितेव सूनवे सूनवे पितेव पितेव सूनवेप्रे पितेवेति पिताऽ इव इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ अर्थोच्यन्ते पदोत्तरजटा न संभवति इति कृत्योत्तरार्धमस्य व्याप पदं ग्राह्यमिति चेत् न, जटाया अर्थोच्येऽवसानस्यावश्यकत्वात् । क्रमे तु अर्थोच्येऽवसानस्य 'संधिर्नार्थोच्योर्मवेत्' इत्यनेन प्राप्तत्वात् । शिखायां उत्तरपदप्रदण्डेऽपि 'पितरा पुन पुन पितरा पितरा पुनः सत्यमंत्रा' इत्यादी पुनरित्यस्य पूर्व घटन न भवति । किन्तु सत्यमंत्रा इत्यत्र पदोत्तरजटासिद्धी मयानि । घटनस्य जटायामन्तर्भूतक्रमांशत्वेन प्राप्तत्वात् ।

अत्र एष पदात् उत्तरा पदोत्तरेभ्यो न, सर्वपदानां जटाव्याप्तिर्न
स्यात् । तत्स्थेऽन्यथा पुनः पठिते पितरेत्यत्र आरभ्यैव आचरनीयम् ।
पुनरित्यत्र आरभ्योत्तरपदं आचरनीयम् । विवृतीनां पदशोधकत्व-
लक्षणप्रयोजनानुरोधेन तत्पुरुषावेक्षया दुर्बलो बहुर्माहिराधितः ॥

अर्थः—एकपद आहे उत्तर म्हणजे अधिक जित्यामध्ये ती पदो-
त्तरजटा होय. तात्पर्य, जटा पूर्ण झाल्यावरच एकपद अधिक घ्यायें (असे
न करता दोन पदांचा कम झाल्यावर एकपद अधिक घेतलें तर शुक्लमात्रे
बेळीं जटान्व नष्ट होईल.) म्हणजे 'अष्ट लोकां गिला गिला म्हणतात.
उदाहरण मुळांत पर लिहिल्याप्रमाणें समजावें. यावर चंका अशी— अर्ध-
वैच्या दोघटीं पदोत्तरजटा समवनीय नाही म्हणून उत्तरावर्तीक पहिलें
पद घ्यावें असे कोणी म्हणेल तर तें घरोबर नाहीं. कारण जेंव्हा अर्धवैपर
अवसानाची आपत्ता आदेंच. कमजातीं तर 'संपिनांघ्रचपोर्मरेत् '
या प्रातिशाख्यावचनापदन अवसानाची प्राप्ति आदेंच. गिला या
पिठुतीत 'वितरा पुनः पुनः वितरा वितरा पुनः वितरन्त्राः ' या
उदाहरणांत पुढील पदांचें ग्रहण झालें असलें तरी 'पुनः' पदाला या
ठिकाणीं बेश्च नाहीं तर " पुनः वितरन्त्रा " याचो पदोत्तरजटा अर्थात्
शिवा पूर्ण झाल्यावरच करावें. कारण जेंव्हा अंतर्भूत जो कम त्याच्या
अंगल्यानें घेतनाची प्राप्ति आदें. म्हणूनच पदात् उत्तरा पदोत्तरा असा
अर्थ नाही. तसा केवळच सर्व पदानां जटाव्याप्ति येत नाही. म्हणून एका
वेळ 'पुनः वितरा ' घेवून आरंभ करून दिलेची द्वयी म्हणानी. नंतर
'पुनः वितरन्त्रा ' याची शिवा म्हणून 'पुनः' यास घेतून घ्यावें.
पिठुतीचें पदोपन हेंच प्रयोजन अवस्थानें त्याच अनुसरून तत्पुदनाच्या
अवेक्षेनें दुर्बल अशा बहुर्यादींचा आश्रय केलेला आदें.

लेखां लक्ष्यतिः— मूलकारिकाः - क्रमाद्वित्रिचतुः पञ्च
पदकममुदाहरेत् । पृथक् पृथक् विरपरप्य छेत्तामाहु पुनः क्रमात् ॥

विवरणम्:— क्रमेण द्वित्रिचतुः पञ्चपदानां क्रममुदाहरत् । तथैव एकैक पृथक् पृथक् विपर्ययस्य पुनस्तस्य तस्य क्रमलक्षणोक्तक्रमं कृतं चेत् एका लेखासंज्ञिका विकृतिर्भवति । एतदुक्तं भवति । आद्यौ द्विपदक्रमं परित्वा त विपर्ययस्य पुनः क्रममुक्त्वा उक्तीत्या द्विपद-मुक्त्वा तथैव विपर्ययस्य तेषां त्रयाणां क्रमलक्षणेन क्रममुक्त्वा एव चतुःशमपञ्चमशतमुक्त्वा एका लेखा भवति । एवमेव पुनर्द्विपदादि-क्रममारभ्य यथावसरं अध्यायादिसमापनीयम् । तद्यथा-१ यदङ्गा । अंगयत् । यदङ्ग । अंगदाशुपेत्वम् । एवं दाशुपे । अंगदाशुपे । दाशुपे-त्वम् । दाशुपेत्वमग्रेभद्रं । भद्रमग्रे त्व दाशुपे । दाशुपे त्वम् । त्वमग्रे । अग्रे भद्रम् । त्वमग्रे भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रमग्रेत्वम् । त्वमग्रे-अग्रे भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । अग्रे भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्र-मग्रे । अग्रे भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । भद्रं करिष्यसि । करिष्यसि भद्रम् । भद्रं करिष्यसि । करिष्यसीति करिष्यसि । तथेत्तत्सत्य-मंगिरः । अंगिरः सत्यं तदित्तव । तवेत् । इत्तत् । तत्सत्यम् सत्य-मंगिरः । अंगिर इत्यंगिरः ॥ इत्यादि

अर्थ — हेतुर्लेख लक्षण सागता. क्रमाने दोन, तीन, चार व पाच पदापर्यंत क्रम म्हणावा. त्या प्रत्येक द्विपदादि क्रमाचा वेगवेगळा विपर्यास (व्युत्क्रम) म्हण पुनश्च त्याचा त्याचा क्रमलक्षणोक्त क्रम म्हणावा. म्हणजे लेखा (रेखा) विकृति होते या लक्षणावरून असे सांगितले आहे की, आरम्भी दोन पदाचा क्रम त्याचा विपर्यास, व पुनः क्रम म्हणावा. नंतर तीन पदे, त्याचा विपर्यास व पुनः क्रम. याचप्रमाणे चार पाच पदे म्हणून पुरा शक्ती म्हणजे एक लेखाविकृतीची दृष्टी राहते. नंतर पुनः दुसऱ्या लेखास दोन पदाच्या क्रमापासून अदसर असेल त्याप्रमाणे फळा, वर्ग, सूक्त व अभ्यास राववाया. उदाहरणार्थ मुळात दर्शयिष्याप्रमाणे.

विवरणम्:— ननु अदायत् 'यद्वद्वाङ्मयद्वद्वा इति विलो-
मानुलोमयोः संधिः कुतोऽत्र नास्ति इति चेत् "विलोमे पदपरसन्धिः
इति यत् तस्य प्रमाणाभावात् । विवक्षितस्तु सान्धर्मयति इति
शास्त्रात्संधिमकृत्यैव पाठसम्प्रदायाच्च । क्रममुदाहरेत् इति विशेष-
वचनायसान्धैय प्राप्तत्वाच्च ।

अर्थः— या विवृतीत जटेयमाण विलोमानुलोम संधि का नाही
अशी शका येईल म्हणून तिचे समाधान असे की, 'विलोमे पदनत् संधि'
ह ज प्रमाण आदे त्या प्रमाणाचा येथ नभाव आहे शिवाय "सा विव-
क्षामपेक्षते" या शास्त्राप्रमाणे संधि करणे वास्त्याच्या इच्छेवर असते. तसेच
संधि न करताच विवृति म्हणण्याचा शिष्टसंप्रदाय आहे आणि मूललक्षण-
कारिते "क्रममुदाहरेत्" असे विशेषरचन असल्यामुळे अवधानाची
प्राप्ति आहेच.

विवरणम्:— त च पूर्वार्धे चतुःपदक्रमादिना समाप्ते ताव-
त्तैव लेखासमाप्तिः उत्तरार्धे पञ्चपदक्रम आरम्भणीयः किन्तु
द्विपदाविक्रममारभ्य लेखांतरे संपादनीय मालाद्विषु दर्शनात्
इति वाच्यम् । तत्र "अर्धचर्चस्वादितोन्ततः" इत्यर्धचर्चग्रहणात्
तथैव । इह तु तदग्रहणात् पूर्वमेव समाप्तिः । शिखायां तदग्रहणे
उदापदात् अर्धचर्चसमाप्तिरित्युक्तम् । लेखायां 'पुनः क्रमात्'
इत्यनेनैव सिध्यति ।

अर्थः— प्रथम अर्धचर्च चार पदाचा कम होऊन लेखासमाप्ति
होत नसेल तर येथेच अर्धचर्च लेखा समाप्त करावी. उत्तरार्धचर्चा
पदानां पञ्चपदक्रम आरम्भ नये तर द्विपदादि कम आरम्भ दुसरी लेखा
म्हणावी कारण मालाविवृतीत अर्धचर्च समाप्ति दिसते अशी कोणी शंका
येईल तर त्या शक्यते समाधान असे— ही शंका बरोबर नाही. कारण

मालाविधूर्तित “अर्धर्चस्यादितोत्तत” असा स्पष्ट उद्देश आहे वेधे
तर तसा उद्देश नाही म्हणून पूर्वार्धर्चेवर समाप्ति करणे योग्य नाही
आता शिरा या विवृत्तातही अर्धर्चम्हण नाही करिता शिराची अर्धर्चेवर
समाप्ति होणार नाही अशी शास्त्राच्या तरे तिला उत्तर असे की, येथे
‘जटा’ हे पद असल्याने अर्धर्चेवर शिराचा समाप्ति आहे हे सिद्धच
आहे. लेखालक्षणात ‘पुनः प्रमात्’ असा स्पष्ट निर्देश आहे म्हणून
लेखेची अर्धर्चेवर समाप्ति होत नाही या म्हणण्याची सिद्धि होते

निवरणम् — यत्र अर्धर्चे त्रिपदादि पठित्वा पदद्वयं शिष्टम्
तत्र तत्पदद्वयं विपर्ययस्य क्रमधर्मेण अर्धर्चे समाप्य उत्तरार्धर्चे पद
चतुष्टयादि आरम्भणीयम्। ततः पि पदचतुष्टयाभावे त इतैव
विपर्यासादि कृत्वा यत्र पदचतुष्टयं लभ्यते तावत् गन्तव्यम्।
तथा सति सर्वत्र लेखास्तथात् तस्याः पदशोचकत्वम्। अर्धर्चेऽ
वसानेन क्रमस्वरूपाबाधश्चेत्येतदुभयमनुगृहीतव्यम्। सत्यया इत-
त् वाभ्येत ॥

अर्थ — लेखा-निवृत्ति पठन बरीत असता ज्या अपेक्षेत तीन
पदांचा क्रम व पृथक् विपर्यास म्हणून दोन पदेच शिष्टक उरतात तेथे
दोन पदांचा विपर्यास होण्या नंतर क्रमधर्माने क्रम म्हणून अर्धर्चा
संपादणी व पुढच्या अर्धर्चेतील चार पदे घेऊन लेखा आरम्भाची तेथेही चार
पदे नसतील तर जेवढी पदे असतील तेवढ्याच पदांचे क्रमविपर्यास करून
ज्या अपेक्षेत चार पद मिळतील तेथपर्यंत जाणे यास वेलें असता सर्वत्र
लेखाविवृत्तीचे अस्तित्वा राहून तिला पदशोचक व येथे व अर्धर्चेवर अथ
सान येण ह्या क्रमस्वरूपाचा बाध होत नाही अशा दाखी गोष्टी सापत्तात
असे न वेळे तर क्रमस्वरूपाचा बाध देतो

निवरणम्:— श्रूयाद्द्वित्रिचतुरित्यादिना यत्र विक्रमादिक-
मस्ति तत्र द्विपदादिकमेवैव विपर्यामादि कृत्वा कषधर्मेण त्रिक्रमा-
दिना घञतत्त्वम् इति सिध्यति । तद्यथा । मोपुण ॥ मोपु सुमो
मोपुणः मो इति मो स्थिति सु इत्यादि क्रमोपपदकृत्वे न कर्तव्यम् ।
द्विपदतुल्यपलक्षणम् । अन्यथा प्रधानाभूत पदशोधनं नाद्येत इति ।

अर्थ — द्वित्रिचतु इत्यादिकं वचनान् ज्ञेयं त्रिक्रमादिक आदि तेषु
हलाभिहितौ दोन, दीन या पदाध्या क्रमानेन क्रमशः गणनीति कृत्वा
क्रमधर्माप्रमाणे त्रिक्रम, चतु क्रम व पञ्चक्रम गणनात् । उदाहरण — मोपुण
मोपु । सुमो । मोपुण । मो इति मो । स्थिति सु इत्यादि नमावा उपपद होज
देहा कामा नये “ आदौ द्विपद पठित्वा ” हैं उपलक्षण समजाये । नाही
तर विकृतीचें मुख्य प्रयोजन (पल) जें पदशाधर व तजें नष्ट होइल.

ध्वजमाह — मूलकारिका — श्रूयाद्देशे । भ्रम सन्त्यगन्ता-
दुत्तात्पेयदि । यौ व आदि या यत पठन स ध्वजः स्मृतः ॥

निवरणम्:— आदितः क्रमलक्षणोक्तं क्रमं क्रमसमाप्यन्तं
आवर्गसमाप्ति वा श्रूयात् । क्रमगन्तात् प्रगन्ताद्वा सन्त्यग्न क्रममेवो
चारयेत् । घरममादि कृत्वा एकैकं पठेन्निति यत् स ध्वजाकृतिर्भवति
इदमुक्तं भवति । क्रमादौ यमादौ वाद्यमेक क्रमं पठित्वा तदन्त्यं
पठित्वा पुनर्द्वितीयं तत उपान्त्यं ततः तृतीयं पठित्वेत्यादि क्रमेण
क्रमवर्गो वा पठ्यते स ध्वजः स्मृतः । यथा—मथ देशाय । रत्न-
घातम इति रत्नऽघातमः । देवाय जन्मने । अकारि रत्नघातम ।
जन्मने स्तोमः । आसयेत्यासया । स्तोमो विप्रेभिः । विप्रेभिरासया ।
विप्रेभिरासया । स्तोमो विप्रेभिः । आसयेत्यासया । जन्मने स्तोमः
अकारि रत्नघातमः । देवाय जन्मने । रत्नघातम इति रत्नऽघातमः ।
अथ देवाय । एवं यौ ऊहनीयम् ॥

अर्थः—कच्चेच्या किंवा बर्गाच्या आरभीं अमलेच्या पदाचा क्रम म्हणावा. नंतर त्या कच्चेच्या किंवा बर्गाच्या अल्पपदाचा क्रम म्हणावा. नंतर दुर्गच्या पदाचा क्रम म्हणून उपात्त पदाचा क्रम म्हणारा याप्रमाणें पुढे तितक्या वेगळे पदांचा क्रम म्हणावा. कच्चा किंवा बर्गलमातिपा वेंतो म्हणजे. या विधुतीस ध्वज असें नांव आहे. उदाहरण वर मुलानें समज दिलें आहे तें पहावें.

निरणामः—ननु रत्नधातम इत्यत्र उत्तारणं न संभवति एकपदस्य क्रमत्वाभावात् इत्युक्तं प्राक् इति चेत् न क्रमधर्मवेष्टनस्य क्रमत्वेनात्रसंग्रहात् अन्यथा क्रमशोधकरत्वं न स्यात् अत एव अगादी सदैवोपपद्यते । ‘ऋत्यका’ इत्यनेन वर्गीयं क्वाचि वा इत्यत्र प्रकृतिभावः दृग्भूता जाता ।

अर्थ — अन्तापानून नम म्हणण्याचे वेळीं “ रत्नधातम ” या पदाचे उलट म्हणण्याचे वेळीं वेष्टन म्हणजे संभवत नाही. कारण एका पदाला क्रमत्व नाही असें पूर्वी सांगितलें आहे म्हणाल तर तें म्हणजे नरोवर नाही कारण क्रमधर्म ज वेष्टन याचा क्रम म्हणूनच वेष्टे संग्रह केला आहे वेष्ट नाला क्रमत्व मानलें नाही तर क्रमशोधन हें प्रयोजन व्यर्थ होतें म्हणून कच्चेच्या आरभीं वेष्टन म्हणजे शुक्लच आहे. या कारित्तेत पाणिनिच्या “ ऋत्यक ” या सूत्रानें ‘ वर्गवर्गजि ’ या ठिकाणीं मूलकारित्तेत प्रकृतिभाव होऊन याचा व होऊन नदरना आली आहे.

दण्डं लक्षयति । मूलकारिकाः— क्रममुक्त्वा विपर्ययस्य पुनश्च क्रममुत्तरम् । अर्थचांदिष सुकोक्तः क्रमदण्डोभिधीयते ॥

निरणामः— आदी क्रममुक्त्वा तमेव विपर्ययस्य पुनश्च क्रम-मुक्त्वा उत्तरपदमातं अर्थार्थपरिसमाप्तिं यावत् । एव मुक्तेन प्रकारेण एकक्रममुक्त्वा विपर्ययस्य आदिपर्ययं पुनरादितः क्रम-

—: अष्टविकृति :—

मुक्त्वा यद्व्यति स क्रमदण्डः । तद्यथा—सनः । नः सः । सनः ।
 नः पितेव । पितेव नः सः । स नः । नः पितेव । पितेव सूनवे । सूनवे
 पितेव नः सः । स नः । नः पितेव । पितेव सूनवे । सूनवेऽग्रे । अग्रे ।
 सूनवे पितेव नः सः । स नः । नः पितेव । पितेव सूनवे । सूनवेऽग्रे,
 अग्रे सूपायनः । सूपायनोऽग्रे सूनवे पितेव नः सः । स नः । नः
 पितेव । पितेव सूनवे पितेवेति पिताऽश्व । सूनवेऽग्रे । अग्रे सूपा-
 यनः । सूपायनो भव सूपायन इति सुऽउपायनः । भव सूपायनोऽग्रे
 सूनवे पितेव नः सः । स नः । नः पितेव इत्यादि भवेति भवेत्यन्तं
 क्रमः समापनीयः ।

अर्थः—आरंभी क्रम गृह्णन् स्वाना विपर्ययात् पुन क्रम गृह्णाया,
 नतर पदिल पद सोडून घुलन्या च तिस्रन्वा पदाचा क्रम गृह्णाया. नतर
 शेवटच्या पदापासून प्रथमपदापर्यंत गृह्णून क्रमाप्रमाणे पहिल्या पदापासून
 शेवटच्या पदापर्यंत क्रम गृह्णाया. याप्रमाणे पुढे राहिलेलीं पदे अर्धचेंब्या
 समाप्तपर्यंत या सांगितलेल्या रीतीनेच गृह्णावीत. गृह्णजे या विद्वतीस
 'क्रमदण्ड' किंवा 'दण्डक्रम' असे गृह्णतात. उदाहरण वर मूळात
 दर्शविले आहे. स्वाप्रमाणे समजावें.

शिवरंजणम्—उक्तोक्तवचनेन पठितानामपि पुनः पाठः ।
 क्रम इत्यनेन त्रिक्रमादिकं अस्ति तत्र तथैव पठनीयम् । वेष्टनमपि
 क्रमावृत्त्या पुनरावर्तनीयम् । अत्र विपर्ययात् छेद्यावृत्तदोषमां-
 स्युः । कुलचित् 'उक्तोक्ति' पाठः स्पष्टः । उक्तोक्तिपाठस्य तु
 उक्तस्य या उक्तिस्तथेत्यर्थः । 'क्रमदण्डोऽभिधीयते' इत्यनेन
 क्रमदण्ड इत्यस्या विकृतेः संज्ञा न दण्ड इत्युक्तम् । एवं सति
 लक्षणावसरे 'सहोक्त्या दण्डवद्द्रव्य' इत्यत्र च अस्या दण्डपदेन
 व्यवहारः कृतः । स 'नामिकदेशेन' सत्याधीनादिशब्दवत् लाक्ष-
 णिकः । लोके क्रमदण्डं पठति इत्यादौ कस्याः क्रमदण्डवाच्यत्वाव-
 गमात् । संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्य व्यवहारार्थान्नत्यात् ।

अर्थ — ‘उत्तीर्ण’ या वचनाने म्हटलेल्या पदाचा पुन पाठ आहे असे समजावे मगशब्दफारितेत असल्यान जेथ विक्रमादिक येतील तेथे तसाच पाठ करावा वेदनसदा ऋगाच्या आहूतीमुळे पुन पुन म्हणाने या विकृतीत विनयासाच्या वेळी लेखप्रमाणे जटाधर्म आहेतच मूलकारिकेत कोठ ‘उत्तीर्ण’ असा पाठ आहे त्याचा अर्थ स्पष्ट आहे या विकृतीस मगदण्ड हेंच नाव आहे लक्षणाच्या वेळी ‘रथफारिते’ ‘सहाय या इण्डपद्रथ’ असा दण्डपदाने व्यवहार केला आहे तो नामैकदेशाने स या म्हणने स यमामा, मीम म्हणजे मीमसन या शब्दाप्रमाण लासणिक समचाना लोकानध्वे ‘मगदण्ड पठति’ असा वाक्यप्रयोग आहे यावरून हा विकृतीला मगदण्ड असेच नाव दिसते “सहायसितपथ” म्हणजे शब्दार्थ समथ हा लोक मगदागावर अवलंबून आहे

रथमाहः—मूलकारिका । पादशोर्ध्वशो वापि सहोपत्या वण्डयद्रथः ।

विवरणम्—पादशोर्ध्वशोर्ध्वयोर्वा सह पाठे मगदण्डवत् कृते रथसौलिका विकृतिर्भवति। तज्जथा उदा० पादश द्विवति सूरम्। सूर द्विवति द्विवति सूरम्। स्वसारो जामय । सूरमुन्नय । उन्नय सूर द्विवति । द्विवति सूरम्। सूरमुन्नय । जामय स्वपति । पति जामय स्वसार । स्वसारो जामय । जामय स्वपति । पतिमिति पतिम् । एव अर्धर्धयोरेपि ऊहनीयम् । यद्यपि पादार्धर्धयोर्ध्वकल्पेन पाठो विहितस्तथाप्यर्धर्धपाठे हेतुसाधिवयेनातिरात्रे योदशोमहणवत् फलाधिपय द्रष्टव्यम् ॥

अर्थ — दोन शब्दांचा निचा अर्धर्धेचा योरेवर मगदण्डप्रमाणे पाठ केला म्हणजे “रथ” सहाय मित्रात होते उदाहरण वर मूळात दिले आहे या विकृतीचा पादश च अर्धर्धेचा पाठ सांगितला आहे धार्दकी

अर्धचं पाठात् अमाश्रित्य असत्याश्रुते अतिरात्रातीत पाठेशी ग्रहणाप्रमाणे पलाश्रित्य जाणाने.

घनं लक्षयति—मूलकारिका-अन्तक्रम पठेत् पुर्य आदिपर्यंत-मानयेत्। आदिक्रम नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिण ॥ १ ॥ विवरणम्--
 पूर्वमन्तक्रम अर्धचान्तस्य क्रम पठेत्। तथा एकैकअर्धचान्तिपर्यंतं नयेत्। आदित् आरभ्यैकैकक्रममग्नं यावन्नायेत्। त घनं मनीषिण आहुरित्यर्थः। यथा। अर्पसीत्यर्पसि। प्रणः। विश्वद्वर्पसि। त इन्दो न विश्वत्। इन्दोमहे। ऊर्मि न। इन्दो इतीदो। महेतगे। तन ऊर्मि। इन्दोमहे। न विश्वत्। इन्दो इतीदो अर्पसीत्यर्पसि। प्रणः॥ अत्र २३जोपेक्षयान्तक्रम आदौ आरभणीयः एतावान्वाचशेषः अर्धचस्याप्याद्यन्तयोः समवात्। २३जवत् ऋणादिग्रहणाभावात् अर्धचं पठेतादृश पाठः कर्तव्यः। पाद्याद्यन्तयोः कयमेव घन स्यात् क्रमस्तान्ध्यामावात् 'तथार्धचं समापयेत् इत्युक्तक्रमस्यरूपायाचैतत् पठनीयम्। कश्चिदुत्तरेत् इति पाठः। तस्यार्थः लक्षणया उत्तारयेदित्यर्थः। इति जटाधर्या अष्टौ विवृतिव्याख्या समाप्ता ॥

अर्थः— पहिल्याने अर्धचेंना शेवटच्या पदाचा क्रम नंतर अदिपदाचा याप्रमाणे अन्तापासून अदिपर्यंत व आदिपासून अन्तापर्यंत क्रमवर्माने क्रम म्हणावा म्हणजे "घन" नावाची विकृति होते उदाहरण वर मुळात दिल्याप्रमाणे समजावे. 'स्वज' आणि 'घन' या दोन विकृतित भेद एवढाच की, स्वजात प्रथम आदिपदाचा क्रम, नंतर अन्त्यक्रम, घनामध्ये मान्या विपरीत म्हणजे प्रथम अन्तपदाचा क्रम, नंतर आद्यपदाचा क्रम म्हणण्याची रीत सांगितली आहे हा घन साग्रत वैदिकाच्या म्हणण्यात कोठेत नाही, म्हणून छुत समजावा. मुळ कारिकेत अदि व अन्त असे शब्द आहेत त्यामुळे घन अर्धचेंतच अर्धचिने माग आहे. कारण अदि व अन्त अर्धचेंतच समकतात. शिवाय ज्वजाप्रमाणे मूळकारिकेत ऋणादिपदाचा उल्लेख नव्हत्यामुळे घन अर्धचेंतच संपवावा यावर कोणी असे म्हणेन की,

पादात (चरणात) आयत्त समवतात मम अर्धचेत घन न संपादिता पादान्ती का संपवू नये ? तर त्याचे समवान असे की, चरणात घन संपविद्यामुळे क्रमहान्तराचा अभाव होऊन 'तथार्धचेतमापयेत्' याकमराव्याचा बोध होईल. म्हणून पादात घन न संपादिता अर्धचेतच संपादना या प्रसंगे पादावलि घरातील माल दिव्धारिमाव्यारब्धेचे भाषांतर समात झाले,

इदानीं धिदिकानां अव्ययने यो घनः पठ्यते तद्वक्ष्यमाह ।
पदद्वय जटामुस्तथा गृहीतज्ञानन्तरं पदम् । द्विद्वारं पठित्वा तत्
एकवारं तु मध्यमम् ॥ पुनर्द्विद्वारं प्रथमं मध्यमं चान्वयेत्कदा । अथ
घन इति प्रोक्तः इत्यष्टौ विहृतीः पठेत् ॥ १ ॥ अन्यच्च जटामुस्तथा
विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत् । अथ घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ
विहृती पठेत् ॥ २ ॥ द्वितीयघनलक्षणे 'जटा', पदेन पदोत्तरजटा
(शिखापरपर्याया) ग्राह्या न तु केवला.

अर्थ :— दोन पदांची जटा म्हणून पुढचे पद पारें ते दोन वेळ
गृहणाचे नंतर मधले पद एकवेळ, पुन पंढिचे पद दोनदा म्हणावे. नंतर
मधले व शेवटचे ऐकनदा म्हणो गृहणे घनविहृति होते. याप्रमाणे आठ
विहृतीचे पठन करावे दुसरे लक्षण जें दिले जाई त्यातील 'जटा' या
पदाचा अर्थ पदोत्तरजटा म्हणजे शिखा सनवावी.

ततोदाहरणम् :- समिधाग्निमाग्निं समिधा समिधाग्निं दुपस्यत
दुपस्यताग्निं समिधा समिधाग्निं दुपस्यत ॥ समिधेति समुदाह ॥

१. अग्निं दुपस्यत दुपस्यताग्निमाग्निं दुपस्यत घृतेघृतेदुपस्य-
ताग्निमाग्निं दुपस्यत घृतेः ॥

२. दुपस्यत घृतेघृतेदुपस्यत दुपस्यत घृतेघोषियत घोषयत
घृतेदुपस्यत दुपस्यत घृतेघोषियत ॥

३. घृतेघोषियत घोषयत घृतेघृतेघोषियतातिथिमतिथिं घोष-
यतघृतेघृतेघोषियतातीतिम् ।

५. बोधयतातिथिमतिथिं बोधयत बोधयतातिथिम् । अति-
थिमित्यतिथिम् ॥

दशग्रन्थग्रन्थसूचककारिका—

संहिता प्रथमो ग्रन्थः ब्राह्मणस्तु द्वितीयकः । आरण्यकं तृतीय
स्तु शिक्षा चातुर्थिकी स्मृता ॥ १ ॥ कल्पस्तु पंचमोऽथः पण्डो
व्याकरणं स्मृतम् । निघटु सप्तमोऽथो निरुक्तमष्टमः स्मृतः ॥ २ ॥
उद्दस्तु नवमः प्रोक्तो ज्योतिष दशमः स्मृतः ॥ प्रोक्ता एते दशग्रन्थाः
व्याडिनेन महर्षिणा ॥ ३ ॥

अथ — १ संहिता, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ शिक्षा, ५ श्रौत व
वृण्यत, ६ अष्टाध्यायी, ७ निघटु, ८ निरुक्त, ९ उद्द, १० ज्योतिष,
अथ दश ग्रन्थ व्याडि महर्षिने सामितले आदिते.

अथर्व पदकनामको वेदो ब्राह्मणारण्यके तथा । पदगानि निघटुश्च
दशग्रन्थाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ १ ब्रह्मान्तर्दे, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक,
४ शिक्षादि, दश अने, ५ निघटु असे दश ग्रन्थ आदिते.

संप्रति वेदिका विठुनिपटनावसरे पञ्चसाधिनुरं घनं पटन्ति
इत्यतः पञ्चसंधिलक्षणमाह व्याडिः ।

मूलकारिका-क्रममादी प्रयुज्यते पदमन्त्यं द्विरावृतम् । विप-
र्यासं ततः कृत्या द्विवारं प्रथमं स्मृतम् ॥ १ ॥ पुनश्च क्रममुद्यत्यं
पञ्चसंधेया लक्षणम् । पञ्चसंधीनां नामानि सलक्षणानि । कारिका ।
पञ्चक्रमश्चाक्रमश्च ध्युक्तमोऽभिक्रमस्तथा । संक्रमश्चेति पञ्चैते
भयन्ति प्रमत्तन्वयः ॥ इति जटापटले ।

१. प्रथमस्य द्वितियेन सह संधिर्भवत्क्रम । २. द्वितीयस्य
द्वितीयेन संधिराजम उच्यते । ३. द्वितीयस्य तृतीयेन संधिर्भुक्तक्रम
उच्यते । ४. प्रथमस्य च तृतीयेन सहसंधिरभिप्रमः । ५. क्रमस्य पुन-
रुच्चारः स च संक्रम उच्यते:-

उदाहरणम्:- १ ओषधयः सप्त । संक्रमः । समोषधयः । ओष-
धयः ओषधयः ओषधयः सप्त । २. सप्तदन्ते । पदयो ददन्ते । ददन्ते

सम्। संसम्। स वदन्ते। ३ वदन्ते सोमेन। सोमेन सोमेन।
 सोमेन। वदन्ते। वदन्ते वदन्ते। वदन्ते सोमेन। ४. सोमेन सह।
 सह सह। सह सोमेन। सोमेन सोमेन। सोमेन सह। ५. सह
 राधा। राधा राधा। राधा सह। सह सह। सह राधा। राधोते
 राधा। ६. यस्मै कृणोति। कृणोति कृणोति। कृणोति यस्मै। यस्मै
 यस्मै। यस्मै कृणोति। ७. कृणोति ब्राह्मणः। ब्राह्मणो ब्राह्मणः।
 ब्राह्मणः कृणोति। कृणोति कृणोति। कृणोति ब्राह्मणः। ८. ब्राह्मणस्तं
 तं तम्। त ब्राह्मणः। ब्राह्मणो ब्राह्मणः। ब्राह्मणस्तम्। ९. त राजन्।
 राजन् राजन्। राजन्स्तम्। त तम्। तं राजन्। १० राजन् पारयामसि।
 पारयामसि पारयामसि। पारयामसि राजन्। राजन् राजन्।
 राजन् पारयामसि। पारयामसीति पारयामसि।

अर्थः—आरमी ममधर्माने दोन पदाचा क्रम, नंतर क्रमातीन
 जन्यरद दोन वेळ, पुढें व्युत्क्रम, पुनश्च पहिले पद दोन वेळ, नंतर पुन
 मम म्हटला म्हणजे पंचमपि होतात. (पंचमपि हो एक प्रसारची लढाव
 आहे. करिता कोठे कोठे वैदिक पंचमपियुन जेथेचा पाठ करतात, ते
 शास्त्रमुद दिमत नाही.) क्रम म्हणजे पहिलें व दुसरे पद जोडून म्हणें
 १ उत्क्रम म्हणजे दुसरें पद दोन वेळा उच्चारणें ३ व्युत्क्रम म्हणजे दुसरें
 पद प्रथम, नंतर पहिलें. ४ अभिन्नम म्हणजे पहिले पद दोन वेळ म्हणें
 ५ पुनःक्रम म्हणजे उदाहरण वरील ग्रातच स्पष्ट कळण्यासारखें आहे.

चरणव्यूहभाष्यस्य तृतीयो भागः

१ वैदिक (छंदोपंजरी) चरणव्यूह

—तृतीयो भागः ३ गायत्र्यादि छंदसां भेदास्तदुदाहरणमन्त्राश्च
छदपरिभाषा । प्रथमं छदविषया गायत्री पंचकाश्चत्वारः षट्क-
श्वैश्चतुर्ष्वैस्तुष्का वा पदपक्षिः पदस्यैकादशा उष्णिग्गमां तयः
सप्तकाः पादानिचतुर् मध्यम.षट्कश्चेदति निवृत्त ३ दशकश्चेत्यमप्या
यस्यास्तु पद सप्तकाष्टकाः सायधमाना विपरीता प्रतिष्ठा द्वौषट्कौ सप्तकश्च
वर्हायसी ॥ १ ॥

द्वितीय मुष्णिकविषयास्यो द्वादशांशश्चेत्पुरउज्जिद मध्यमश्चेत्
ककुपु लैशुभजागतचतुष्का ककुम्प्यं कुक्षिरैकादशिनोः पर.षट्कस्तनुयिरा
मध्ये चेत विपीलिकमप्यायः पंचक स्रयोष्टका अनुशुग्गमां चतु
सप्तकोष्णिगेव ॥ २ ॥

तृतीयमनुशुप् पंचपंचका षट्कश्चेको महापद पंक्तिर्जागता वष्ट-
कश्च कृति मंथ्ये चैदष्टक विपीलिकमप्या नवकयोर्मध्ये जागतः काविरा
णव वराज स्रयोदत्त मंष्टका दशकास्रयो विराळेका दशकावा ॥ ३ ॥
चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशांशश्चेत् पुरस्ताद्बृहती द्वितीयश्चेत्यनुसारे
ण्युरोबृहती वा रुरुधोमीवा त्वष्ट्रे दुपरिष्टाबृहत्पठिनोर्मध्ये दशकौ
विष्टार बृहती त्रिजागतोर्ष्व बृहती त्रयोदशिनोर्मध्येष्टक विपीलिकमप्या
नयकाष्टयेकादशपठिनो विषमपदा चतुर्नववका बृहत्पेय ॥ ४ ॥

पचमंपक्षि.पचपदांश्च चतुष्पदा विराट्दशकैर्युजो जागतौ सतोबृहती
युजैर्वेदिपरीतायौ चैत्यस्तारपक्षिरत्यौ चै द्वास्तार पक्षि राद्यात्यौ चैत् सस्तार
पक्षि मंथ्यनौ चै द्विष्टारपक्षिः ॥ ५ ॥

पञ्चत्रिपृष्त्रैष्टुमपदा' द्वौतुजागती' यस्याः साजागते जगती' त्रैष्टुभे-
त्रिष्टुप्पैराजौ' जागतीचाभिसारिणी' नवकौ वैराज छैष्टुमश्च' द्वौवा
वैराजौ' नवकछैष्टुमश्च विराटस्यानैकादशेनैस्योष्टकश्च विराट्स्याद्वादशेन
स्योष्टकश्च ज्योतिष्मती', यतोष्टकस्ततो ज्योति' श्रवाराष्टका जागतश्च'
महाबृहती मध्येचेष्टमध्या' द्वादशकावष्टकास्त्रयः पञ्चश्रुतरा विराट्
पूर्वावा ॥ ६ ॥

एतमे जगती जागत पदाष्टिन' स्त्रयः स्यौचद्वौ' महासतो बृहस्पष्टकौस
मकःपट्को दशको नवकश्च' पळष्टका या महापांके' ॥ ७ ॥

अथ प्रगाथाबृहती सतोबृहत्स्यौवर्हतःककुप्चेपूर्वाकाकुभौ' महाबृहती
महासतोबृहत्स्यौ' महावर्हतोबृहती' विपरीते विपरीतोत्तरोनुष्टुप् गायत्री
चानुष्टुभौ' नुष्टुप्सुत्रास्तृचा इत्युक्ते' ॥ ८ ॥

अथ जगत्यादिसप्तवर्गोपाद विशेषानुक्रमण्यन्तरोक्त उच्यन्ते-
पादा अतिजगत्यातुर्वयो द्वादशकाः परौ' । अष्टकौशकरी पादाः सप्तै-
वाष्टाक्षराश्चते । अति शाकरपादोद्वावादितः षोडशाक्षरौ' । जागतोपाष्ट
कावष्टि' पादाः षोडशकास्त्रयः ॥ अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागती चाष्टगास्त्रयः
जागतश्चाष्टकश्चाथ षृति पादौ तु जागतौ । पादास्त्रयोष्टकाश्चाथ षोडशाक्षर
एवच । अष्टकश्चातिष्टुती जागत षोडशाक्षरः ॥

२ वैदिक छंदोमंजरी

तृतीयो माग (पुरवणी)

छद्सा उदाहरणमनाणा शृणुला.

अय देवायामिष्टे अद्या^१—मेतव^२ तामेअश्व्याना^३ त्वावैत^४
पुरुतम^५ समुन्नेय^६ इंशाना^७ आप^८ पृणीतमेउमुदश^९ ॥ १ ॥

यइन्द्र^१ युजतिदरीश^२धैधवा^३ दरीरेक^४ प्रयोजोष^५ हरीयस्य^६
विठुन^७ मवीमयशौ^८ ॥ २ ॥

अमभोचिउ^१ तय स्वादिश^२ मारुनै^३ पयुं^४ ताविद्रावा^५ विट्गामि^६
मेदोअमेऽमिनरोशौ^७ ॥ ३ ॥

माचिन्दनदोयस्पति^१ रीनानमिद्योयैपातयते^२ युगत्यास्तमयदिमे^३
अभिवोवीर^४ सनित^५ स्तत्वयपीपजो नन^६ ॥ ४ ॥

दानाशो^१ विविप्रो^२ रापनरो^३ यरुष्वस्तस्यो^४ सम्रा^५ आग्निना^६
पठिषदस्त्रा^७ (श्वयस्या) तीपामनिदोशौ^८ ॥ ५ ॥

करयनून^१ यूपनरका^२ येमाचिन^३ योगचा^४ स्वतिन^५ इद्र^६ शुधीहव^७
श्रुतमे^८ अग्निनेद्रण^९ तामिरापात^{१०} नयाना^{११} समातन्त्येयेद्राग्निम्याडादश^{१२} ॥ ६ ॥

प्रदेवमरुता—य प्रया—विपचिका तदज्ञाय चत्वारि^१ ॥ ७ ॥

अयवा—मासप्रायो बृद्धिद्विस्त्रे नीहेतश्रुतात्वारय पच^१ ॥ ८ ॥ प्रनोमहे.

२ (वैदिक छंदोमंजरी)

तृतीयोपागः

नयोऽष्टा जामतर्धं तथैवष्टक इत्यपि ॥ परस्तक पादास्तु प्रथमा त्रयमभिरिता ॥ (पुराणी पद्या)
प्रथमिहे प्रोक्तम् सक्त जातं ब्रिकं हुक्केचाम्निहोतासमर्द्धं इदं सहस्रचौनं सप्तं ॥

टीका—एषा परिभाषा खण्डानां अग्रे दत्त कोष्टक एव व्याख्या केल्या।

एषा परिभाषा खण्डानां निररणा रहणजे पुढें दिल्लें कोष्टकच आहे असें समजावें।

१ गायत्र्यादि छंदसां भेदास्तब्रामानि चोदाहरणमंत्राश्च

भेदानाम्च

१

गायत्री

८।८।८

पदपक्ति

५।५।५।४।६

पदपक्ति

५।५।५।४।६

प्र गायत्री छंदोभेदानां उदाहरणमना

अप्य देवाय जग्मने । स्तोमो विभ्रंभिरासुया ॥

अकारिनुचातम ॥

अभिष्टं अद्य । गीर्भिर्गिन्मन् । अग्नेदोऽनेन ।

प्रतैर्दिवोन । स्वनयतिभ्रुणा ॥

अस्तिमद्य । अन्नस्तोमै । कर्तु न भूद ।

हरिस्तुताम कृष्णायान् ओहे ॥

चरणव्यूह

अष्ट अ व.

१-२-१

३-५-१०

३-५-१०

उपनिषद्भिः

६।७।११

पादनिबृत्

७।७।७

अतिनिबृत्

७।६।७

यजनया

७।१०।७

वर्धमाना

६।७।८

तान्मे अवब्योनाम् । हरिणां नितोमना ।

उतोनुकृत्यनानुवाहसा ॥

त्वांत पुरुवसो । व्यभिदृजेत । स्मर्त्तिसाहर्षीणा

पुरुतमं पुरुषाम् स्रोतॄणां विवाचि ।

वाजैभिर्वजियुताम् ॥

समुद्बेपो वसना । योराया मनेता य इळानाम्

सोमो य मुंछित्तीनाम्

इंशानां वार्यानाम् । क्षयन्तीधर्पणीनाम्

ऊपोयाचामि मेपूजाम् ॥

६-२-२५

६-४-१

४-७-२६

७-५-१९

७-६-५

चरणव्यूह

१ टीप — जेथे मन्त्राच्या चरणांन्वीं अक्षरें बरोवर वेष्णा नाहींत तेथें “पादपूरणार्थं तु क्षेत्रस्योरी-
काक्षरी भावान् भूदेत्” ही परिभाषा. परिभाषार्थ—चरणपूर्ण होण्याकरितां क्षेत्र स्योग व एकाक्षरी भाव
यांची जोड करावी. क्षेत्र. = इ उ या स्वरापुढे विजातीय स्वर येउन जो य् च होतो त्याच क्षेत्र म्हणतात
(इकोपानि) उ. शुष्ठी + अने शुद्ध्यामे । स्योग. = जोडाक्षर (इलोमन्वरा स्योग). एकाक्षरीभाव. =
असद्विरेकाक्षरभाव पूर्वद्वयपदरे अनेकैकमक्षरा क्रियते उ. दिवस्पृथिव्या ।

८।७।६

वृद्धसीयसी

६।६।७

छन्दोनाम

चरणस्तोत्राणि

१ उष्णिक्

८।८।१२

२ पुरज्ज्वाक्

१२-८-८

३ मरुप्

८-१२-८

कुरुन्त्यनुशिरा

११।१२।४

आपं पृणीतमेवम् । कस्य तन्वेवमम् ।

ज्योक्च सूर्यं ह्ये ॥

प्रेष्टं सुप्रियर्णम् । स्तुत्यां सागतिभिम्

अस्ति रथाना यमम्

२ उष्णिक् छंदोभेदास्तन्नामानि चोदाहरणमंत्राश्च

उदाहरणमत्रा

यद्दं सोमं पातय । मदं शक्विष्टचेतति ।

येनाह सिन्धुः क्षिणं तर्भांमहे ॥

युजन्ति हरीं इमिस्य गार्धया । उरोरयं उरुयुगे

इदुवाहा वचोयुजा ॥

शर्धं शर्धं व एषा । वार्तं वार्तं गणं गणं सुशस्तिभि

अनुक्रामेम घीतिभि

दुदीरेक्यस्तन्वेददिवसु । दुदिराजिनु पुरुहूत वाभिर्नम् ।

नूनमप्य ।

७-६-५

६-७-१४

स्थानम्

अष्ट अ य

६-१-१

६-७-२

४-३-१३

६-४-३

तनुशिरा

११-११-६

निनीदिरुप्या

११-६-११

अनुदुग्गर्भा

५-८-८-८

उणिगोत्र केरज

७-७-७-७

अरोनाप

चरणप्रराणि

अनुदुग्

८-८-८-८

महापदपङ्क्तिः

५५५५५५५५

कृतिः

-१२।१२।८

प्रपाद्येते भगवणे न क्षमे । कथाचा पर्वति वधिर्योर्वी ।

प्रियुर्न विद्वान् ॥

हरी यस्य सलुजा विप्रयोः । अर्चनादेशां ।

उमाजीन केशिना पविद्वन् ॥

पितृवृत्तांशं । महोत्तमांशं तारंगी ।

यस्यभितो व्योममा । वेत्रेभिर्न मुरयन् ॥

मंसोर्माहं चारुयं । अस्माकं देवपूजन् ।

मनीमन् साधनम् । विप्राणां चाग्रजम् ॥

३ अनुष्टुप् छन्दोभेदास्तत्रास्मानि उदाहरणमत्राद्य

उदाहरणमंत्राः

अग्न ओजंग्रामार । पुन्रपुन्रमाभ्य मधिप्रो ।

प्रजोरापा परीगसा । रसिगजांयु पन्यान् ॥

तम्यादिष्ट । अमंसंदष्टिः । इदाचिदुहः । इदाचंदक्तोः ।

त्रिप्रेतस्मोत्र ॥ यंचत उपनि ॥

माकस्मं धातमयं भिज्जिगेमा । अकुत्रानो गृह्येयं धेनवोगुः ।

रत्नानुगो अशंक्षीः ॥

१-८-२२

८-५-२६

२-५-६

७-७-१३

स्थानम्

अष्ट. अ. द.

४-१-२

३-५-१०

१-८-२३

४	विपिच्छिकमया १२।८।१२	पर्यु प्रधेन्य याजसातये । परिकृत्राणिस्तुक्ष्णानि । द्विपत्तरंघ्याश्रणयान ईयसे ॥	७-५-२२
५	यामिराट् ९।१२।९	तामिद्रासा हयामहेया । तानो मिद्रासा मन्मथोचे तमद्य । प्राचदयमानो यमकु ॥	१-८-२२
६	नष्टरूपी ९।१०।१३	विष्टृष्टाभि पामयाशन देवान् । वयट्शतस्याद्रुतस्य दत्ता । पातच सतसो यमच रथसोन ॥	१-८-२२
७	मिराट् १०।१०।१०	प्रेक्षो अग्रे दीदीहि पुर । नोर्जस्तया सूर्यो यविष्ठ । त्वाशर्भन् उपयन्नि वाजा ॥	५-१-२३
८	मिराट् ११।११।११	अग्निनो दीधितिमि राष्यो । हस्तानुली जनयन्त प्रदास्तम् । दुरेदृश गृहपति मय्यु ॥	५-१-२३

छन्दोनाम

चरणाक्षराणि च

१

बृहती

८।८।१२।८

२

पुरस्ताद्बृहती

१२।८।८।८

३

न्युत्तारिणी

उरोबृहती

स्कन्धोभिनीना

८।१२।८।८

४

उपरिष्ठाद्बृहती

८।८।८।१२

५

विष्टारबृहती

८।१०।१०।८

४ बृहतीछन्दोभेदास्तथापमानि उदाहरणमंत्राश्च

उदाहरणमंत्राः

माचिदुन्य दिरांसत । सखायो मारिष्यत ।

इन्द्रमिस्तोता कृण्वं सवसुते । मुहं हवाच शंसत ॥

महोयः सतिः शर्मसो असाव्या । महो नृण्यस्यं रतुनिः ।

भर्ता वज्रस्य धिष्णोः पितामहो मेव प्रियम् ॥

ईजान विवागतिर्विदुः । ईजानं भूमि रभिमंभयणि ॥

ईजानं देवाद्भिनो । अभि सुमने रवर्धनाम्

ये पुत्रवन्ते अर्धभिः । निरीणां स्युर्भिरा ।

युधं महिष्यर्णानाम् सुमनं दुमिष्यर्णानां प्राचरे ॥

युधं ह्यास्तं महोरत्न । युधं धाय भिरतं सतं ॥

तानेनम् सुगोपा स्यातिम् । पुतं नो बृका दधायोः

स्थानम्

अष्ट. अ. व.

५-७-१०

७-७-६

८-७-२०

६-४-४

१-८-२३

२३

चरणाक्षराणि

६ उपव्यूहती

१२।१२।१२

७ पौषिलिकमप्या

१३।८।१३

८ त्रियमपदा

१।८।११।८

९ बृहयेन

९।९।९।९

१० इयमेनल बृहती

१ पक्ति

८।८।८।८।८

२ त्रिराट् १०

१०।१०।१०

३ सगोबृहती

१२।८।१२।८

अथ यदि मे पक्मान रोदसी । इमाच विष्ठा भवेनाभि
मयमर्ता । यथेन नि ष्ठा र्वप्यो विविष्टसे ।

अभिर्बो वीरभवंसो मदेपुगाय । गिरामहाविचेतस
इदु नामश्रुय श्याकिन् बजोयथा ॥

सन्ति सुसर्भितरथ । चित्रचेतिष्टसर्वत । प्रासह्य सप्राट्
सहृष्टि सहत भुज्यु बावेऽपुष्ये ॥

तत्पानय पितो बचोभि । गावो न हव्या सुषुदिमा ।
देवेभ्यस्तवा सुधमादय । अस्मभ्यत्वा सभादम् ॥

५ पंक्तिछदोभेदास्तदुदाहरणमनाथ

अग्निं त मेन्ये यो बधु । अस्तु य यन्तिथेनर्ब । अस्तुमर्नत्ता
आशर्व अस्तं नि यासो वाजिन । इपं स्तोतुम्य आभर ।
विधिप्रो रोदमा यस्य छव्या । पुरो यगिच्छंसा न र्दद ।
सुदामन्तरेकणो अप्रमण्य । ऋनिचने दात्र दाशुपेदा ॥
आयन्तरे सुदानवो ददाशुपे दिव कोशमर्चय्यदु ।
विपुर्भयं सजन्ति रोदसी अनु । घन्वना यति वृष्टये ॥

७-५-२३

६-४-३

६-४-४

२-५-७

३-८-२२

४-६-१०

४-३-१२

४ विपरीतावृहती

८।१२।८।१२

५ प्रस्तावपक्ति

१२।१२।८।८

६ आस्तावपक्ति

८।८।१२।१२

७ सस्तावपक्ति

१२।८।८।१२

८ विष्टवपक्ति

८।१२।१२।८

१ त्रिष्टुप् ११-

११-११-११

ये ऋ॒ण्य श्रो॒त्र्यस्ते॒षां । वि॒श्वेस्ते॒षु ज॒निमा पु॒रुष॒त ।
त वि॒श्वे मा॒नु॒षा यु॒गा । इ॒दं ह॒वन्ते त॒विष॒ य॒त॒र्जु॒व ॥
तस्यो॑ सम॒दा अ॒ग्नि वि॒क्षर॒न्ति । तेन॑ जी॒वन्ति प्र॒दि॒शुश्च॒त॒स्र
त॒र्त क्षा॒त्य॒क्षर॑ । तदि॒धुमु॒पजी॒वति ॥
आ॒ग्नि न स॒र्व॒ति मि॒ । हो॒तार॑ त्या वृ॒णीमहे॑ । य॒ज्ञाय॑ स्ती॒र्ण
व॒र्हि॒षु वि॒मोमहे॑ । शी॒र प॑व॒क शो॒चिष॑ वि॒वक्ष॑से ॥
प॒ष्टिं स॒ह॒स्रा॒र॒व्य॒षा यु॒ता॒स्तन॑ । उ॒द्या॒ना वि॒शति॑ द॒त्ता ।
द॒द्या॒स्मा॒मी॒ता न॒त्ता । द॒श॒ग्र॒ह॒णी॒णा द॒श॒ग॒र्वा स॒ह॒स्रा ॥
अ॒ती॒याम॑ नि॒दस्ति॒र । स्व॒स्तिभि॑र्हि॒त्वा॒व॒ष म॑राती ।
य॒दी॒क्षयो॑ रा॒पे दु॒सिभे॒य॒व । स्व॒यम् म॑र॒त स॒ह ॥

६ त्रिष्टुप् छन्दोभेदास्तन्नामानिउदाहरणमत्राय

उदाहरणमत्र

कस्य॑नून क॒र्त॒न॒स्या मृ॒ता॒नाम् । म॒वा॒महे॑ चा॒रुं दे॒वस्य॑ ना॒म ॥
को॒नो॒म॒द्या आ॒दित॑ये पु॒नर्दा॑य । पि॒त॒र॒व दृ॒शेय॑ मा॒त॒र॒व ॥

६-४-३

२-३-२२

७-७-४

६-४-५

४-३-१३

१-२-१३

५५

चरणादिव

२ जगत् १११-

१२।११।१२

३ विदुष १११-

११।१२।१२

४ अभिसारिणी १०

१०।१२।१२

५ विराट्स्थाना १०

१०।११।११

६ विराट्स्थाना

१।११।११

७ विराट्स्थाना ११-

११।११।१८

८ ज्योतिष्मती १२-

१२।१२।८

यत्नस्ता उतये यथावाहाः । चगां ये अक्षयपाय तर्हति ॥
 येचाविते पचन्ते सुभरति । उतो तेषामभिर्मूर्ति न इन्वतु ॥
 ये वाजिनं परित्यज्यन्ति पक्वं । यस्माद्दुः सुहृभिर्हि रेतं ।
 ये चर्वतो मातृभिक्षागुपासते । उतोतेगामभिर्मूर्ति न इन्वतु
 यो वाचा विवाचो मधवाचः । पूरु सहस्रा शिया जघानं ॥
 तत्तादिदस्य पौंस्व गृणीमसि । पितृवयत्ताविषो वामुधे शर्वः ॥
 शुर्वाहवे निद्व भारिरण्यः । स्वापते दावने वर्सना ।
 इमादित्वा मूर्जो वर्धयन्ति । वसुणः सिध्वोनक्षरन्तः ॥
 त्वास्ति न इदो वृद्धश्रवाः । त्वास्तिन पूग विधवेदाः ॥
 त्वास्तिनस्ताक्ष्यो अरिधनेभिः । त्वास्तिनो बृहस्पतिर्दिधातु ॥
 श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेम । उत श्रुते सदेने विधर्तःसी ॥
 श्रोतुनः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः । सुश्रोत्रा सिध्वुर्द्धिः ॥
 अग्निर्देणे नरगेन विष्णुना । आदित्यै रुद्रेर्देवुभिः सत्वायुषो
 सुनोपसा उपसा सूर्येण च । सोमै पिबतपश्चिता ॥

२-३-८

२-३-९

७-७-९

२-६-३

१-६-१६

२-१-२

६-३-१४

९ ज्योतिः ८-

१२।१२।१२

१० महाबृहती

८।८।८।८।१२

११ यमयथा

८।८।१२।८

१२ पंचसूत्रा १०-

१०।८।८।८

विराटपूर्वा वा

१ जगती १२-

१२।१२।१२

२ महास्तोबृहती १२

८।१२।८।८

ताभिरार्यातं बृहन्ना । उपमेहव विषमं विष्वक्वार्थम्
इया मंहिष्टा युक्तमनरा । याभिः प्रिर्वि वाबुवुस्ताभिरागतम् ।
ननाना नवतीनाम् । विषस्य रोपुपीणा । सयौसामममं नामं ।
आरे अस्य योजनं । हरिष्टा मधुता मधुला चकार ॥
सुनतपयंयुभितः । सयलीरिषयसीः निवाप्यते
अमतिनयाताजसु । वेनं वेवीयते मृतिः ॥

एवंवाग्निम्यामहो बिह्व्य । सुप्य घृत न पृतमद्रिभि ।
तापूरिषु श्रवोवृहत् । रसि गणत्सु दिष्टतं । इयं गणत्सु दिष्टत ॥

७ जगतीछंदोभिदास्तनामानि उदाहरणमंत्राश्च

उदाहरणमंत्राः

प्रदेकमच्छ मधुमन्तु इदंयः । असिष्यदन्तु माव आनधेनवं
बहिष्यदौ वचनामन्तुअधभिः । पारिस्तुवभुषियानिर्जिअिरे ॥

आयः पूषी रोधेसी भा'नुलाउमे । धमेनयान्तोदिगि ।

स्तिरस्तमो ददश उर्म्यक्षा । स्यात्सर्वह्योगो । आस्यन्नाथकु०

३ महर्षिः ८।८

७।६।१०।९

४ महर्षिः ८।

८।८।८।८।८

प्रगाथभेदो

चरणक्षताणि

यार्हत प्रगाथः बृहती

८।८।१२।८ (१६)

सतोबृहती १२।८।१२।८ (४०)

(७६)

कावुम प्रगाथः

कवुप् ८।१२।८ (२८)

सतोबृहती १२+८।१२।८ (४०)

(६८)

रथाति वा श्वुतिवा । ह्यजघंसते विं । सोचिदुममराति ।

मोन्नयमराम । आरेअंय योर्बनं हरिषः । मध्वया मध्वलाचकार ।

तदंशाय तदपले । तंभागमुपसेदुर्वे । त्रितार्यच द्वितार्यच ।

उपों द्रुप्यर्ध्वे बद्ध । नेहसौ वज्रतार्यः । सुजुतयो वज्रतार्यः ॥

२-५-१६

६-४-१०

८ अथ प्रगाथभेदास्तन्नामानि तदुदाहरणमंत्राश्च

उदाहरणमंत्राः

अयं वा मधुमत्तन । सुत सोमस्वतायथा ॥

तमभित्ना विवतं तिरोबद्धं रथेना । धुसंरत्नानि दाशुर्षं ॥ १

त्रिकपरेण त्रिवृतां सुपेशंसारथेनायतमभित्ना ।

कण्ठमसिधोवाज्जदो दृग्मन्त्यध्वरेत्सेपा सुशृणुतं हवीं ॥ २ अ. अ. व. १-४-१

आसंखायः सवर्द्धिषां । धेनुमन्मयुपन्यस्यसंचः

सुजप्य मनपसुरा ॥ १

या शर्धाय मरुताय स्वमानवे । श्रमेमयुधुधंत ।

या मृष्टीके मरुतां तुराणा या । सुमैरेवया वरी ॥ २ अ. अ. व. ४-८-३

महाबार्हत प्रगाथः

महाबृहती ८।८।८।८।१२ (४४)
महासतोष्वहती १२।८।१२।८।१२ (४८)
(९२)

प्रिरीतोत्तर प्रगाथः

बृहती ८।८।१२।८ (३६)
प्रिरीता ८।१२।८।१२ (४०)
(७६)

अनुष्टुप्पदाः प्रगाथाः

(गामत्र्यो) ८।८।८।८ (३२)
८।८।८ (२४)
८।८।८ (२४)
(८०)

बह्वर्हते आचमिः शुक्ले देव शोचिषा । भार्वातेसमिधानः ।
येदिष्टय रेवन्तः शुक्र । दीदिदिष्टयप्रावक दीदिदिष्टि ॥ १ विश्वासा
गहपति विश्वाभसि । स्वमेमानुषीणो । शतं पूर्णि येविष्टप्रावहसः ।
समेष्टार ह्युतदिभाः । स्तोत्रभ्यो येवददति ॥ २ अ. ४ अ. ८ व. २

नहितेशू एवसः । अन्तं विद्याभिसृया । दुरास्यानो मघयन्मनि-
ददिवः । धियोवागेभिराविथ ॥ १
य ऋष्य. श्रीष्टयस्ता । विरेत्सवेदे अर्जिना पुरुदुतः । तं विश्वे
मानुषायगा । इन्द्र हवन्ते तविषे यतलुचः ॥ २ अ. ४ अ. ६-४-३

आवार्यं यद्योतेये । सन्नायवर्तयामासि ।
तुक्कुभि मतीयह । इन्द्रशर्विष्टसपते ॥ १
तुर्विशुम् हुविमलो । शर्वाथो विश्वया मते ।
आर्षप्राप भदिलना ॥ २
यस्यंते महुिनामहः । परिज्यायन्तभीयतुः ।
हस्तावन्रहिरुण्य ॥ ३ ॥

अ. ४ अ. व. ६-५-१

अथ शम्भेद इत्यादि तुचाहि त्रिष्टुवन्तकम् ।

इदंशास्त्रमधीयानं प्रणवार्यामतामियात् ॥ १

अतवसानं सूक्तानि—वसूहये, निवर्तष्व त्वामग्ने त्वं ह्यतृत्पच

अवसानाभ्यनष्टा स्युर्वस्मृता. शाकलादयः ॥ १

सूक्तमप्येवमसानोयो भ्रष्टवीर्यः सपपकृत् ।

गतासुर्मुनिहन्ता च रौरव नरक त्रेजेत् ॥ २ *

अर्थ—वसूहय, इयजये, त्वामग्ने, त्वहि, ऋद्धरपन्नोपा ह्या सूचांश्च अवसानं घेतव्यामुल्लं शाकलादि ऋषि विष्मरणाशोऽ होऊन नष्ट झाले. जो ह्या सूत्रामध्ये अवसान घेतो तो भ्रष्टवीर्य आसुर्हिन मुनिहन्ता होऊन रौरव नरकत जातो,

१ अतिजगत्यादि सप्तवर्गे पादविशेषा अनुक्रमण्यंतरोक्ताः

३१५४८

सोदाहरणा छिद्यन्ते

अ. अ. प.

उदाहरणमत्राः

सप्तभिर्द्विजोह्वीभिः सुधरात्मभिः । सत्रादधीन मयतिष्ठतुं शक्यमिति ॥

६-६-३८

महिम्नो गीर्धे राधे युद्धिये । युयुतो विश्वासुपाङ्गणोत्तुङ्गरी ॥

श्रीगणेशाय नमः

७-४-३३

यब्दा. प्रवेष्टमहेतुमयो यन्तु निष्कवे ।

मरुत्तते मिहिला एवयामरुत्त । प्रशार्धाय प्रयज्यवेदुलादये ।

तुमसेमदुदिष्टये । धुनिवतापु शक्यते ॥

प्रोक्त्वसो गुरोराय । इन्द्रायशुपमन्वत । अभीकोचिबुद्धेकृत्त सुगे

सुगच्छु बुद्ध्या अस्माकं बोधिचोदिता । नभेतामन्येकेषा

उत्पत्त्या अश्विधन्वसु ॥

८-७-२१

अधुरिर्पामा अग्योजसा त्रिविक्रयामरुत्त । आरोदसी अपणदस्य

मज्जमा प्रवाहये । अर्धतान्य जुहरे प्रेमरिच्यत ।

सिन् सधस्वेदेवं । सत्य सिद्ध सत्य ईदुः ॥

१०१

२-६-२८

उदोनाम

पादाक्षराणिच

अतिजगती १३

१३।१३।१३

(५२)

यब्दा. १२।१२

१२।८।८

(५२)

२ शशरी८।८।८

८।८।८।८

(५६)

३ अतिशक्ती १६

१६।१२।८

(५२)

४	अटि. १६।१६ १६।१६ (६४) अत्यधिः १२।१२।८।८ ८।१२।८ (६८)	निकटकुक्ष्ये मष्टियो यथाशिरं शुचिचूर्णम् । तपस्वो मेमपिबन्निज्जुना मृतं यथा वशात् । सर्वं ममाद् माहेक्यं कर्तव्यं महाभारं । सर्वं सधरोदेवं । सत्यमिदं सत्यद्वन्द्वं ॥ अग्निहोतारं मन्ये दाक्षन्तं । वसुं सनुं सर्वसो जातवेदसम् । विभ्रं न जातवेदसम् । यजुष्यां स्वप्नः । देवो देवाभ्यां कृपा ॥ यत्तस्य रित्राष्टि मनु । यष्टि शोचिया । आजुष्टानस्य सार्यम् २।१।१२ यज्या । अयाज्या हारिष्या पुनामो विद्या । द्वेयसि त्रति स्युगंभिः । यरोनस्युगभिः । धाराक्षुतस्य रोचते पुनामो अरुयो हर्तः । निष्प्रायद्रुपा पतिर्यात्पुङ्गभिः । सप्तार्येभिर्देवभिः ॥ अग्निं ह ईन्द्रदाह्यहि श्रुभिः । शशोच्चहियाः श्रानमीयां अद्विजः दृषानमीयां अद्विजः । श्रान्मन्तमोहिशुष्मभिः । वृधैर्मोहिरीयसे । अमूलमो अप्रतीत अस्तम्भिः त्रिः सप्तः शतं सत्याभिः ॥ सर्वे शर्गेन मारुत नृप्याजः । अग्रंस्वती पूर्वरा स्मिष्ट्येतरेनैतस्विष्टनिः आदं द्रव्यान्पादतिः । यज्ञस्य केतु र्हिणा । अधस्तास्य हर्षतः । हर्षान्नो विधेयुन्यन्यम् । नतः शुभेन पपांम् ॥ उत्तच्छदे-	२-६-२८ ७-५-२४ २-१-२२ २-१-१२
५			
६	पुनिः १२।१२ ८।८।८।१६।८ (७२) अतिगुनिः १२।१२।८।८।८ ८।१६।८ (७६)		
७			

मिना छंदोमजयाँ अधोलिखितानि छदास्युक्तानि ।
 तेमा कांत अक्षराणि सन्ति तान्यपिलिखितानि परतेमा उदा-
 हरणानि न लिखितानिरति कृत्वा मयातेमा नामानि अक्षर-
 सग्याच केवलम् अग्रे-प्रदर्शिता कृति (८०) प्रकृति (८४)
 आकृति (८८) विकृति (९२) समिकृति (९६) अभिकृतिः
 (१००) उत्कृति (१०४) इतिमापय्यादि छदासि ॥

१० परिभाषोक्त अतिशक्तो छंदोदाहरणम्

पादाक्षराणि १६।१६।१२।८।८ (६०)
 साक जात ननुना साक मोजंता वयस्त्रिय ॥
 साक वृद्धो नीधै सासहिर्मृगो निचर्पणि ॥
 दाता राधे स्तुते काम्य वसु
 संने सधदेमो देव
 सत्य मिद्र मत्य इन्द्र ॥ २-६-२८ ॥

धरोमुन्यष्टभृशाके विरोकिनामवत्सरे । राधेसिने वसुविषो सार्पभेमृगु-
 वासरे ॥ १ ॥ चरणव्यूह माप्यस्य स्पष्ट मापान्तर तत्र । मालादि
 विकृतीना च न्यक्त विवरण परम् ॥ २ ॥ यत्तेनयत्त मत्रस्य जटाया
 विकृतीक्षया । जगवत्युक्तमार्गेण लिखित तदिदामुदे ॥ ३ ॥ दासमद्वेन
 च मया श्रीराजेश्वरसूनुना ।

१० प्रथमभागे प्रथमं परिशिष्टम् ॥१॥

(ऋत्संहितायां अनुनासस्वसूक्तसंख्या निदर्शक कारिकाः)

मधुच्छन्दप्रभृतिभिर्ज्ञेयिभिर्हि तपोवृद्धात् ।
 दृष्टानामनुवाकानां सूक्तान्यङ्ग्यामि वद्वतान् ॥ १ ॥
 अग्निर्माले तिसृक्तस्तु गुरुपेद्रं चतुष्ककम् ।
 अग्निसोमानमित्येतौ पट्कां कस्येति सप्तकः ॥ २ ॥
 अग्ने विवस्वदमित्यं नृचित्ते सप्तकाख्यः ।
 स्वमग्ने पञ्चकं विद्यात्प्रयोयहमथाष्टकम् ॥ ३ ॥
 पश्याननधक विद्यादुपैकादशकं तथा ।
 प्रयेशुमन्ते नयकमिमं द्वादशकं विदुः ॥ ४ ॥
 ईन्द्र मित्रं दशैवाथ नास्त्याभ्यां तु पञ्चकम् ।
 कादित्यायद् सप्तकंचाग्निं तथात्याजुषश्चपद् ॥ ५ ॥
 यदिपदे सप्तदशाष्टोप्याग्निरेत्यष्टसूक्तकः ।
 कपात्रिपंचसूक्तस्तु युवोर्द्वादशकं विदुः ॥ ६ ॥
 स्य यो गणानामातेपिस्तरेकौदशापरोदशौ ।
 सोमस्यमा द्वादश च प्रयो सप्तदशेति च ॥ ७ ॥
 इच्छन्ति नयकं विद्यादिन्द्र मतित्रिपंचकं ।
 इमंमहेति नयकं प्रोचर्षेय मनीषिभिः ॥ ८ ॥
 स्वां ह्यग्ने दशमद्रं यद्रस्यकादशकांनुमौ ।
 नयोदश मक्रमुग्रव्याम पिषा ययोदश ॥ ९ ॥
 चतुर्दश ह्ययोप्यग्निरष्टादश प्रयेषसे ।
 मादिमदे द्वादशको विदादिवस्वर्थय च ॥ १० ॥
 भारद्वाजः पौल्लरायै यदप्यत्रिपंचकः ।

(३)

द्वेचैव सूक्ते नैवाति च विद्यादद्याष्टम वै नवमे शत स्यात् ।
 चतुर्दश विंशतिरथाधिकमप्यथे यदुक्तं दशमे तथैव ॥ ३ ॥
 आद्ये चतुर्विंशतिरिहानुयासा कृतं परं मङ्गलं यच्चतुष्टयम् ।
 द्वे पञ्चके त्रीणि षट्कानिचैव दशाष्टमं सततयमं द्वादशान्त्यम् ॥ १ ॥
 पञ्चाशीतिर्दशतय्येऽनुवाका दृष्टा पुराणश्रुतिमर्महात्मभिः ।
 तान् पारायणे शाकले शैशिरीये वदन्ति शिष्टा न सिद्धेषु विप्रा
 यस्ता नृत्विह्वेद चेद्याम्यर्घाते स नारुष्टु मज्जते ह शश्वत् ॥

टीका—आषा उपरिनिर्दिष्ट सूत्रकारिकाणा अग्रे लिखितकोट्यमेव
 ध्यातव्याश्चेदा

अर्थ—ह्यदिहेत्या सूत्रकारिकायां सप्त व्याख्या भूताने पुनः

११ प्रथमभागे प्रथम परिशिष्टम् १

मंडलानुसारतस्तथ सूक्तप्रतीकानि (संख्याच)

नं.	स	अनुवाक प्रतीकसू.	स	अनुवाक प्रतीकसू.	स	अनुवाक प्रतीक
१	अग्निमिले०	८	अवाष्पगि०	१३	प्रकृत्यम्०	
४	सुवपहृ व०	१	कषा गुभा०	१३	अप्रपिवा०	
४	एद्र सानसि०	१२	सुयोरासि०	५८	चतुष्मल्लम्	
६	अभिनूत०	१११	मिथमेमडलम्		अनुवाक ५	
६	सोमानस्वरण०	सू. स	अनुवाक १४	१४	अग्नीध्रमि०	
७	कल्पनूत०	११	त्वमग्नि नुमि०	१८	प्रवेधन०	
५	यमग्र प्रथमा०	११	याजातग्व०	१२	महिमह०	
८	प्रथो यव०	१०	गयानावा०	१२	विदादिव०	
७	अग्ने विवस्व०	१०	आतपितर०	१५	आरुद्रास	
७	अभि य मेघ०	४२	अनुवाक ५	१५	यज्ञस्थ	
७	नूचितसंशोना०		द्वितीयमल्लम्	८७	वचसमडलम्	
९	पदानतापु०	१२	सोमस्यमा०		अनुवाक ६	
११	उपप्रयतो०	१७	प्रवादेवाव०	१५	वचग्रे प्रथम	
९	प्रवधुमवत०	१४	हृच्छ्रति वा०	८	त्वमग्नि यज्ञाना	
१२	स्मरतोम०	१५	हृद्रमति०	२०	वृषामदा	
१०	हृद्र मित्र०	९	इममहे०	६	यो रायसो०	
५	नास पात्रावा०	६२	तृतीयमल्लम्	१२	हुवेय	
६	अदि यानृ०	सू. स	अनुवाक ५	१४	सुयेनरा	
७	अमिशोतर०	१०	वाह्यग्रे०	७६	यष्ट मडलम्	
६	अवायुव०	११	मत्त०		अनुवाक ६	
१७	वेदिपद०	११	यज्ञरुद्र०	१७	अग्निघटा	

सं.	अनुवाक प्रतीक	सं.	अनुवाक प्रतीक	सं.	अनुवाक प्रतीक
१६	वेदयत्	११	सखाय आनि०	६	अरोध्यमिः
२२	प्रनुका०	११४	नधर्ममंडलम्	८७	८७ । ६
१५	वइ व्यकानरः		अनुयाक ७	६	त्वंग्रमे प्रथमः
१९	अपस्वसुः०	१६	अधेवृहन्०	७५	७५ । ६
१५	प्रवीरया०	१३	राष्ट्रादुहिने०	७	अग्निरो
१०४	सतम मंडलम्	१३	प्रदेयवा	१०४	१०४ । ६
	अनुयाक० ६	१८	अच्छमइद्र०	८	मासिदन्यत्
५	मासिदन्यत्०	८	इदामित्वाशेद्र०	९२	९२ । १०
७	महोद्वि०	१६	भद्राअग्ने०	९	स्वादिदया
८	इद्रः सुतेतु	६	स-येनोत्तमिता	११४	११४ । ७
१०	धपमुत्वा०	९	सजगत्त्रिः	१०	अप्रेवृहन्
११	सोयजाति	१३	इद्र दद्या०	१११	१११ । १५
६	इमेधिप्रय	१६	समरययावा		महजानि
१०	अग्रभावादि	२३	नासदाधीत्	१०६७	१०६७
११	वोराजा०	४०	शासदथा०		युगसत्पा
१३	भानूनद्व०	१९१	दशममंडलम्	१०१७	१०१७
१०	गोधयाति०		अनुयाकः १२		अनुयाक संख्या
१२	अनुयाकः १०		मंडलप्रतीकम्	८६	८६
११	वात्तित्वम् सं.	१	अग्निपीठ		
१०३	अशममंडलम्	१९११४			
२४	स्वादिदया०	२	त्वंग्रमेदुभिः		
१६	परम्यदशायनः	४३	४३ । ४		
७	भपावीनि०	३	सोमरयमा		
१८	मदमण्डा.	६६	६६ । ५		
११	प्रतआरयः	४	स्वाग्ने०		
७	अरघ्येयाः	५८	५८ । ८		

१२ ॥ अथऋग्वेदीयो वाष्कल संहिता क्रमः ॥

मौलमा दीक्षितः कुत्सः परु छेपादयेः पर. । कुत्सा दीर्घमता तेते इत्येप वाष्कलक्रमः ॥ १ ॥ अत्रात्रात्रक्रमणी

क्रममा	प्रारम्भ	अन्ता	मन्त्र
(यमु छदा १ मविन)	आतिती ० १।१।१—	लुद्धिम ॥ १।११।१२	(गोत्रो राट्टगण)
(कभीमा ओशिन)	पादे त्याभ्यो ० १।११११।—	दुपभ्य १। १।११। ११	(पद छेपा दीक्षित)
(तुम आगिरस)	रुम मोगम ० १। १४। १—	उा यो १। १।१५। १६	(तुम आगिरस)
(दीर्घता ओनप)	मेदिदे ० १।१४०।१—	दीर्घिभ्य ८। ५०। १०	(पुत्रिपु वाण्य)
(भर्मा प्रमाप)	भामआगाद ० ८। १०। १—	लोमक्यीये ८। १४। १२	(मि दुरागिरस)
(मुष्टिपु वाण्य)	वभामौ यो ० ८। ५१। १—	वाण्यो ८। ५६। ५	(वृश काण्य)
(मिनिमगिरस)	आयमिशो ० ८। ५५। १—	मित्रोय १०। ८। १२	(मूर यागगिरस)
(कैय काण्य)	एवं एवमि ० ८। ५८। १—	युर्मि ८। ५८। २	(मेव काण्य)
(")	यमुनिजा ० ८। ५८। १—	गमि ८। ५८। १	(")
(पुन्याग गिरस)	यान्माभमयुतो ० १०। ५८। १०	युन्यमि १०। १११। ४	(सगग आगिरस)
	यान्माभमयुतो ० १०। ५८। १०	युन्यमि १०। १११। ४	

इति ऋग्वेदीया वाष्कल संहिता

अनुवाक सूत्रम्

अग्निमीळे सुरूप वृत्तुमै द्वै खानति मग्निदूत सोमान स्वरण कस्ये नूना
रममे प्रयम प्रयो यद्धमे विष्वदमित्यमे कनूचि त्सहो जा पधानता यु
मुपप्रयन्त प्रये श्रुभन्त इम सोममिद्र मिव वरुण नासत्वाभ्या कदित्याग्नि
होतार मातरा शुभो येदिपदे शोष्याग्नि यया शुभा युवा रजासि त्वममे तु
मियो जात एव गणत नात्या ते पित सोस्यमा प्रयो देवाये च्छतित्वे द्र
मति रिम महे त्वाङ्गमे भद्र ते य न इद्र प्रक्रमभ्यो ऽम पिवात्रो भ्यमि
प्रवेष्टे महि महे विदादिव आर्द्रासो यद्वरुण स्वरमे प्रथमर वमम
यज्ञाना वृषामदो योरेधिमे हुये इत्येनरा मिनरस्वे हपवधुका कई वपत्ता
पत्यम प्रवी रवा माचि दङ्कमहो इद्र इद्र सुरे वयमुवा यो यजातीने
विप्रत्याम आयादि योराजा वने इद्र गोर्षपति स्वादिप्रेषा परस्वदक्ष सापनो
यायीति प्रदेम नृ प्रते आशयो इत्यप्रेषा सर्गा आनिरी दतामे वृहस्त्वष्टो
हुहि प्रदे ववा चोम इद्रमिदमि त्वा भद्रा अमे सप्येनो चे मिता सर्जा यनाद्रि
रिद्र एव तमस्य दावा पृथिवी नासदासी च्छास इत्ये त्यनु ज्ञाना पचा शीति
रेकराजमुपम नितान मदसे तपद मसने सगच्छति ॥ १ ॥
 अग्निमीळे वात आवातु पद वर्माग्नि नरोऽमे वृत्त पचनमां प्रवृत्तान्वपस
 यस्याप्यन्तेति द्वे विरे निहोतायन्ता पशुरिति भुक्त न पेटेत् ॥

टीप.— वृत्त, पट्ट, सत्तचं वगै शची सग्या करिषेप्रमाणे
 यज्ञान्वृत्ताचे यगं धरुादी येन नाही वैदिकानी शोध कराना

१ क्रमेण प्रथमाष्टके प्रत्यभ्यायं दृष्टादिसंख्यावर्गानां अंशवृत्तिस्तथा क्रमसंख्याच
प्रथम मासे ग्रथमं परिशिष्टम्

अध्याय	सूत्र वर्ग	सूत्र वृत्त्य	पर ई यमा	पठन	छान	अष्टयं	सकलम् ग्राह्यं नष्टं सख्या
अग्निमीळे १	०	२५	१३॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३	५६ १६॥२० २२॥२३ २४॥२५ २६॥२७ २८॥२९	०	२१	४×६=२४ ५×१८=९० ३×१२=७२ ८×१=८
	१	२१	१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०				
	२	२३	१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१				
	३	२५	१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२				
	४	२७	१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३				
योग	०	१	१८	१२	०	१	५. ५७ १९४
अथर्वशा २	१	१२	१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९	३	२७	०	३×१=३
	२	२६	१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०	७	३१		४×२=८
	३	२६	१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१	१९			५×२८=१४०
	४	२६	१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२				६×३=१८
योग	३	२	२८	१	२	०	७×२=१४ ५. ३८ १८९

३ श्रमेष्ट-सूचीयाष्टके प्रत्यध्यायं वृचादि वर्गोणा-मंसद्वचि स्तथा वर्गे त्रयसंख्याच

अध्यायः	वृत्त वर्गः	चतु शत	पचनं वर्गः	षड्विंश	सप्तमं अष्टमं	सकलमम् शतं वर्गं शतं सख्या
मथ्यास	०	६८	१११/१६/७११/१११/१७१/१८	२/४	१३	४४ ५०००
१		१०	१९/२०/२१/२२/२४/२५/२६	२६	२४	५४२१=१००
		१२	२८/२९/३०/३१/३२/३३	३१	१०	६४५=३०
		२७		३४		७४३=२१
योगः	०	५	२१	५	३	४.३४ १७३
दृष्टति	१४	२६	१२/३०/७११/१०/१८	१६/१८	४	३४ १=३
१			१३/१४/१५/१६/१७/१८/१९/२०/२१/२२	२०	८	४४ १=४
			२४/२५	२२	११	५४१७=८५
						६४४=२८
						७४३=२१
योग	१	१	१७	४	३	४.०६ १३७

[illegible]

अध्याय	१	२	३	४	५	६	७	८	९	योग	म. स.
१	×	×	×	×	२३	५	३	×	×	३४	१७६
२	×	×	१	१	१७	४	३	×	×	३६	१२७
३	×	×	१	४	२२	×	३	१	×	३१	१५८
४	×	×	×	१	१७	२	२	४	×	३५	१३५
५	×	×	×	×	१६	६	×	४	×	२६	१४८
६	×	×	१	१	१९	७	१	१	×	३०	१५९
७	×	×	१	३	१३	६	४	×	×	२७	१४४
८	×	×	×	×	१०	११	४	१	×	२६	१५२
९	×	×	४	१६	१३	४१	२०	१	×	२०५	१२०९
योग	×	×	१२	६४	१३५	२४६	१४८	७२	×	१२०९	

४ क्रमेद-चतुर्थष्टके प्रत्यध्यायं तृचादि वर्गणा-मंडस्युचिस्तथा वर्ग क्रमेसंख्याच

अध्यायः	तृचः गणाः	चतु श्रव	पञ्चवर्गः	षष्ठव	सप्तव	अष्टव	सकलनम् श्रुक् वर्गं ऋक् सखा	या अध्या- यात दीन श्रुचेवा १६ वा वर्ग आदि.
हामात्रे १	३२	१२१३ १४११ १८१०	७०८१११०१२१२७१५१२३ ७४१५१२६१२७१२८१२९१३० १८१२०	१४ ५६ २११२२ ३२१३३	१ २	०	३ × १ = ३ ४ × १ = २४ ५ × १५ = ७५ ६ × ८ = ४८ ७ × २ = १४	या अध्या- यात दीन श्रुचेवा १६ वा वर्ग आदि.
योगः	१	६	१५	८	२	०	व. ११ १६६	
मास्तिदि २	६	४ १२	११३३१०८१९१०१२११३ १४१५१६१७१८१२०१२१ ०१२४१२५१२६	७ २७	२२	१९ २८	३ × १ = ३ ४ × २ = ८ ५ × २० = १०० ६ × २ = १२ ७ × १ = ७ ८ × २ = १६	
योगः	१	२	२०	२	१	२	व. २८ १४६	

[illegible]

[illegible]

५ अंगेदे-पंचमाष्टके प्रत्ययायं तुचादि वर्माणा-भंसचिस्तथा वर्गे असंसख्याच

अष्टात्र	वृच रगा	चतु शार	षचर्ष वर्गा	मृदुच	सप्तच	अष्टगे	सकलमम्
तुला	१७	१८	११/७/९/११११६/११/२०	२/४	०	१३	३ X १ = ३
		२० म.	११/२१/२४/२५/२६/२७	५/६			४ X २ = ८
				८/१०			५ X १४ = ७०
				१२/१४			६ X ९ = ५४
				१५			८ X १ = ८
योग	१	१	१४	९	०	१	४३
शुक्र	१५	८	११/१४/१५/१७/१८/१९/२०	२/१२		०	३ X ३ = ९
	१६	२१	१९/२०/२४/२५/२६/२७/२८	२३	१०		४ X २ = ८
	१७		२९	२२	११		५ X १७ = ८५
				३०			६ X ५ = ३०
योग	३	२	१७	५	३	०	७४

[illegible]

अध्याय	१	२	३	४	५	६	७	८	९	वर्ग	श. ह.
१	X	X	X	X	X	X	X	X	X	२७	१४३
२	X	X	X	X	X	X	X	X	X	३०	१५३
३	X	X	X	X	X	X	X	X	X	३०	१५५
४	X	X	X	X	X	X	X	X	X	३०	१५३
५	X	X	X	X	X	X	X	X	X	२७	१५०
६	X	X	X	X	X	X	X	X	X	२५	१४५
७	X	X	X	X	X	X	X	X	X	२५	१४५
८	X	X	X	X	X	X	X	X	X	२५	१४३
९	X	X	X	X	X	X	X	X	X	२३८	१३५५+१८ = १३७३
१०	X	X	X	X	X	X	X	X	X	१२४५	

अनिल दि.
१ १० ५
१८

वर्ग
श. ह.

६ अग्नेदे-पृष्टादेके प्रत्यध्यायं दृचादि वर्गीणामंशचिह्नतया वर्गमूलसंख्याच

अध्याय	द्वि- रर्ग	चतु- शतक	पञ्चवर्ग- योग	षट्पञ्च- योग	सप्तव- योग	अष्टव- योग	सकलनम्- सकलवर्ग- मूलसंख्या
अग्नेदे	१३	०	११२१३४५६७८९१०११२	२०	२८	६	३ × ३ = ९
१	१९		१२१३४५६७८९१०११२१३	६१	३५		५ × ३ = १५
			२३१३४५६७८९१०११२१३	४०			६ × ३ = १८
			३४१३४५६७८९१०११२१३				७ × ३ = २१
			४५१३४५६७८९१०११२१३				८ × ३ = २४
योग	२	०	३२	३	२	१	३४० २०६
अग्नेदे	४	२५	११२१३४५६७८९१०११२१३	३३	०	४०	३ × २ = ६
१	८	३७	१२१३४५६७८९१०११२१३	३४			५ × २ = १०
			१३१३४५६७८९१०११२१३				६ × २ = १२
			२४१३४५६७८९१०११२१३				७ × २ = १४
			३५१३४५६७८९१०११२१३				८ × २ = १६
योग	२	२	३३	२	०	१	३४० १९६

अग्नेदे
अग्नेदे

[illegible]

[illegible]

अपायः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	गुणं	शत. य.
१	२	२	२	२	२	२	२	२	२	४०	२०६
२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	४०	१९९
३	२	२	२	२	२	२	२	२	२	४९	२५८
४	२	२	२	२	२	२	२	२	२	५४	२६८
५	२	२	२	२	२	२	२	२	२	६८	१९५
६	२	२	२	२	२	२	२	२	२	७८	१९७
७	२	२	२	२	२	२	२	२	२	८९	१९८
८	२	२	२	२	२	२	२	२	२	९३	२०४
९	२	२	२	२	२	२	२	२	२	९९	१२५५५
१०	२	२	२	२	२	२	२	२	२	१०९	१०९३०
गुणं	२	२	२	२	२	२	२	२	२	१०९	१०९३०

अनिल दि. ५

७ फ़रेद-सप्तमद्वके प्रत्यध्यायं वृत्तादि वर्गीणामंरुद्धाचिस्तथा मन्त्रगंसंख्या च

प्र.सं.नं.	इ. सं.	वृत्त सं.	वर्ग सं.	वृत्त सं.	सप्तमं	अष्टमं	सकलमम्
मन्त्रगं	०	१०११	४१५६१७०१९१८१९२०	१	०	०	४ × ८ = ३२
		१२११३	२११२१३१४१५१६१७	२			५ × २० = १५०
		१४११५	२८१२९१३०१३१३२१३३२४	३			६ × ३ = १८
		१६११७	३६१३७१३८१३९१४०१४१				
योग-	०	८	३०	३	०	०	४.४१ २०
दि.गं	०	२६१२८	१२१३१४१५१६१७१८१९२०	०	१८	०	४ × ४ = १६
२		३०१३२	१३१३४१३५१३६१३७				५ × २८ = १४०
			१५१३७१३८१३९१४०१४१				७ × १ = ७
			१७१३९१४०१४१				
योग-	०	४	२८	०	१	०	४.३३ १६३

[illegible]

योग	०	४	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
५ अक्ष	०	४८	१०४	१६०	२१६	२७२	३२८	३८४	४४०
		१०४	२०८	३१२	४१६	५२०	६२४	७२८	८३२
		२०८	४१६	६२४	८३२	१०४०	१२४८	१४५६	१६६४
		३१२	६२४	९३६	१२४८	१५६०	१८७२	२१८४	२४९६
		४१६	८३२	१२४८	१६६४	२०८०	२४९६	२९१२	३३२८
		५२०	१०४०	१५६०	२०८०	२६००	३१२०	३६४०	४१६०
		६२४	१२४८	१८७२	२४९६	३१२०	३७४४	४३६८	४९९२
		७२८	१४५६	२१८४	२९१२	३६४०	४३६८	५०९६	५८२४
		८३२	१६६४	२४९६	३३२८	४१६०	५०९६	५८२४	६५६०
		९३६	१९३६	२९१२	३९९२	४९६०	५९९२	६९६०	७९९२
		१०४०	२१८४	३३२८	४५९२	५८२४	७०५६	८२८८	९५२०
		१२४८	२४९६	३७४४	५०९६	६३९२	७६९६	९०००	१०३०४
		१५६०	३१२०	४६४०	६१६०	७६८०	९२००	१०७२०	१२२४०
		१८७२	३७४४	५३७६	७०००	८६२४	१०२४८	११८७२	१३४९६
		२०८०	४१६०	५८२४	७४८८	९१५२	१०८२४	१२४९६	१४१६८
		२६००	५१२०	७१८४	९२४८	११३१२	१३३७६	१५४४०	१७५०४
		३१२०	६१६०	८२२४	१०२८८	१२३५२	१४४१६	१६४८०	१८५४४
		३६४०	७१९२	९३६८	११४५६	१३५२०	१५५८४	१७६४८	१९७१२
		४१६०	८२२४	१०३८८	१२४९६	१४५६०	१६६२४	१८६८८	२०७५२
		४६८०	९२४८	११३१२	१३३७६	१५४४०	१७५०४	१९५६८	२१६३२
		५१२०	१०२८८	१२३५२	१४४१६	१६४८०	१८५४४	२०६०८	२२६७२
		५६४०	११३१२	१३५२०	१५५८४	१७६४८	१९७१२	२१७७६	२३८४०
		६१६०	१२४९६	१५७२८	१७८९६	१९९६०	२२०२४	२४०८८	२६१५२
		६६८०	१३५२०	१६७५२	१८९१६	२१०८०	२३१४४	२५२०८	२७२७२
		७१९२	१४५६८	१८०००	२०१६४	२२३२८	२४४९२	२६६५६	२८८२०
		७७१२	१५६८०	१९१८४	२१३४८	२३५१२	२५६७६	२७८४०	३०००४
		८२२४	१६७९२	२०२८८	२२४५६	२४६२०	२६७८४	२८९४८	३१११२
		८७४४	१७९०४	२१३९२	२३५६८	२५७३२	२७८९६	३००६०	३२२२४
		९२४८	१९०१६	२२५०४	२४६७२	२६८३६	२८९९२	३११४८	३३३०४
		९७६८	२०१२८	२३६१६	२५७८०	२७९४४	३०१४८	३२२७२	३४३३६

(૨૭)

અધ્યાય.	૧ શ્લ	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	ત્રી શ્લ. ય.	અનિવ્યક્તિ.
૧	X	X	X	૮	૨૦	૨૮	૨૦	૨૮	X	૪૧	૨૦૦
૨	X	X	X	૨૮	૨૮	૩	X	X	X	૩૩	૧૬૩
૩	X	X	૧	૧	૧૧	૩	૧	૧	X	૨૬	૧૩૫
૪	X	X	૨	૨	૨૦	૪	X	X	X	૨૮	૧૭૮
૫	X	X	૨	૩	૧૩	૧૦	૫	X	૧	૨૮	૧૪૧
૬	X	X	X	૮	૨૬	૧૬	૭	૨		૩૦	૧૫૩
૭	X	X	૨	૬	૨૬	૬	૧	X	X	૨૯	૧૫૪
૮	X	X	૨	૩૬	૨૦	૭	X	X	X	૨૪૮	૧૨૫૨+૧૧
૯	X	X	૨	૩૬	૨૦	૩૪	૧૦	૨	૧	૨૪૮	૧૧૨૬૩
ગાં	X	X	૨	૧૪૪	૭૮૫	૨૦૪	૭૦	૧૬	૦	૧૨૫૦	
શ્લ ૩	X	X	૨	૧૪૪	૭૮૫	૨૦૪	૭૦	૧૬	૦	૧૨૫૦	

क्र. क्रमा	०	१६	२१	२२	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
योग	०	१६	२१	२२	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
७ सादिदास	०	१६	२१	२२	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
८ स्यात्रि	०	१६	२१	२२	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००

अध्यायः	श्रु	३	३	४	५	७	८	९	वर्ग	श्रु. प
१	X	X	१	१५	१०	३	X	X	३०	१६१
२	X	X	१	१३	१०	२	X	X	२४	१३३
३	X	X	२	१४	१२	७	X	X	२८	१४८
४	X	X	२	१५	१३	X	२	X	३६	१६०
५	X	X	२	१६	१३	X	१	X	२७	१४९
६	X	X	X	१०	१३	२	X	X	२७	१४०
७	X	X	X	१६	१५	१	३	X	३०	१७२
८	X	X	३	१८	१८	१	X	X	४९	२१४
९	X	X	३	१९	१९	१	६	X	२४६	२२७७ + ४
१०	X	X	७	५५	३१२	२४	४८	X	१२७७	= १२८१

(४०)
अमित्य दि. ४

गणं
श्रु सं

(६)(२)

(१) टीप — वालखिल्य सुकरहित, सत्तान सुत्ताने वग धरुन
 दितिवरुन मोलनेली आहे व ती अगदी बरोबर आहे पण चरणव्यूह भाष्या

(तील कमीरे, ० माणे १०१) — यामात्रा मयं सत्तान् जित नाही म्हणजे
 अनुक्रम १-२-३ असे म्हणतात. अभ्यास वादिकानों सोधून पाहवें

(२) श्री महाचार्य आपाद दामाद सातवळ कर पाव्या मुद्रित
 (४) श्री महाचार्य आपाद दामाद सातवळ कर पाव्या मुद्रित
 मयाठा देऊन ज्या एकाच दि वग सत्तान् व्या कालिकादिह्या आहेत

। श्री महाचार्य आपाद दामाद सातवळ कर पाव्या मुद्रित
 ॥ श्री महाचार्य आपाद दामाद सातवळ कर पाव्या मुद्रित ॥

। श्री महाचार्य आपाद दामाद सातवळ कर पाव्या मुद्रित
 ॥ श्री महाचार्य आपाद दामाद सातवळ कर पाव्या मुद्रित ॥

टीप — उपर्युक्त कालिकानुसार एकाच दि वग सत्तान् मुद्रित जमा

नाही

(१)

अथ ऋग्वेदीयः सांख्यायन संहिताक्रमः

- अग्निमीळक १। १। १—पुरस्ताद (१८। ४८। १६)
 अभिप्रवे (ऋ ८१। १२। १—नआयु (८१। ५१। ७)
 अग्नआयाज्ञ (८। ६०। १)—सुखसति (१०। ११। ४)
 सहान एक १५ सहान मुयना
 इति सांख्यायन संहिता

(१) सांख्यायनीये ऋग्वेदे बालखिल्य एतानि संहितातर्गतान्येव सन्ति ।
 अतोऽत्र ' अथबालखिल्य इतिनालखिल्ये' इत्यादिभा तत्सूचकं न विद्यते॥
 (२) ' सहान मुयना इति गाकलक सूत्रे परिशिष्टं वर्तते
 तेषु सांख्यायनीय संहिताया अत एव संहिताग भूत वर्तते । तस्य च
 त्वारो वर्गास्ते दश यथाक्रमे अभिप्रवे दर्शिताः ॥

१३ संज्ञानमूक्तम्

स॒ज्ञानं॑ मु॒ञ्चना॑ वदत् स॒ज्ञानं॑ वरुणो वदत् । स॒ज्ञानं॑ मि॒त्रं चा॒ग्निश्च॑ स॒ज्ञानं॑
 व॒विता॑ वदत् ॥ १ ॥ स॒ज्ञानेन॑ स्व॒र्ग्यं स॒ज्ञानं॑ मरु॒तेभ्य॑ । स॒ज्ञानं॑
 म॒दिना॑ यु॒वमि॒हा रमा॑ सु॒ निर्य॑च्छताम् ॥ २ ॥ यत्क॒र्त्तुं वा॑ स॒वनेन॑ पु॒त्रो
 अ॒गिर॑सा मरेत् । तेन॑ नो॒द्य वि॒श्वे दे॒वा स॒प्रिया॑ स॒मजी॑जनन् ॥ ३ ॥ स॒वो
 म॒नासि॑ ज नता स॒माकृ॑ति॒ म॒नाम॑सि । अ॒सौ यो वि॒मना॑ ज॒नस्त॑ स॒मावर्त॑
 यामासि ॥ ४ ॥ द. १

तच्छ॒उषो॑रा॒वृणी॑महे' ॥ ५ ॥ न॒हृत्स्य॑ से॒नादर्श॑णं प॒रिवर्त्ते॑तु
 यद्वि ॥ तेन॑ मि॒त्राणा॑ ब्रा॒हुन् ह॒विषा॑ शौ॒वयाम॑सि ॥ ५ ॥ प॒रिवर्त्त॑नी
 न्ये॒षामि॑न्द्रं पू॒ष च॑ स॒रस्व॑ ॥ ते॒षा वो॒ अग्नि॑ दग्ध॒याना॑ म॒ग्निप्र॑ह॒ताना॑
 मि॒त्रो ह॑न्तु वर॑ ॥ ६ ॥ ऐ॒श्वर्यं॑ न॒य वृ॒षाजि॑न ह॒रिण॑स्य धि॒यं यथा॑
 परा॑ म॒मि॒तां दे॒वत्व॑वा॒ची गौ॑रु॒षाज॑त् ॥ ७ ॥ व १ प्रा॒ध्वरा॑णां प॒ते
 प॒सो हो॑त॒वर्त्ते॑व क्र॒तो । तु॒भ्य या॒वज् मृ॒च्यते ॥ ८ ॥ गो॑कामो
 अ॒न्नकाम॑ प्र॒जाकाम॑ उ॒त्क॑र॒ण्य । मृत॑प्र॒वि॒ष्यत्प॑रतौ॒ति सह॑व॒स्रैश्च॑म॒पर॑ बहु
 म॒ल्लैश्च॑म॒सरे ॥ ९ ॥ यद॒क्षरं॑ मृत॒कृत॑ वि॒श्वे दे॒वा उ॒पाव॑ते ।
 मह॑ ऋ॒विम॑स्य गो॒प्यार॑ जम॒दग्नि॑ मकु॑र्वन्तम् ॥ १० ॥ जम॑द॒ग्निरा
 प्या॒यत॑ छ॒दो भि॒श्वतु॑र॒क्षरे॑ । रा॒जासो॑म॒स्य म॒सेण॑ ब्र॒ह्मणा॑ वी॒र्या॑वताम्

(१)

॥ ११ ॥ शिवानः प्रदिशोदिशः सत्यानः प्रदिशोदिशः ॥ १२ ॥ व १ अजो
यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परोमुहा ॥ यदृषिः कस्य पः स्तौति सत्यम-
हचराचरं ध्रुवं महचराचरम् ॥ १३ ॥ व्यायुषं जमदग्नेः कस्यपश्य
व्यायुष मागस्त्यस्यव्यायुषं ॥ ब्रह्मेवाना व्यायुषं तन्मे अस्तु व्यायुष
सर्वमस्तुव्यायुषं ॥ १४ ॥ अतायुष तच्छंयोराङ्गीमहे गातुं
शाय गातुं यशसं तपे दैर्घ्यं स्वास्ति रस्तुनः स्वास्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वजि
गातमेज शनो अस्तु द्विपदे श चतुष्पदे ॥ १५ ॥ व. ४.

(३)

पाठभेदः—वर्ग १ ऋक् २ नः, स्वेभ्यः नः स्वेभ्यः, ।
 (१) वर्ग १ ऋक् ३ ० वासववनो, वान्सवननो । सामवेत् ० सामवेत्-
 समर्वाचरन् (१) वर्ग १ ऋक् ४ नमामसि ४

(ऋग्वेद गायत्र्यादि छंदसां मंत्रसंख्या)

छंदोनामानि	अक्षरसंख्या	मंत्रसंख्या
१ गायत्री	२४	२४४९
२ उष्णिक्	२८	३९८
३ अनुष्टुप्	३२	८५८
४ बृहती	३६	३७१
५ पङ्क्ति	४०	४९८
६ त्रिष्टुप्	४४	४२५१
७ जगती	४८	१३४६
८ अतिजगती	५२	१७
९ शकृती	५६	१३
१० अतिशकृती	६०	१०
११ अष्टि	६४	७
१२ अत्यष्टि	६८	८२
१३ धृति	७२	१
१४ अतिधृति	७६	१
१५ द्विपदागायत्री	८०	१३९
१६ " विराट्	८४	१४
१७ " त्रिष्टुप्	८८	१
१८ " जगती	९२	५
१९ एकपदा विराट्	९६	१
२० एकपदा त्रिष्टुप्	१००	१६३
		१०३०९
सर्व योगः—१०४७१		

(४)

बालशैल्यादि सूक्ताणां छंदसां मंत्रसख्या

छंदोनामानि	अक्षरसख्या	मंत्रसख्या
१ गायत्री	२४	७
२ अनुष्टुप्	३२	२
३ बृहती	३६	५६
४ पङ्क्ति	४०	१
५ त्रिष्टुप्	४४	७
६ जगती	४८	७
		८०
सर्व मन्त्राणां योग—१०५५२		

द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

मूलसंहितामंत्रः— यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमा
न्यासन् । ते ह नाकं महिमानं सचन्त यत्र पूर्वं साध्या सन्ति देवा ॥१॥
पदानि— यज्ञेन । यज्ञ । अयजन्त । देवा । तानि । धर्माणि ।
प्रथमानि । आसन् ॥ ते । ह । नाकं । महिमानं । सचन्त । यत् । पूर्वं ।
साध्या । सन्ति । देवा ॥

क्रम— यज्ञेनयत् । यज्ञमयजन्त । अयजन्तदेवा । देवास्तानि । तानि
धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमान्यासन् । आसन्नित्यासन् ॥ ते ह । हनाकं ।
नाकं महिमानं । महिमानं सचन्त । सचन्तयत् । यत्रपूर्वं । पूर्वं साध्या ।
साध्या सन्ति । सन्तिदेवा । देवा इति देवा ॥

जटा

जटालक्षणम्— क्रम + व्युत्क्रम + कथ

उदा० १ यज्ञेन यज्ञं यज्ञेन यज्ञेन यज्ञ २ यज्ञमयजन्तायजन्तयज्ञ-
यज्ञमयजन्त ३ अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्तदेवा ४ देवास्तानि
तानि देवा देवास्तानि ५ तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि
६ धर्माणि प्रथमानि प्रथमानि धर्माणि धर्माणि प्रथमानि ७ प्रथमान्या
सन्नासन् प्रथमानि प्रथमान्यासन् ८ आसन्नित्यासन् ॥

१ से हं हते तेहं १० हनाक नाक'ह हनाक' ११ नाक' महिमानो'
 महिमानो नाक नाक' महिमान १२ महिमान सचन्त सचन्त महिमानो'
 महिमान सचन्त १३ सचन्त यत्त यत्त सचन्त सचन्त यत्त १४ यत्त
 पूये पूये यत्त यत्त पूये १५ पूये साध्या साध्या पूये पूये साध्या १६
 साध्या सन्ति सन्ति साध्या साध्या सन्ति १७ सन्ति देवा देवा सन्ति
 सन्ति देवा १८ देवाइति देवा ॥

माला:—

मालालक्षणम् — आदिपदस्यक्रम अनंतर मन्तपदस्य विपर्यास

भनस्य पूर्वार्धः

१ यत्तेन यत्त	२ आसन् प्रयमानि'
३ यत्तमयजन्त	४ प्रयमानि धर्माणि
५ अयजन्तदेवा	६ धर्माणि तानि'
७ देवास्तानि'	८ तानि देवा
९ तानि धर्माणि	१० देवाअयजन्त
११ धर्माणि प्रयमानि'	१२ अयजन्तयत्त

टीप — श्री सातवळेकर यांच्या मन्वेदसहित जी विवृतीची उदा
 हरणे दिली आहेत त्यात माला या विवृतीचे दोन प्रकार स्वतःला मानलेले
 आहेत, पण जटावर्त्मप्रथात मगमाला व पुष्पमाला एकच म्हणून सांगि
 तली आहे. तसेच उदाहरणात विपर्यासाचे वेळीं येथी म्हणून येथे असा स्पष्ट
 निषेध आहे व तर्जनी दिशेच्या उदाहरणांत विपर्यासाचे वेळीं येथे केले
 आहे तरी विद्वद्वय वैदिकांनी शोध कराय व प्रगाथ द्यावे

२ द्वितीयभागपरिशिष्टम्

(अष्टनिकृतिपुमंतोदाहरणम्)

१ ते ई हते तेह नाक' १० हनाक नाक' हहनाक' महिमाने
 ११ नाक' महिमानो' महिमानो नाक' नाक' महिमाने सचन्त १२
 महिमाने सचन्त सचन्त महिमानो' महिमाने सचन्त यत्र १३ सचन्त
 यत्र यत्र सचन्त सचन्त यत्र पूर्वे' १४ यत्र पूर्वे पूर्वे यत्र यत्र पूर्वे' साध्या
 १५ पूर्वे' साध्या साध्या पूर्वे पूर्वे साध्या सन्ति' १६ साध्या सन्ति
 सन्ति साध्याः साध्या सन्ति देवा १७ सन्ति देवा देवा सन्ति सन्ति
 देवा १८ दया इति देवा

लेखा

लेखालक्षणम्— क्रमाने दोन, तीन, चार, पाच पदाचा क्रम व वेग
 वेगळा क्रमविपर्यास व पुनः क्रम

उदा०—यत्रे न यत्र । यत्र यत्रेन । यत्रेन यत्र । यत्रमयजतदेवा ।
 देवा अयजन्तयत्र । यत्रमयजन्त । अयजन्त देवा । अयजन्त देवास्तानि
 धर्माणि । धर्माणि तानि' देवाअयजन्त । अयजन्त देवा । देवास्तानि ।
 तानि धर्माणि । देवास्तानि धर्माणि प्रथमायासन् । आसन्प्रथमानि धर्मोण
 तानि'देवा । देवास्तानि' । तानि धर्माणि , धर्मोणि प्रथमानि प्रथमायासन् ।

सेव्या चार पदांचा क्रम, विर्यास व पुनः क्रम म्हणून ही अर्घरी समाप्त
 करावयाची. पूर्वे' साध्याः सन्ति' देवाः । देवाः सन्ति' साध्याः पूर्वे' । पूर्वे'
 साध्याः । साध्याः सन्ति' । सन्ति' देवाः ॥ देवा इति' देवाः ।

टीपः— एखाद्या अर्थचेंत लेखा पूर्ण होऊन काही पदें शिल्लक
 उरतात म्हणून लेखाविकृतीच्या विवरणात ही अध्यायावर समाप्त करावी
 असा उल्लेख केला आहे.

३ द्वितीयभागपरिशिष्टम्

(अष्टविंशतिषु मंत्रोदाहरणम्)

एका क्रचैत एक लेखा सपूर्णं होजन पदे मुर्तीच शिल्पक रहत
 नाहीत असे उदाहरणः— मधुनकमुतोषतो मधुमत्पार्थिवं रजः ।
 मधुयोरस्तुनः पिता ॥ १ ॥ पदानि- मधु । नक । उत । उपसः । मधु
 ऽमत् । पार्थिव । रजः । मधु । योः । अस्तु । नः । पिता ॥ लेखा
 विकृतिः—मधुनक । नकमधु । मधुनक । नकमुतोपसः । उपस उत-
 नक । नकमुत । उतोपसः । उपसो मधुमत् पार्थिव रजः । रजः पार्थि-
 व मधु मदुपसः । उपसो मधुमत् । मधु मत्पार्थिव । मधुमादिति मधुऽमत् ॥
 पार्थिव रजः रजइति रजः । मधु योरस्तुनः पिता । पितानोऽस्तुयोर्मधु ॥
 मधुयोः । योरस्तु । अस्तुनः । नः पिता । नितेति पिता ॥ ×××

ध्वजः— १ यजेने यजं । २ देवा इति देवाः । ३ यद्वमयजन्त ।
 ४ सन्ति देवाः । ५ अयजन्त देवाः । साप्याः सन्ति । ६ देवा क्षानि ।
 ७ पूर्व साप्याः । ८ तानि धर्माणि । ९ यत्र पूर्वे । १० धर्माणि प्रप-
 मानि । ११ सचन्त पते । १२ प्रपमान्यासन् १३ महिमानः सचन्त । १४
 आसन् नित्यासन् । १५ नाक महिमानः । १६ ते ह । १७ इनाकं । १८
 इनाकं । १९ ते ह । २० नाक महिमानः । २१ आसन् नित्यासन् २२

महिमानं सचन्त । २३ प्रथमान्यासन् । २४ सचन्त यज्ञं । २५ धर्माणि
प्रथमानि २६ यज्ञपूर्वे २७ तानिधर्माणि २८ पूर्वे साध्या २९ देवा
स्तान् ३० साध्या सन्ति ३१ अयजन्त देवा ३२ सन्ति देवा यज्ञेन
यज्ञः ॥ इतिश्वजविकृति ॥

६ दृष्टः— यज्ञेन यज्ञः । यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञः । यज्ञमयजन्त
अयजन्त यज्ञ यज्ञेन यज्ञेन यज्ञः । यज्ञमयजन्त अयजन्त देवा । देवा अय
जन्त यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञः । यज्ञमयजन्त । अयजन्त देवा देवास्तानि
तानि देवा अयजन्त यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञः । यज्ञमयजन्त । अयजन्त देवा ।
देवास्तानि तानि धर्माणि । धर्माणि तानि देवा अयजन्त यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञः ।
यज्ञमयजन्त अयजन्त देवा । देवास्तानि तानि धर्माणि धर्माणि प्रथमानि
प्रथमानि धर्माणि तानि देवा अयजन्त यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञः यज्ञमयजन्त ।
अयजन्त देवा । देवास्तानि तानि धर्माणि । धर्माणि प्रथमानि । प्रथमा
न्यासन् । आसन् प्रथमानि धर्माणि तानि देवा अयजन्त यज्ञ यज्ञेन । यज्ञेन यज्ञः ।
यज्ञमयजन्त । अयजन्त देवा । देवास्तानि । तानि धर्माणि । धर्माणि प्रथ
मानि । प्रथमान्यासन् आसन्तिलासन् ॥ ते दे । हते । तेदे । हनाक ।
नाक हते । तेदे । हनाक । नाक महिमानं । महिमानो नाक हते ।
तेदे । हनाक । नाक महिमानं । महिमानं सचन्त । सचन्त महिमानो
नाक हते । तेदे । हनाक । नाक महिमानं । महिमानं सचन्त । सच
न्त यज्ञं । यज्ञं सचन्त महिमानो नाक हते । तेदे । हनाक । नाक महि
मानं । महिमानं सचन्त । सचन्त यज्ञं । यज्ञं पूर्वे । पूर्वे यज्ञं सचन्त महिमानो

—: मंत्रोदाहरणम् :—

नाक॑ हते । तेह॑ । हनाक॑ । नाक॑ महि॒मानः । महि॒मानः सच॑न्त । सच॑न्त
 यत्र॑ । यत्र॑ पूर्वे॑ । पूर्वे॑ सा॒ध्याः । सा॒ध्याः पूर्वे॑ यत्र॑ सच॑न्त महि॒मानो नाक॑
 हते । तेह॑ । हनाक॑ । नाक॑ महि॒मानः । महि॒मानः सच॑न्त । सच॑न्त यत्र॑ ।
 यत्र॑ पूर्वे॑ । पूर्वे॑ सा॒ध्याः । सा॒ध्याः सन्ति॑ । सन्ति॑ सा॒ध्याः पूर्वे॑ यत्र॑ सच॑न्त
 महि॒मानो नाक॑ हते । तेह॑ । हनाक॑ । नाक॑ महि॒मानः । महि॒मानः सच॑न्त ।
 सच॑न्त यत्र॑ । यत्र॑ पूर्वे॑ । पूर्वे॑ सा॒ध्याः ।

४. द्वितीयभागेपारिशिष्टम्

(अष्टनिकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

साध्या सन्ति । सन्ति देवा । देवा सन्ति साध्या पूर्वेष्वत्र सचन्त
महिमानो नाक' हते । तेह । ह्नाक' । नाक' महिमानं । महिमानं सचन्त ।
सचन्त यत्र । यत्रपूर्वे' । पूर्वै' साध्या । साध्या सन्ति । सन्ति देवा । देवा
इति देवा ॥ इति दण्ड क्रम विवृति ॥ × × ×

७. रथः—पादश । यजेने यश । यश यजेने । यजेने यश ।
तानि धर्माणि । धर्माणि तानि' । तानि धर्माणि' । यशमयजन्त । अय
नन्तयशयजेने । यजेनेयश । यशमयजन्त । धर्माणि प्रथमानि' । प्रथमा
निधर्माणि तानि' । तानिधर्माणि । धर्माणिप्रथमानि' अयजन्तदेवा । देवा
जयनन्तयशयजेने । यजेनेयश । यशमयजन्त । अयजन्तदेवा । प्रथमान्यासन् ।
आस प्रथमानि धर्माणि तानि' । तानिधर्माणि । धर्माणि प्रथमानि' । प्रथमा
यासन् । आसनिर्त्यासन् ॥

तेह । हते । तेह । यत् पूर्वै' । पूर्वेष्वत्र । यत्पूर्वै' । ह्नाक' । नाक'
हते । तेह । ह्नाक' । पूर्वै' साध्या । साध्या पूर्वेष्वत्र । यत्पूर्वै' । पूर्वै' साध्या ।

१ अर्धरीढ किंवा ऋचैश्च सारस्वी गृहणे समान पदे अस्त्या
शिवाय (पादश किंवा अर्धचश) द्वी विकृतिर्हि सम्भवत नाही

—: महोदाहरणम् :—

नाकं' महिमानं । महिमानोनाकं हते । तेह । हुनाकं । नाकं महिमानः ।
साध्याः सन्ति । सति साध्याः पूर्वेष्वे । यत्र पूर्वं । पूर्व साध्याः । साध्याः
सन्ति । महिमानः सचन्त । सचन्त महिमानो नाकं हतो वेह । हुनाकं ।
नाकं महिमानं । महिमानं सचन्त । सन्ति देवाः । देवाः सति साध्याः
पूर्वेष्वे । यत्र पूर्वं । पूर्व साध्याः । साध्याः सन्ति । सन्ति देवाः । देवा इति
देवाः ॥

८. प्राचीनयनोदाहरणम् । आसन्नित्वा सन् । यजेन यज्ञ । प्रथमा
न्यासन् । यज्ञमयजन्त । धर्माणि प्रथमानि । अयजन्त देवाः । तानि धर्माणि ।
देवास्तानि । देवास्तानि । तानि धर्माणि । अयजन्त देवाः । धर्माणि प्रथमानि ।
यज्ञमयजन्त । प्रथमान्यासन् । यजेन यज्ञ ॥

(हा यन साम्रत वैदिकाध्या गृहध्यात नष्टुन दुन हाणा जाहे,
प्रचलित घनाचे केपळ पचधाधि य पचसधियुक्त यन यार्ना उदाहरणें
पुढें दिल्याप्रमाणें गाहेत. यनलक्षण (शिखा + पुत्र्ये पद + शेपटच्या
तीन पदाचा व्युत्क्रम न करन)

९. घनः—१. यजेन यज्ञ यज्ञ यजेन यजेन यज्ञमयजन्ता
यजन्त यज्ञ यजेन यजेन यज्ञमयजन्त

२. यज्ञमयजन्तायजन्त यज्ञ यज्ञमयजन्त देवा देवा 'अयजन्त यज्ञ यज्ञः
मयजन्त देवाः

३. अयजन्त देवा देवा अयजन्तायजन्त देवास्तानि तानि देवा
अयजन्तायजन्त देवास्तानि

४. दे॒वास्तानि॑ तानि॑ दे॒वा दे॒वास्तानि॑ धर्मा॑णि धर्मा॑णि तानि॑ दे॒वा
दे॒वास्तानि॑ धर्मा॑णि

५. तानि॑ धर्मा॑णि धर्मा॑णितानि॑ तानि॑ धर्मा॑णि प्रथ॑मानि॑ प्रथ॑मानि॑
धर्मा॑णितानि॑ तानि॑ धर्मा॑णि प्रथ॑मानि॑

६. धर्मा॑णि प्रथ॑मानि॑ प्रथ॑मानि॑ धर्मा॑णि धर्मा॑णि प्रथ॑मान्या॑सन्नासन्प्रथ॑
मानि॑ धर्मा॑णि धर्मा॑णि प्रथ॑मान्या॑सन्

७. प्रथ॑मान्या॑सन्नासन्प्रथ॑मानि॑ प्रथ॑मान्या॑सन् ॥ आसन्नि॑त्या॑सन् ॥

टीप — श्री. सातवळेकर यांच्या पुरतकात द्विचक्र, त्रिचक्र, चतु
श्चक्र असे रथविकृतीचे भेद दाखवून उदाहरणें दिली आहेत त्यास
प्रमाण काय ?

५ द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अष्टविकृतिषु संज्ञोदाहरणम्)

१. ते ह् इते तेह् नाकं नाकं इते तेहनाकं

१०. ह्नाकं नाकं ह् इनाकं महिमानो महिमानोनाकं ह् इनाकं

महिमानः ।

११. नाकं महिमानो महिमानोनाकं नाकं महिमानः सचन्त

सचन्तमहिमानोनाकं नाकं महिमानः सचन्त

१२. महिमानः सचन्त सचन्तमहिमानो महिमानः सचन्तयत्तयत्त

सचन्तमहिमानो महिमानः सचन्तयत्त

१३. सचन्तयत्त यत्तसचन्त सचन्तयत्तयत्त यत्तयत्तसचन्त सचन्त-

यत्तयत्त

१४. यत्तयत्त यत्तयत्त यत्तयत्त साध्याः साध्याः यत्तयत्त यत्तयत्त साध्याः

१५. यत्त साध्याः साध्यायत्त यत्त साध्याः सन्ति सन्ति साध्याः यत्त

यत्त साध्याः सन्ति

१६. साध्याः सन्ति सन्ति साध्याः साध्याः सन्ति देवाः सन्ति

साध्याः साध्याः सन्ति देवाः

१७. सन्ति देवाः सन्ति सन्ति देवाः ॥ देवा इति देवाः ॥ इति

प्रचलितपत्रमिति ॥

केवल पंचसंधिः— कम १२ + उज्ज्वल २२ + गुज्ज्वल २२

+ अभिजन ११ + उज्ज्वल १२

१. य॒ज्ञेन॑य॒ज्ञ । य॒ज्ञय॒ज्ञ । य॒ज्ञय॒ज्ञेन॑ । य॒ज्ञेन॑य॒ज्ञेन॑ । य॒ज्ञेन॑य॒ज्ञ
 २. य॒ज्ञम॑य॒जन्त । अ॒य॒जन्ता॑य॒जन्त । अ॒य॒जन्त॑य॒ज्ञ । य॒ज्ञ य॒ज्ञ
 य॒ज्ञम॑य॒जन्त
 ३. अ॒य॒जन्त॑दे॒वा । दे॒वादे॒वा । दे॒वा अ॒य॒जन्त । अ॒य॒जन्ता॑य॒जन्त ।
 अ॒य॒जन्त॑दे॒वा
 ४. दे॒वास्ता॑नि । ता॒निता॑नि । ता॒निदे॒वा । दे॒वादे॒वा । दे॒वास्ता॑नि
 ५. ता॒निध॑र्मा॒णि । ध॑र्मा॒णिध॑र्मा॒णि । ध॑र्मा॒णितानि॑ । ता॒निता॑नि ।
 ता॒निध॑र्मा॒णि
 ६. ध॑र्मा॒णि प्र॒थमा॑नि । प्र॒थमा॑नि प्र॒थमा॑नि । प्र॒थमा॑निध॑र्मा॒णि ।
 ध॑र्मा॒णिध॑र्मा॒णि । ध॑र्मा॒णिप्र॒थमा॑नि
 ७. प्र॒थमा॑न्या॒सन् । आ॒स॒मास॒न् । आ॒स॒न्यप्र॒थमा॑नि । प्र॒थमा॑नि
 प्र॒थमा॑नि । प्र॒थमा॑न्या॒सन्
 ८. आ॒स॒नित्या॑सन् ॥
 ९. वे॒द । इ॒द । इ॒ते । वे॒दे । वे॒द ॥
 १०. इ॒नाक॑ । ना॒कना॑क । ना॒कइ॒ । इ॒द । इ॒नाक॑
 ११. ना॒कम॑हि॒मानं । म॑हि॒मानोम॑हि॒मानं । म॑हि॒मानोना॑क ।
 ना॒कना॑क । ना॒कम॑हि॒मानं
 १२. मा॒हि॒मानं स॒चन्त । स॒चन्त॑स॒चन्त । स॒चन्त॑म॒हि॒मानं । मा॒हि॒
 मानोम॑हि॒मानं । म॑हि॒मानं स॒चन्त
 १३. स॒चन्त॑य॒ज्ञ । य॒ज्ञय॒ज्ञ । य॒ज्ञस॒चन्त । स॒चन्त॑य॒ज्ञ । स॒चन्त॑य॒ज्ञ

१४. यत्पूर्वे' । पूर्वपूर्वे' । पूर्वयत् । यत्यत् । यत्पूर्वे'

१५. पूर्वसाध्या' । साध्याः साध्या । साध्याः पूर्व' । पूर्वपूर्वे' ।

पूर्वसाध्या.

१६. साध्या सन्ति' । सन्तिसन्ति' । सन्तिसाध्याः । साध्या. साध्या ।

साध्या. सन्ति'

१७. सन्ति देवाः । देवादेवाः । देवा. सन्ति' । सन्तिसन्ति' । सन्ति.

देवा. ।

१८. देवा इति देवा. ।

६ द्वितीयभागे परिशिष्टम्

(अथमिकृतिषु मंत्रोदाहरणम्)

पंचसंधिघनोदाहरणम्:— १ यहेने यज्ञ । यज्ञ यज्ञ । यज्ञ यहेने ।
यहेने यहेने । यहेने यज्ञ । यहेने यज्ञ यज्ञ यहेने यहेने । यज्ञमयजन्तायजन्त
यज्ञ यहेने यहेने यज्ञमयजन्त ।

२ यज्ञमयजन्त । अयजन्तायजन्त । अजयन्त यज्ञ । यज्ञ यज्ञ । यज्ञम
यजन्त । यज्ञमयजन्तायजन्त यज्ञ यज्ञमयजन्तदेवा देवा अयजन्त यज्ञ
यज्ञमयजन्तदेवा ।

३ अयजन्तदेवा । देवा देवा । देवाअयजन्त । अयजन्तायजन्त ।
अयजन्तदेवा । अयजन्तदेवा देवाअयजन्तायजन्त देवास्तानि तानि देवा
अयजन्तायजन्त देवास्तानि ।

४ देवास्तानि । तानि तानि । तानि देवा । देवा देवा । देवा
स्तानि ।

देवास्तानि तानि देवास्तानि धर्माणि धर्माणि तानि देवा देवा-
स्तानि धर्माणि

५ तानिधर्माणि । धर्माणि धर्माणि । धर्माणि तानि । तानि तानि ।
तानि धर्माणि । तानि धर्माणि धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रयमानि प्रयमानि
धर्माणि तानि तानि धर्माणि प्रयमानि ।

६ धर्माणि प्रयमानि । प्रयमानि प्रयमानि । प्रयमानि धर्माणि ।
धर्माणि धर्माणि । धर्माणि प्रयमानि । धर्माणि प्रयमानि प्रयमानि धर्माणि

१६ साध्याः सन्ति । सन्ति सन्ति । सन्ति साध्याः । साध्याः साध्याः ।
 साध्याः सन्ति । साध्याः सन्ति सन्ति साध्याः साध्याः सन्ति देवाः देवाः सन्ति
 साध्याः साध्याः सन्ति देवाः ।

१७ सन्ति देवाः । देवा देवाः । देवाः सन्ति । सन्ति सन्ति । सन्ति
 देवाः । सन्ति देवा देवाः सन्ति सन्ति देवाः ।

१८ देवा इति देवाः । (अष्टविकृत्युदाहरणानि समाप्तानि)

अभिप्राय

साहित्यमनीषी शङ्करशास्त्री आर्वोकर यांचा अभिप्राय

ओदुम्बरप्रामनिवासिभिरधीनाम्नायज्योतिषागमैः वैदिक-
याद्वयग्रन्थेषु कृतभूरिपरिधमैः श्रीमद्भिराचार्यैः पाद्मैः दासंभट्ट-
जीमदोदयैः सभाष्यचरणव्यूहग्रंथस्य महताप्रयासेन प्रातृना-
यायां (मराठी) सुविशदं सुलभं च भाषान्तरमकारि ।

अयं चरणव्यूहग्रंथः सुतरां प्राचीनः किल स तु शीनकमहापि-
णः कृतः । केचन कात्यायनेन कृत इति वदन्ति । विद्वद्वरेण मदीया-
साख्येन पीडितेन तत्रोपरि भाष्यं व्यरचितं । अतर्हीयस्यप्यसिद्धग्रंथ-
ऋग्वेदादिवचनार्थानां तत्तदुक्तानामपि सविस्तृतं विवरणं विद्यते ।
तत्रापि च विशेषतः ऋग्वेदस्यैव विस्तारः प्रदर्शितः सर्वेष्वेव स्यैव
न्यूनस्य वा । पुरा किल ऋग्वेदस्यैव नवाष्टा इत्यनमासीदिति प्रथत
एव सुस्पष्टं भवति, नान्येषां वेदानामिति । अत एव तस्य पारायणे
इत्येव च ग्रन्थे प्राणां न्यूनाधिकत्वं तद्वद्गृहीतम् ।

ग्रन्थेऽस्मिन् उद्भाषातः, कतिविधं पारायणं, कतिचोपवेदाः,
पुरा घनपाठः कीदृशः, सम्यक् कीदृशः, काव्याष्टाविधतयः,
कानि तामा लक्षणान्युदाहरणानि च, व्याडिमनेन के देशग्रन्थाः,
अन्यमतेन च के, इत्याद्यनेकधियाणां प्रतिपादनादधुना वेदाध्यय-
नकर्तुं शक्यानां अर्थावबोधनामभ्युपगमोपपन्नोक्तस्तुल्यमिति ।

इदं श्रुत्वा भाषान्तरं समीचीनं जानाम् । अत्र न अष्टविधाने-
पठनसम्बन्धिन्यः “जट.पटल” पुस्तकस्याः कारिका अपि नमु-
द्भूताः । एतत्पुस्तकपठनेन प्रायः सर्वेष्वेव विषयकं ज्ञानं नवत्यै ।
अनेन पुरातनवैदिकवाङ्मयकीदृशं, किञ्च पुरातनानाम्नायप्रचाराणां
पेदृश्यं, सद्यो धनवासीदिति सर्वं जनानां चक्षिष्यमानोऽनम् ।

(२)

सप्रति प्राचीनवैदिकवाङ्मयानां भाषान्तरकरणमतीवावश्य-
कम् । तेन लोकानां वैदिकवाङ्मयपठने, आलाचने, अभ्यासे वाऽ-
भिरुचिर्जायतेत्यहमाशासे । इदानीमयाचितमहाभागे सम्यगुप-
क्रमोऽयंकृतः । अतः चेदशाखाध्ययनशीले, वैदिकवाङ्मयपिपाठे
पुमे, वैदिकधर्मानुयायिभिश्चावश्यमेव द्वापान्तरं सग्राह्यमिति ।
अलमतिक्लेशनेन इति शम् ।

भवदीयः

“साहित्यमनीषी” आर्यीकरोपावहः शंकरशर्मा
काव्यतीर्थः, (कलकत्ता,) शास्त्री-(पञ्जाब)
ता २२-२-१९५४ सोमवासरः,

॥ श्री ॥

वेदभूषण अम्बादास शर्मा आर्यीकर याचा अभिप्राय

एतच्चरणव्यूहभाषान्तरं मूलानुसारेण भाष्यानुसारेण च
सजातम् । यावानत्रत्यो वैदिकः, मन्त्रविभागः, सोऽपि सुसब्धः ।
अष्टविक्रतिसप्तर्धन्युदाहरणानि च शुद्धानि सर्वतोपरि भाषा-न्तर-
मिदं समीचीनम् । इदं खलु वैदिकानां कृतं प्रायः अतीचोपकार-
कमिति ॥

भावकः

“वेदभूषण” आर्यीकरोपावहः अम्बादासशर्मा
नागपुरस्थ भोसलावेदशास्त्रमहाविद्यालयस्य-

अध्वेदाध्यापकः

ता २२-२-१९५४ माघ वदि ४ सोमवासरः

(३)

॥ श्री सद्गुरु चरणम् ॥

महामहोपाध्याय यज्ञेश्वरशास्त्री कस्तुरे यांचा अभिप्राय

अत्र भावः कस्य चरणव्यूहभाष्यानुपादस्य आगा समग्रमपा-
ठितः । वेदिकवाङ्मयपरिचयार्थोऽयं श्रीमद्भिर्यशस्वी प्रयत्नो
व्यधायि । सोऽयं साप्रतं वेदगन्धशून्यप्रायाणातरुणानां भृशमुप-
कुर्यादिति यत्नयता नो मतिः । विशेषतश्च वार्धक्येऽत्र महान्
श्रमः सर्वथाऽभिनन्दनास्पदम् । तत्रापि भाषायाः सारस्य
वैशद्यं च विशेषतः उपादेयता स्वहस्तयति ।

विद्वद्भिषयौ

संस्कृतपाठशाला नदितदतः

फाल्गुने सुदि एकादश्याम्

१८७५ तमे शाके सोमवासरे

(१५-३-५४)

१ कस्तुरे कुलोद्भवः यज्ञेश्वर.

२ जोशीत्युपाह्वो याज्ञाचार्य

साहित्याचार्य याज्ञशस्त्री हरदास यांचा अभिप्राय

ही कृति अतिशय आषडली. आपण ते तात्काळ प्रसिद्ध करावे.
मराठीत आपणच सर्व प्रथम हा ग्रंथ आणून वेदपुराणाची फार
मोलाची सेवा केलेली आहो.

महाराष्ट्रशास्त्रदेवें दालन आपल्या या ग्रंथाने समृद्ध शालेले
आहे.

(४)

वे. शा. मं. शंकरशास्त्री मारुलर याचा अभिप्राय.

श्रीशिवः शरणम्

श्री वे. शा. स. 'दासोपन राजेश्वर शास्त्री आयचित'
इत्यभिधेयमहामायैर्विरचित, शौनकोक्तचरणव्यूहस्यसमाप्यस्य
महाराष्ट्रभाषया भाषान्तः' प्रायःतमप्रमेयाऽऽकृतवानहम्
तादृ महाराष्ट्रभाषा-तर सुधारिशुद्धसममाण सोपपत्तिक सुसंगत-
च वर्तत इति मे मति सर्वेषा वेदाधिकारिणा पूर्वसंप्रदायानुसारेण
तत्तद्वेदपरिप्राहिणा स्वस्वशास्त्रासूत्रादि भेदाचार्यानुपूर्वी-जटा
दिविकृति-रूपपरिमाण-पारायण विध्यादिज्ञानोमेतहास इष्ट्याऽ
प्यावश्यकमितितद्वै प्राहृतशचकानामपादमेकमुत्कृष्ट साधन
वरीवर्ति,

मारुलररोपाहः — शंकरशास्त्री-

आनन्दाश्रम. स या शालाध्यापक ।

शुद्धिपत्र

क्रमेदवर्णन

पान	२	ओळ	२१	शुद्ध	अशुद्ध
				(ऐ. आरण्यक.)	(ऐ. आरण्यक.)
पान	३	"	२	वदनैर्विभुः	वदनैर्विभुः
पान	३	"	३	विचक्षणः २ (या आकड्याचें स्मृती	
				करण पान ५ वरील टीपेत पहावें	
पान	३	"	१६	सोप्याह	सोप्याह
पान	४	"	१	यात्त्वं	यात्त्वं
पान	४	"	५	बद्धृचाः सहिता शपेताः	बद्धृचाःशपेता
पान	४	"	८	इद्र प्रमिति	इद्र प्रति
पान	४	"		संहिता	संहिता
पान	४	"	१६	उदात्तानुदात्त	उदात्तानुदात्त
पान	५	"	१	सर्वेषां	सर्वेषां
पान	५	"	२	उपसितव्यम्	उपसितव्यम्
पान	८	"	१८	चत्वारः	चत्वारः
पान	८	"	२२	तथा. क्रम	(तथा क्रम)
पान	८	"	१९	(५।१।१२४) अयं अयः (५।१।१२४)	
पान	१२	"	९	सूत्रे तात्त्वोष्ठ	सूत्रो तात्त्वोष्ठ
पान	१३	"	२४	पञ्च-पाय प्र ।	पञ्च-पाय प्र. म्.
पान	१५			दंडालुसारी होव-याच्यापुढें घन ही	
				विहति ज्ञा आणि याना अनुकरणी	
				आहे	

(૨)

ગુદ				અશુદ્ધ
પાન	૧૫	"	૧૩	અન્તર્વાદિ
પાન	૧૫	ઓ.	૨૧	વિપર્યસ
"	"	"	"	તત્પદાનિ
પાન	૧૫	ટીપ		પ્રત્યદાયો
પાન	૧૬	ઓ	૨૧	આશ્વલાયની
પાન	૧૬	ઓ	૨૧	હત્યાહામૂલ્યુષ
પાન	૨૦	ઓ.	૪	પિતૃયાળ હુમાત
				(૧૧૩૧૬)
				સમાપ્તે

પાન	૨૦	ઓ.	૧૫	સમાપ્તે
પાન	૨૧	ઓ.	૪	(૨) જત્યોદાહરણમ્

પિતૃયાળ ગુમત્-યા
 ડદાહરણાત પદપાઠાત
 પિતૃવાન અથે પદ અસ્ત
 સદિવાકાલી નચા ણ શાલા
 આદે મ્હણૂન પિતૃયાનભિતી
 પિતૃયાન અથે વેષ્ટન વ્યાથે

પાન	૨૧	ઓલ	૧૩	ત્રિકમોદાહરણમ્	ત્રિકમોદાહરણમ્
પાન	૨૨	ઓલ	૫	દશસહસ્રાભિ	દશસહસ્રાભિ
પાન	૨૨	ઓલ	૧૬	વાલસિલ્પસૂતે	વાલાસિલ્પસૂતે
પાન	૨૪	ઓલ	૩	હા ત્રીન યન્ત્રા	હાત્રીલ ક્રવા
પાન	૨૪	ઓલ	૧૮	ચતુષ્પદા ફૂતવા	ચતુષ્પદા ફૂતવા
પાન	૨૫	ઓલ	૧૦	પ્રારભાષાસૂત	પ્રારભાસૂત
પાન	૨૬	ઓલ	૨	ગુવાયો યદા	ગુવાયો યા ણ ણ

				शुद्ध	अशुद्ध
पान	२८	ओळ	१२	तान्येव	तान्ये—तान्येव
पान	२८	ओळ	२३	सकलान्येवाधिष्ट	सकलान्येवाधिष्ट
पान	२८	ओळ	२५	त्रयाणा अतर्भावो	त्रयाणा अतर्भावे
पान	३१	ओळ	२	तच्छयोराट्टगीमद	तच्छयोगाट्टगी
पान	३४	ओळ	२१	अग्निहोतर	अग्निहोतर
पान	३५	ओळ	२	शाकलशाखीयाना	शाखलशा
पान	३८	ओळ	९	कारये—	कारये ।
पान	३८	ओळ	२०	उदगप्र दत्ततान्वाकृति	उदगप्र व दत्ततान्वा

उदगप्र व दत्ततान्वा

पान	४५	ओळ	७	चक्षु	चक्षु
पान	४९	"	७	सूत्रे अनेक आदित.	सूत्रे आदित
पान	४९	"	१८	कुपिथो	कूपिथो
पान	५८	"	१	प्राज्ञगयावेद	प्राज्ञगयावेद
पान	५८	"	१८	अनेयोरपि	अनेयोरपि
पान	५९	"	१९	अग्नेयुनू ३ दि	अग्नेयुनूक्षनपः
				मक्षचव. मग्नेष्यामि	मग्नेष्यामि मूउदि
पान	५९	"	२०	हे प्रेप हीं प्रतिवचने	हे प्रतिवचन
पान	६६	"	४	राक्षि	स्वक्षि
पान	६६	"	२६	पौष्पन्यायन्त्यपो	पौष्पन्यायन्त्यपो
पान	७१	"	७	प्रादेय.	प्रादेय.
पान	७२	"	२२	अग्निगोत्र	अग्निगोत्र
पान	७४	"	१२	वेद	वेदे
पान	७५	"	२५	जटाकलाव	जटाकला.

द्वितीय भागे परिष्टम्

शुद्ध	पृष्ठ १	अशुद्ध	पृष्ठ १
प्रथमानि ^१		प्रथमानि ^१	
यजन्तायजन्त		यजन्तायजन्त	
२ यजन्तदेवा		२ यजन्तदेवा	
८ आसन्नित्वाचन्		८ आसन्नित्वाचन्	
	पृष्ठ २		
१२ महिमानं सचन्त		१२ महिमानं सचन्त	
२ आचन् प्रथमानि ^१		२ आचन् प्रथमानि ^१	
	पृष्ठ ३		
१ प्रथमानि घर्मा ^१ णि		१ प्रथमानि घर्मा ^१ णि	
	पृष्ठ ४		
१२ महिमानो नाक		१२ महिमानो नाक ^१	
घर्मा ^१ णि प्रथमानि ^१		प्रथमानि (घे आ)	
	पृष्ठ ५		
सचन्त यत्रे		सचन्त यत्र	
	पृष्ठ ७		
।पतानोऽस्तुयोनधु ^१ ओ १०		पितानोऽस्तुयोनधु ^१	
अस्तुन ओ ११		अस्तुन	
	पृष्ठ ८		
(दठ) ओ ६ यरेनयन्		यरेनयन्	
यश् मयजन्त		यश्मयजन्त	

अशुद्ध

शुद्ध

दृढ ओळ ८

य॒ज्ञ य॒ज्ञेन॑

य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञ

तानि॑ ध॒र्मो॑णि ओ. ९

प्र॒य॒मानि॑ ध॒र्मो॑णि

य॒ज्ञम॑यजन्त ओ. १४

नाक॑ म॒हि॒मानं॑ ओ. १९

पूर्वे॑ यत्र स॒चन्त॑ म॒हि॒मानो॑

पृष्ठ ९

साध्या॑ पूर्वे॑ यत्र ओ. २

पूर्वे॑ ओ. ५

यत्र पूर्वे॑ (शिष्यटीका ओ)

पृष्ठ १०

(रय—पादरा)

य॒ज्ञ य॒ज्ञेन॑ ओ. ७

दे॒वा अ॑यजन्त

य॒ज्ञ य॒ज्ञेन॑ ओ. ९

आ॒स॒न्य॒य॒मानि॑ ओ. १२

पृ ११

य॒न (२)

य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वा

य॒ज्ञ य॒ज्ञेन॑

य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञ

तानि॑ ध॒र्मो॑णि ओ. ९

प्र॒य॒मानि॑ ध॒र्मो॑णि

य॒ज्ञ म॑यजन्त ओ. १४

नाक॑ म॒हि॒मानं॑ ओ. १९

पूर्वे॑ यत्र स॒चन्त॑ म॒हि॒मानो॑

साध्या॑ पूर्वे॑ यत्र

पूर्वे॑

यत्र पूर्वे॑ (शे. ओळ)

य॒ज्ञ य॒ज्ञेन॑

दे॒वा अ॑यजन्त

य॒ज्ञ य॒ज्ञेन॑

आ॒स॒न्य॒य॒मानि॑

य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वा

यत्

यत्तः

पृष्ठ १२

घन (६) धर्मा^१णि प्रथमान्या^१ धर्मा^१णि प्रथमान्या^१
 सत्रासन्प्रथमानि^१ सत्रासन्प्रथमानि^१

पृ. १३

घन (११) सचन्त यत्र पूर्वे^१ सचन्त यत्र पूर्वे^१
 घन (१५) साध्या पूर्वे^१ साध्या पूर्वे^१

पृ. १४

(२) यत् यत्नेन यत् यत्नेन
 (११) नाक नाक (११) नाक नाक

पृष्ठ १५

(१४) पूर्वे यत्र पूर्वे यत्र

पञ्च सधि घनोदाहरणम्

शुद्ध

पृष्ठ ७७

अशुद्ध

(५) तानिधर्मा^१णि तानिधर्मा^१णि
 तानितानि धर्मा^१णि तानितानि धर्मा^१णि

पृष्ठ १७

ओळ १ प्रथमानि

प्रथमाणि

(११) सचन्त यत्रपूर्वे^१ सचन्त यत्रपूर्वे^१
 (१५) सन्ति^१ देवा देवा^१ सन्ति^१ देवा देवा^१

(७)

चरणव्यूह यजुर्वेद खंड

शुद्ध

अशुद्ध

पान ४ ओळ ६—

कूर्मलक्षण नित्याष्टादश.

कूर्मलक्षण नित्याष्टादश.

औख्या^२

औख्या २

पंचभेदा^३

पंचभेदा^३

पान ६ टीप ओ. १।१

१४

चरणव्यूह पंचम खण्ड फलश्रुतिः

श्लोक ३ पुत्रात्

पुत्रान्

द्वितीयो भाग पृ. ७७

जटोप्ता—

जटोप्ता (ओळ ८)

उदाहरण

उदाहरणार्थ (शेवटी)

पृष्ठ ७८

अन व अक

अन व अक (ओळ १४ था)

मन्तं

मन्त (ओळ २१ बी)

पृष्ठ ८२

पदज्ञ

पदज्ञा (ओळ ७ बी)

ओळ ११ मधील ' अग्रे भर्ते करिष्यसि ' पासून ओळ १३ मधील

' भर्ते करिष्यसि पर्यंतचा मजकूर गाळावा

उदाहरण

उदाहरणार्थ (शेवटी)

पृष्ठ ८३

संपादनीयं

संपादनीय (ओळ १५)

हत्वनैनेव

हत्वनैनेव (ओळ १९)

(૮)

શુદ્ધ

અશુદ્ધ

પૃષ્ઠ ૮૧

તેજ

તેજ (ઓલ ૧૧)

આદિતઃ

આદિતિતઃ (ઓલ ૧૪)

પૃષ્ઠ ૧૨

પારયામસિ પારયામસિ ।

પારયામસિ । પારયામસિ (ઓલ ૧૬)

સૂચના

પૃષ્ઠ ૪૧ પાસુન પાના વરીલ મથલ્લા ઋગ્વેદવર્ણન ચ્યા દેવગ્રી મહ-
વેદ વર્ણન અસા વાચાવા પાન ૬૧ પર્યંત ૬૨ પાસુન ગુદે ૬૭ પર્યંત સામવેદ
વર્ણન અસા વાચાવા ૬૮ પાસુન ૭૨ પર્યંત અથર્વવેદવર્ણન અસા વાચાવા
૭૩ તે ૭૬ ફલસ્તુતો સહ અસા વાચાવા.
